The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

द्वारा आयोजित

‘राष्ट्रीयत्व आणि साहित्य’

या आंतरराष्ट्रीय परिसंवाद

स्मरणिका

(दि १७ एप्रिल २०२५)

Editor-in-Chief:
Dr. Rohidas Nitonde

Managing Editor:
Ms. Sushama Ingole

Guest Editors of the Current Volume:
Prof. Dr. P. D. Bhope
Prof. Dr. R. S. Badure

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

अनुक्रमणिका

लेखकाचे नाव	पेपरचे शीर्षक	पृष्ठ क्रमांक
डॉ. विलास अण्णाराव गाजरे	आंबेडकरी साहित्यातील राष्ट्रीयत्व	1 - 8
प्रा. डॉ. सुभाष सखाराम ठोके	आधुनिक मराठी कवितेतील राष्ट्रीयत्व	9 -19
प्रा. डॉ. हेमंतकुमार विठ्ठलराव बागडे	आधुनिक भारतीय साहित्य आणि राष्ट्रीयत्व	20 -26
प्रा.डॉ. राजीव वैजनाथराव यशवंते	मराठी नाटक आणि राष्ट्रीयत्त्व	27 -48
संशोधक – रवि उत्तमराव सोनवणे	प्रबोधनात्मक मराठी साहित्य आणि राष्ट्रीयत्व	49 -57
प्रा. डॉ. रमेश श्रीरंग औताडे	‘मराठी साहित्यातील संस्कृतीची अभिव्यक्ती’	58 -66
रुपेश रामराव भिसे, डॉ. मृदुला निळकंठ रायपुरे	आंबेडकरवादी साहित्याविषयी यशवंत मनोहरांचे विचार	67 -70
डॉ. आर. एस. बडुरे	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील राष्ट्रीयत्व	71 -82
अमोल शेषराव गवई, डॉ.अपर्णा सुनिल अग्निहोत्री	संत जगतगुरु तुकोबाराय यांचे प्रबोधन विचार	83 -89
डॉ. गणेश मोहिते	समकालीन मराठी साहित्यासमोरील आव्हाने	90 -97
प्रा. डॉ. शिवाजी बाबुराव परळे	संत तुकारामांच्या कवितेतील राष्ट्रीयत्व	98 -105
प्रा.डॉ. कल्याण गोपनर	‘स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांच्या काव्यातील राष्ट्रीय जाणीव’	106 - 114

प्रा.सारिका शिवाजीराव पासंगे	मराठी साहित्यातून व्यक्त होणारी राष्ट्रीय एकात्मता	115 - 123
प्रा.डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे	भारतीय स्वातंत्र्य लढा आणि कुसुमाग्रजांची कविता	124 - 133
स्वाती रामचंद्र राठोड, डॉ महेश माधवराव जोशी	बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांच्या प्राथमिक स्तरावरील शैक्षणिक विकासात मराठी साहित्याची भूमिका	134 - 144
डॉ शिवसांब दिनानाथ कापसे	राष्ट्रीय जाणीवेचा मराठी काव्याविष्कार	145 - 158
प्रा.संतोष गणपत तुपे	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या साहित्यातील समतेचा राष्ट्रवाद	159 - 165
डॉ. मारोती अंबादासराव गायकवाड, डॉ. जिजा नारायणराव शिंदे	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या चरित्रातून आलेले राष्ट्रीयत्व	166 - 171
डॉ. गहिनीनाथ नारायण वळेकर	भारताच्या विकसित राष्ट्रीयत्वात मराठी रंगभूमीची भूमिका एक अभ्यास	172 - 178
डॉ. वैजनाथ कदम	मराठी संत साहित्यातील राष्ट्रीयत्व	179 - 186
तेजस्विनी सुरेन्द्र कपाटे	महानुभावांचे विकासपुरुष कवीश्वर कुळाचार्य श्रीकारंजेकर बाबा	187 - 192
प्रा.देशमुख स्वाती बालासाहेब	इंद्रजित भालेराव यांच्या कवितेतील राष्ट्रवाद	193 - 206
डॉ. कांत जाधव	आदिवासींची कविता आणि राष्ट्रीयत्त्व	207 - 220
प्रा.डॉ. प्रल्हाद दत्तराव भोपे	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील राष्ट्रीयत्व	221 - 231

डॉ. बाळासाहेब निर्मळ	नागरिकांची सनद आणि पारदर्शी प्रशासन	232 - 250
प्रो. डॉ. पंढरीनाथ नारायणराव धोंडगे, प्रा. डॉ. विनायक प्रभाकरराव जाधव	संत तुकारामांचे पाईकाचे अभंग आणि राष्ट्रीयत्व	251 - 259
डॉ.केशव विठ्ठल कोकाटे	आधुनिक मराठी कवितेतील राष्ट्रीयत्व दर्शन (विशेष संदर्भ: विशाखा)	260 - 266
सौ . उन्नती संजय चौधरी	साहित्य : मानवी अनुभवाचे प्रतिबिंब	267 - 272
डॉ. अशोक भानुदासराव केंद्रे	संत नामदेव अध्यात्मिक लोकशाही ते राष्ट्रवाद	273 - 285

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

आंबेडकरी साहित्यातील राष्ट्रीयत्व

डॉ. विलास अण्णाराव गाजरे,
सहयोगी प्राध्यापक,
कै. बापूसाहेब पाटील एकंबेकर महाविद्यालय, उदगीर
ई-मेल: vilas.gajare50@gmail.com
मो. नं. 992158282

शोध सारांश

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी विकसित केलेली राष्ट्रीयत्वाची संकल्पना ही पारंपारिक राष्ट्रवादापेक्षा मूलगामीपणे भिन्न आहे. ही संकल्पना भौगोलिक एकात्मता, सांस्कृतिक एकरूपता किंवा धार्मिक ऐक्य यावर न भांडता सामाजिक न्याय, संवैधानिक समता आणि मानवी गरजा यांवर आधारित आहे. आंबेडकरी साहित्यातील राष्ट्रीयत्व हे जात, धर्म, लिंग किंवा वर्ग या संकुचित मर्यादांना ओलांडून सर्वांना समान प्रतिष्ठा देणारे आहे. या संशोधनातून आंबेडकरी साहित्यातील राष्ट्रीयत्वाची तीन मूलभूत तत्त्वे निश्चित केली आहेत: **१) सामाजिक समता** - दलित, आदिवासी, महिला यांसारख्या वंचित घटकांचे सक्षमीकरण, **२) संविधानवाद** - भारतीय संविधानातील मूलभूत हक्क आणि कर्तव्ये यांचे पालन, **३) बहुसांस्कृतिक एकात्मता** - धर्म, भाषा किंवा प्रांत यावर आधारित विभाजन निर्माण न करता सर्वसमावेशक दृष्टिकोन.

समकालीन भारतात जातीय विषमता, धार्मिक कट्टरता आणि आर्थिक असमानता वाढत असताना, आंबेडकरी राष्ट्रीयत्वाची ही संकल्पना अधिक प्रासंगिक ठरते. डॉ. आंबेडकरांचे "शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे सर्वात शक्तिशाली साधन" या विचारासह, हा अभ्यास सुचवितो की खरे राष्ट्रीयत्व म्हणजे समाजाच्या सर्वात दुर्बल घटकाच्या उन्नतीतच राष्ट्राची प्रगती सामावलेली आहे.

प्रस्तावना

भारतातील सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाच्या इतिहासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान अमूल्य आहे. त्यांनी समाजाच्या मूलभूत संरचनेत बदल घडवून आणण्यासाठी सामाजिक न्याय, समता आणि मानवी हक्क या तत्त्वांवर आधारित विचारप्रणाली मांडली. हे विचार केवळ राजकीय चळवळींपुरते मर्यादित नसून, साहित्याद्वारेही समाजमनावर ठसले आहेत. आंबेडकरी साहित्य हे केवळ दलित वर्गाच्या शोषणाची कहाणी सांगणारे नसून, ते एक राष्ट्रीय दृष्टिकोन घेऊन समाजाच्या पुनर्घटनेचा प्रयत्न करते. या साहित्यातील 'राष्ट्रीयत्व' ही संकल्पना केवळ

भौगोलिक सीमांपुरती मर्यादित नाही, तर ती सामाजिक न्याय, समानता आणि मानवी गरजांवर आधारित आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, "खरे राष्ट्र तेव्हाच निर्माण होते, जेव्हा त्या राष्ट्रातील प्रत्येक नागरिकाला समान प्रतिष्ठा, समान संधी आणि समान न्याय मिळतो." त्यांच्या साहित्यात राष्ट्र ही संकल्पना जात, धर्म, वर्ग आणि लिंग यांच्या पलीकडे जाऊन सर्वसमावेशकतेवर भर देते. यामुळे आंबेडकरी साहित्य केवळ दलितांचेच नव्हे, तर संपूर्ण भारतीय समाजाचे प्रतिबिंब बनते.

या संशोधनातून आंबेडकरी साहित्यातील राष्ट्रीयत्वाचा अर्थ, त्याचे तात्त्विक आधार, सामाजिक न्यायाशी असलेला संबंध आणि समकालीन युगातील त्याचे प्रासंगिकत्व यावर चर्चा केली आहे. आंबेडकरी विचारधारेतील राष्ट्रीयत्व हे संविधानवाद, धर्मनिरपेक्षता, शैक्षणिक सक्षमीकरण आणि स्त्रीमुक्ती या घटकांवर आधारित आहे. हे साहित्य समाजातील वंचित घटकांना सक्षम करून राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी आवश्यक असलेली बौद्धिक आणि नैतिक पायंडी घालते. समकालीन काळात जेव्हा जातीय विषमता, धार्मिक कट्टरता आणि आर्थिक असमानता वाढत आहे, तेव्हा आंबेडकरी साहित्यातील राष्ट्रीयत्वाची संकल्पना एकता, समता आणि न्यायाचे आदर्श समोर ठेवते. डॉ. आंबेडकरांचे साहित्य केवळ वाचनीय नाही, तर ते एक सामाजिक क्रांतीचे साधन आहे, जे भारताला खऱ्या अर्थाने एक राष्ट्र बनविण्याचा मार्ग दाखवते.

राष्ट्रीयत्वाची संकल्पना

राष्ट्रीयत्व ही संकल्पना एका विशिष्ट भूभाग, इतिहास, संस्कृती आणि राजकीय ऐक्यावर आधारित असते. पारंपारिक दृष्टिकोनात, राष्ट्रवाद हा भाषा, धर्म, जात आणि सांस्कृतिक एकरूपतेने निर्माण होतो. परंतु, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारधारेत राष्ट्रीयत्वाचा अर्थ केवळ भौगोलिक किंवा सांस्कृतिक एकात्मतेपुरता मर्यादित नसून, तो **सामाजिक न्याय, समानता आणि मानवी हक्क** यांवर आधारित आहे. आंबेडकरांनी स्पष्ट केले की, **"राष्ट्र म्हणजे फक्त जमीन नाही, तर त्या जमिनीवर राहणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीच्या गरजा आणि हक्कांची हमी."** त्यांच्या मते, जोपर्यंत समाजातील दलित, शोषित आणि वंचित घटकांना समान स्थान मिळत नाही, तोपर्यंत खरे राष्ट्रीयत्व अस्तित्वात येणे शक्य नाही. भारतासारख्या बहुसांस्कृतिक देशात, राष्ट्रीय एकात्मता ही **संविधानाच्या मूल्यांवर** (समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व) आधारित असली पाहिजे.

त्यांच्या विचारानुसार, राष्ट्रीयत्वाची खरी कसोटी म्हणजे **शोषितांचे सक्षमीकरण**. जातीय विषमता, अस्पृश्यता आणि आर्थिक असमानता दूर करूनच खरे राष्ट्रबांधिलकी निर्माण होऊ शकते. धर्मनिरपेक्षता, लोकशाही आणि शिक्षणाचा प्रसार यांना आंबेडकर राष्ट्रनिर्मितीचे आधारस्तंभ मानतात.

अशाप्रकारे, आंबेडकरी राष्ट्रीयत्व ही संकल्पना **समावेशक, न्यायाधिष्ठित आणि मानवतावादी** आहे, जी केवळ राष्ट्राच्या भौतिक एकतेवर नव्हे तर त्याच्या सर्व नागरिकांच्या मानवी गरजांवर भर देते.

आंबेडकरी साहित्यातील राष्ट्रीयत्वाची वैशिष्ट्ये

१. सामाजिक समतेवर आधारित राष्ट्र: आंबेडकरी साहित्यातील राष्ट्रीयत्वाची पहिली वैशिष्ट्यपूर्ण बाब म्हणजे ते सामाजिक समतेच्या तत्त्वावर आधारित आहे. पारंपारिक राष्ट्रवाद हा भाषा, धर्म, किंवा संस्कृतीसारख्या घटकांवर भर देतो, तर आंबेडकरी विचारधारा मात्र सामाजिक न्याय, मानवी हक्क आणि समानतेवर जोर देते. डॉ. आंबेडकरांनी स्पष्ट केले की, *"जोपर्यंत समाजातील दलित, शोषित आणि वंचित वर्गाला समान स्थान मिळत नाही, तोपर्यंत खरे राष्ट्र अस्तित्वात येणार नाही."* भारतातील जातीय विषमता ही राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी सर्वात मोठी अडचण आहे. आंबेडकरी साहित्यात ही विषमता केवळ सामाजिक समस्याच नाही, तर राष्ट्रीय समस्याही मानली जाते. त्यांच्या मते, जातीय भेदभावामुळे समाज विभक्त होतो आणि राष्ट्राची प्रगती अडखळते. म्हणूनच, त्यांनी 'एनिहिलेशन ऑफ कास्ट' या ग्रंथात जातीय उच्चाटनाचा पुरस्कार केला आहे. त्यांच्या दृष्टिकोनात, खरे राष्ट्रीयत्व म्हणजे सर्वांना समान संधी, समान प्रतिष्ठा आणि समान न्याय मिळाल्याशिवाय शक्य नाही. ही कल्पना पारंपारिक राष्ट्रवादापेक्षा अधिक समावेशक आणि क्रांतिकारी आहे.

२. संविधानवाद आणि लोकशाही: आंबेडकरी साहित्यात संविधान हे राष्ट्रीयत्वाचे मूलभूत आधारस्तंभ मानले गेले आहे. भारतीय संविधानातील समता (अनुच्छेद १४-१८), स्वातंत्र्य (अनुच्छेद १९-२२) आणि बंधुत्व (अनुच्छेद ५१अ) या तत्त्वांवर आंबेडकरी विचारधारेचा मोठा भर आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, *"संविधान हा केवळ कायद्यांचा संग्रह नसून, तो सामाजिक परिवर्तनाचे साधन आहे."* त्यांनी संविधानाला "सामाजिक क्रांतीचा दस्तऐवज" म्हटले आहे. यातील मूलभूत हक्क, मागासवर्गीयांसाठी आरक्षण, महिला हक्क आणि शोषितांचे संरक्षण हे सर्व राष्ट्रीयत्वाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. संविधानाचे पालन करणे हेच खरे राष्ट्रप्रेम आहे, असे आंबेडकरी साहित्य सांगते. लोकशाही ही केवळ राजकीय व्यवस्था नसून, सामाजिक लोकशाही असली पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. त्यांच्या शब्दांत, *"जोपर्यंत सामाजिक लोकशाही अस्तित्वात येत नाही, तोपर्यंत राजकीय लोकशाही अपूर्ण आहे."*

३. धर्मनिरपेक्षता आणि सर्वधर्मसमभाव: आंबेडकरी साहित्यात धर्मनिरपेक्षतेला विशेष महत्त्व दिले आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, *"राष्ट्र हे कोणत्याही एका धर्माचे नसून, ते सर्व धर्मांना समान दर्जा देणारे असले पाहिजे."* भारतासारख्या बहुधर्मीय देशात धार्मिक सहिष्णुता ही राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी

अत्यावश्यक आहे. त्यांनी धर्माच्या नावाने होणाऱ्या अत्याचारांवर, जातीय भेदभावावर आणि अस्पृश्यतेवर तीव्र टीका केली आहे. "बुद्ध आणि त्याचा धम्म" या ग्रंथात त्यांनी बौद्ध धर्माच्या माध्यमातून समतामूलक समाजाची कल्पना मांडली आहे. धर्म हा मानवतेचा शत्रू नसून, तो समाज परिवर्तनाचे साधन असावा, असे त्यांचे मत होते.

४. शिक्षण आणि बौद्धिक सक्षमीकरण: डॉ. आंबेडकरांनी शिक्षणाला राष्ट्रनिर्मितीचे सर्वात शक्तिशाली साधन मानले आहे. त्यांच्या मते, *"शिक्षण हे दलित आणि वंचित समाजाच्या सुटकेचे सर्वात मोठे शस्त्र आहे."* शैक्षणिक मागासलेपणामुळे दलित समाज शतकानुशतके गुलामगिरीत होता. म्हणूनच, त्यांनी "शिक्षित व्हा, संघटित व्हा, संघर्ष करा" हा संदेश दिला.

त्यांच्या साहित्यात शिक्षणाचे महत्त्व अनेकवार सांगितले आहे. शिक्षणामुळेच माणूस जागृत होतो, स्वाभिमान निर्माण होतो आणि सामाजिक परिवर्तन शक्य होते. दलित युवकांनी उच्च शिक्षण घेऊन समाजात मोठ्या भूमिका बजावल्या पाहिजेत, असे आंबेडकरी साहित्य आग्रहाने सांगते.

५. स्त्रीमुक्ती आणि राष्ट्र: आंबेडकरी साहित्यात स्त्रियांच्या हक्कांना विशेष स्थान दिले आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, *"स्त्रियांना समानता मिळाल्याशिवाय राष्ट्राची प्रगती अशक्य आहे."* भारतीय समाजातील स्त्रिया दुहेरी अत्याचाराला (जात आणि लिंगभेद) बळी पडतात. म्हणून, त्यांनी हिंदू कोड बिल सारखे कायदे आणले, ज्यामुळे स्त्रियांना समान अधिकार मिळाले. त्यांच्या साहित्यात स्त्रीशिक्षण, स्त्रीसक्षमीकरण आणि स्त्रियांच्या आर्थिक स्वातंत्र्यावर भर दिला आहे. *"जेव्हा स्त्री शिक्षित होते, तेव्हा संपूर्ण कुटुंब शिक्षित होते,"* असे ते मानत. आंबेडकरी साहित्यातील राष्ट्रीयत्व ही संकल्पना समता, न्याय, शिक्षण आणि मानवी हक्कांवर आधारित आहे. हे राष्ट्रीयत्व केवळ भौगोलिक एकात्मतेपुरते मर्यादित नसून, ते सामाजिक न्यायाच्या विचारांनी पोखळलेले आहे. आंबेडकरी विचारधारा भारताला खऱ्या अर्थाने एक राष्ट्र बनविण्याचा मार्ग दाखवते.

आंबेडकरी साहित्यातील राष्ट्रीयत्वाची अभिव्यक्ती

आंबेडकरी साहित्य हे केवळ साहित्यिक अभिव्यक्तीचे माध्यम नसून, ते एक सामाजिक-राजकीय चळवळीचे प्रतिबिंब आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जे विचार प्रस्थापित केले, ते त्यांच्या लेखन, भाषणे, चळवळी आणि अनुयायांनी निर्माण केलेल्या साहित्याद्वारे व्यक्त झाले आहेत. या साहित्यातील राष्ट्रीयत्वाची संकल्पना ही पारंपारिक राष्ट्रवादापेक्षा वेगळी आहे—ती समता, न्याय आणि मानवी गरजा यावर आधारित आहे. या निबंधात आंबेडकरी साहित्यातील राष्ट्रीयत्वाची अभिव्यक्ती कोणत्या विविध प्रकारांनी झाली आहे, याचा अभ्यास केला आहे.

१. भाषणे आणि लेखनातील राष्ट्रीयत्व: डॉ. आंबेडकरांच्या भाषणांमध्ये आणि लेखनात राष्ट्रीयत्वाचा विचार स्पष्टपणे दिसून येतो. त्यांचे ग्रंथ केवळ सैद्धांतिक चर्चा नसून, भारतीय समाजाचे मूलभूत पुनर्घटनेचे आदर्श स्पष्ट करतात. **अ) "एनिहिलेशन ऑफ कास्ट" (जातीचा विनाश) -** या ग्रंथात आंबेडकरांनी जातीय विषमतेच्या समस्येवर प्रकाश टाकला आहे. त्यांच्या मते, जातीय भेदभाव हा राष्ट्रीय एकात्मतेत मोठा अडथळा आहे. जोपर्यंत जातिभेद अस्तित्वात आहेत, तोपर्यंत भारत एक खरे राष्ट्र बनू शकत नाही. त्यांनी सुचवले की, "जात नष्ट झाली पाहिजे, म्हणजेच राष्ट्र एकजूट होईल." **ब) "बुद्ध आणि त्याचा धम्म"-** या ग्रंथात आंबेडकरांनी बौद्ध धर्माच्या तत्त्वज्ञानाचा आधार घेऊन समतामूलक समाजाची कल्पना मांडली आहे. बुद्धांच्या "समता, करुणा आणि तर्कशुद्धता" या तत्त्वांवर आधारित राष्ट्र हीच खरी राष्ट्रीयत्वाची अभिव्यक्ती आहे. **क) "राष्ट्र आणि लोकशाही"-** या लेखनात त्यांनी स्पष्ट केले की, "राष्ट्र हे केवळ राजकीय संस्था नसून, ते सामाजिक न्यायावर आधारित असले पाहिजे." भारतासारख्या बहुधर्मीय आणि बहुजातीय देशात लोकशाही आणि संविधानाचे पालन हेच खरे राष्ट्रप्रेम आहे.

२. कविता आणि कथासाहित्यातील राष्ट्रीयत्व: दलित साहित्यिकांनी आपल्या कविता, कथा आणि आत्मचरित्रांद्वारे आंबेडकरी विचारांचा पुरस्कार केला आहे. या साहित्यात राष्ट्रीयत्वाची कल्पना शोषितांच्या दृष्टिकोनातून मांडली गेली आहे. **अ) नामदेव ढसाळ यांच्या कविता -** ढसाळ यांनी आपल्या "गोलपिठा" या काव्यसंग्रहात दलितांच्या वेदना आणि संघर्षाचे चित्रण केले आहे. त्यांच्या कवितेतून जातीय अत्याचाराविरुद्धचा आवाज उमटतो, जो "खऱ्या राष्ट्रीय एकतेसाठी आवश्यक आहे" अशी भूमिका घेते. **ब) दया पवार यांचे "बलुतामत" -** या आत्मचरित्रात पवारांनी महार समाजाच्या शोषणाचे वास्तववादी वर्णन केले आहे. त्यांच्या मते, "दलितांच्या मुक्तीशिवाय राष्ट्राची प्रगती अशक्य आहे." **क) बाबुराव बागुल यांचे साहित्य -** बागुल यांनी "मराठी दलित साहित्याचा इतिहास" या ग्रंथात दलित साहित्याचा राष्ट्रीय दृष्टिकोन स्पष्ट केला आहे. त्यांच्या मते, "दलित साहित्य हे भारतीय राष्ट्रवादाचा एक अविभाज्य भाग आहे."

३. चळवळी आणि प्रतिकार साहित्यातील राष्ट्रीयत्व: आंबेडकरी चळवळी केवळ राजकीय नाहीत, तर त्या सामाजिक क्रांतीचे साहित्यिक प्रतिबिंब आहेत. या चळवळींनी केलेला सामाजिक प्रतिकार हाच खरा राष्ट्रीय अभिमान आहे. **अ) महाड सत्याग्रह (१९२७) -** या चळवळीद्वारे डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यतेविरुद्ध ऐतिहासिक लढा दिला. ही चळवळ केवळ दलितांच्या हक्कासाठी नव्हती, तर समतेवर आधारित राष्ट्र निर्माण करण्याचा प्रयत्न होता. **ब) नवबौद्ध चळवळ (१९५६) -** धर्मांतराच्या माध्यमातून आंबेडकरांनी दलितांना एक नवीन सामाजिक आणि धार्मिक ओळख दिली.

ही चळवळ "धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र" निर्माण करण्याचा भाग होती. **क) संविधान निर्मिती -** भारतीय संविधानात समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुत्व या तत्त्वांचा समावेश करून, आंबेडकरांनी राष्ट्राचे खरे स्वरूप परिभाषित केले.

आंबेडकरी साहित्यातील राष्ट्रीयत्वाची अभिव्यक्ती ही विविध साहित्यप्रकारांतून झाली आहे. भाषणे, लेखन, कविता, कथा आणि चळवळी यांद्वारे ही संकल्पना स्पष्ट केली गेली आहे. या साहित्याचे मूळ उद्दिष्ट म्हणजे समाजातील शोषित घटकांना न्याय देऊन, एक समतामूलक राष्ट्र निर्माण करणे. आंबेडकरी साहित्य हे केवळ दलितांचे साहित्य नसून, ते संपूर्ण भारतीय राष्ट्राचे साहित्य आहे. यातून व्यक्त होणारे राष्ट्रीयत्व हे समावेशक, न्याय्य आणि मानवतावादी आहे, जे भारताच्या भविष्यासाठी आदर्श ठरू शकते.

समकालीन भारतातील आंबेडकरी राष्ट्रीयत्वाचे महत्त्व

आजच्या २१व्या शतकातील भारत जातीयता, धार्मिक कट्टरता, आर्थिक विषमता आणि सामाजिक विभाजन या गंभीर समस्यांना सामोरा जात आहे. अशा पार्श्वभूमीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेल्या राष्ट्रीयत्वाच्या समतावादी संकल्पनेचे महत्त्व अधिकच वाढले आहे. आंबेडकरी विचारधारेतील राष्ट्रीयत्व हे केवळ नागरिकत्वाच्या कागदोपत्रीय संकल्पनेपुरते मर्यादित नसून, ते सामाजिक न्याय, संवैधानिक मूल्ये आणि मानवी गरजा यांवर आधारित आहे.

१. सामाजिक न्याय : राष्ट्रीय एकात्मतेचा पाया: आंबेडकरांच्या मते, "राष्ट्राची प्रगती ही त्यातील सर्वात दुर्बल घटकाच्या प्रगतीवर अवलंबून असते." समकालीन भारतात दलित, आदिवासी, महिला, मुस्लिम अल्पसंख्याक आणि इतर वंचित गटांवर होणारा अन्याय हा राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी मोठा धोका आहे.

- **जातीय भेदभाव :** गावांमध्ये अजूनही अस्पृश्यतेचे प्रकार आढळतात. शैक्षणिक संस्था आणि रोजगारातील जातीय विषमता टिकून आहे.
- **आदिवासींची उपेक्षा :** वनाधिकार, शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधींपासून त्यांना वंचित ठेवले जाते.
- **महिलांवरील अत्याचार :** स्त्रियांविरुद्धचे हिंसाचार, दलित महिलांवरील अत्याचार हे राष्ट्रीय एकात्मतेला धक्का देतात.

या सर्व समस्यांवर मात करण्यासाठी आरक्षण, शिक्षणाचा हक्क, कायद्याचा समान संरक्षण यांसारखे आंबेडकरी उपाय अजूनही प्रासंगिक आहेत.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

२. संविधानवाद : राष्ट्रप्रेमाची खरी कसोटी: आंबेडकरांच्या मते, "संविधान हेच खरे राष्ट्राचे प्रतीक आहे." समकालीन भारतात संविधानाची मूल्ये (समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व, धर्मनिरपेक्षता) यांना धोका निर्माण झाला आहे.

- **मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन :** अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य, धर्मस्वातंत्र्य यांवर हल्ले होत आहेत.
- **लोकशाहीचा क्षय :** राजकीय पक्ष जातीय व धार्मिक भावना भडकावून राष्ट्रीय ऐक्य विस्कळीत करत आहेत.
- **न्यायालयीन स्वातंत्र्यावर दबाव :** संस्थांवर राजकीय हस्तक्षेप वाढत आहे.

या संदर्भात, आंबेडकरी विचार संविधानाचे पालन, न्यायिक स्वातंत्र्य आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण यांना प्राधान्य देतो.

३. शिक्षण आणि आर्थिक सक्षमीकरण : राष्ट्रप्रगतीची गुरुकिल्ली: आंबेडकरांनी शिक्षणाला "दलितांच्या मुक्तीचे सर्वात शक्तिशाली शस्त्र" म्हटले आहे. परंतु, आजही गरीब, दलित आणि आदिवासी मुलांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षणापासून वंचित ठेवले जाते.

- **शैक्षणिक असमानता :** खाजगी शाळा-महाविद्यालयांमध्ये दलित विद्यार्थ्यांवर भेदभाव केला जातो.
- **बेरोजगारीचा संकट :** आरक्षणाच्या नियमांची अंमलबजावणी न होणे, सरकारी नोकऱ्यांमध्ये रिक्त पदे न भरणे यामुळे तरुण पिढी निराश झाली आहे.
- **आर्थिक विषमता :** देशातील १% लोकसंख्येकडे ७३% संपत्ती असल्याचे अहवाल सामने येतात.

या समस्यांवर मात करण्यासाठी शिक्षणाचा हक्क, कौशल्यविकास आणि आर्थिक समावेशन यावर भर देणे आवश्यक आहे.

४. धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रवाद : विविधतेत एकता: आंबेडकरी राष्ट्रीयत्व हे धर्मनिरपेक्ष, समतावादी आणि बहुसांस्कृतिक आहे. परंतु, सध्या धार्मिक कट्टरता, लिंगभेद आणि जातीय संघर्ष वाढत आहेत.

- **धार्मिक अतिरेक :** अल्पसंख्याकांविरुद्धची हिंसा, गोहत्या प्रकरणे, धर्मांतरावरील राजकीय हल्ले यामुळे सामाजिक तणाव निर्माण झाला आहे.
- **जातीय राजकारण :** राजकीय पक्ष जातीय भावना भडकावून समाज विभाजित करत आहेत.

या संदर्भात, आंबेडकरी विचार सर्व धर्मांना समान आदर, सर्व जातींमध्ये बंधुभाव आणि महिला-पुरुष समानता यावर भर देतो.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

समकालीन भारतातील सामाजिक विषमता, राजकीय विभाजन आणि आर्थिक असंतुलन यांना आंबेडकरी राष्ट्रीयत्वाची संकल्पना एक पर्यायी मार्ग दर्शवते. सामाजिक न्याय, संवैधानिक मूल्ये, शैक्षणिक आणि आर्थिक समता यांवर आधारित ही संकल्पना खऱ्या अर्थाने भारताला एक प्रगत आणि समृद्ध राष्ट्र बनवू शकते. डॉ. आंबेडकरांचे विचार केवळ दलितांच्या मुक्तीसाठी नसून, संपूर्ण राष्ट्राच्या एकात्मतेसाठी आवश्यक आहेत.

निष्कर्ष

आंबेडकरी साहित्यातील राष्ट्रीयत्वाची संकल्पना ही पारंपारिक राष्ट्रवादापेक्षा मूलगामीपणे भिन्न आणि समावेशक आहे. जिथे पारंपारिक राष्ट्रवाद भाषा, धर्म किंवा संस्कृतीच्या एकरूपतेवर भर देतो, तिथे आंबेडकरी दृष्टिकोन सामाजिक न्याय, मानवी हक्क आणि संवैधानिक समता यांना प्राधान्य देतो. ही संकल्पना जात, धर्म, लिंग, वर्ग या सर्व बंधनांना ओलांडून 'सर्वांसाठी समान संधी' या तत्त्वावर आधारित आहे. डॉ. आंबेडकरांचे स्वप्न होते की एक अशा भारताचे, जिथे "प्रत्येक व्यक्तीला प्रतिष्ठा आणि संधी" मिळेल. आजही, जेव्हा समाजात जातीय विषमता, धार्मिक कट्टरता आणि आर्थिक असमानता वाढत आहे, तेव्हा त्यांचे विचार भारताच्या एकात्मतेसाठी मार्गदर्शक ठरतात. संविधानाचे पालन, शिक्षणाचा प्रसार, स्त्री-पुरुष समानता आणि धर्मनिरपेक्षता यांवर आधारित ही राष्ट्रीयत्वाची कल्पना केवळ सैद्धांतिक नसून, एक क्रांतिकारी सामाजिक परिवर्तनाची प्रेरणा आहे.

त्यांच्या विचारांनुसार, खरे राष्ट्रप्रेम म्हणजे शोषितांच्या उन्नतीसाठी झटणे, संविधानाचे रक्षण करणे आणि समाजाच्या सर्व घटकांना सक्षम करणे. आंबेडकरी साहित्य हे केवळ वंचितांच्या आवाजाचे प्रतिबिंब नसून, एक समतावादी आणि न्याय्य राष्ट्रनिर्मितीचे दर्शन आहे. अशाप्रकारे, आंबेडकरी राष्ट्रीयत्व ही संकल्पना केवळ भारतासाठीच नव्हे, तर जागतिक स्तरावर समतेच्या लढ्यासाठी एक आदर्श ठरू शकते.

संदर्भग्रंथ:

1. आंबेडकर, बी. आर. (१९४५). *राष्ट्र आणि लोकशाही*. मुंबई: सिद्धार्थ प्रकाशन.
2. ढसाळ, नामदेव. (१९७४). *गोलपिठा*. पुणे: लोकवाङ्मय गृह.
3. पवार, दया. (१९७८). *बलुतामत*. औरंगाबाद: साक्षात्कार प्रकाशन.
4. बागुल, बाबुराव. (१९८७). *मराठी दलित साहित्याचा इतिहास*. मुंबई: ग्रंथाली प्रकाशन.
5. मून, वसंत. (२००१). *आंबेडकरी चळवळ आणि साहित्य*. नागपूर: सामाजिक विचार प्रकाशन.

6. लिमये, धनंजय. (१९९७). *आंबेडकर आणि राष्ट्रवाद*. दिल्ली: प्रज्ञा प्रकाशन.
7. गवई, गंगाधर. (२०१०). *दलित साहित्य: विचार आणि विवेचन*. पुणे: सम्यक प्रकाशन.
8. वाघ, अरुण. (२०१५). *आंबेडकरी विचारधारा: एक अध्ययन*. औरंगाबाद: अस्मिता प्रकाशन.
9. मेश्राम, जगदीश. (२०१८). *संविधान आणि राष्ट्रीयत्व*. नागपूर: बहुजन प्रकाशन.
10. कांबळे, हरी. (२०२०). *समकालीन भारतातील आंबेडकरी विचार*. मुंबई: नवयान प्रकाशन.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

आधुनिक मराठी कवितेतील राष्ट्रीयत्व

सहयोगी प्रा. डॉ. सुभाष सखाराम ठोके
श्री. योगानंद स्वामी कला महविद्यालय, वसमत
ता. वसमत जि. हिंगोली.
मो. 9834688911

आधुनिकता ही संकल्पना आपल्या समीक्षेत येत असली तरी या संकल्पनेचा उगम युरोपमध्ये झाला आहे. या संकल्पनेच्या प्रभावक्षेत्रात साहित्य, कला, तत्वज्ञान आणि पाश्चात्य संस्कृतीची सर्व अंगोपांगे येतात. ही संकल्पना अद्यावतपणाचे सूचन करणारी आहे.विज्ञान निष्ठा, बुध्दीप्रामाण्यवाद, निधर्मीवाद, दहशतवाद, प्रगतीशिलता, वास्तववाद, महानगरीय संवेदना, आंतरराष्ट्रीय , जुनाट परंपराचे पुनर्मुल्यांकन अशी आधुनिकतेची सारांश रुपाने विशेष्ज्ञ नोंदवता येतील. भारतीय तत्वज्ञानाचे परिप्रेक्ष्य आणि साहित्यादी कलांमध्ये या सर्व गोष्टी ब्रिटीश आगमणानंतर अंतर्भूत झाल्याचे दिसून येते.

"राष्ट्र ही एक राजकीय संकल्पना असून या संकल्पनेला राजनीतीशास्त्राचा संदर्भ आहे. भारत हा प्राचीन देश असला तरी राजकीयदृष्टया या देशाची राष्ट्र म्हणून आधुनिक काळातच जडणघडण झाली. राष्ट्र आणि देश या संकल्पना वरवर पाहता समानार्थी वाटत असल्या तरी राष्ट्र ही राजकिय आणि देश ही सांस्कृतिक संकल्पना असल्याचे स्थूलपणे मानले जाते." राष्ट्र , राष्ट्रीयत्व , राष्ट्रवाद या संकल्पना परस्परांशी संलग्न आहेत. विशिष्ट भू-प्रदेशात कायमस्वरूपी वस्ती करून राहणाऱ्या लोकांचा समुदाय जेंव्हा सार्वभौम सरकार स्थापन करतो, तेंव्हा त्यास राज्य म्हणतात. अशा राज्यातील लोकांना आपल्या प्रदेशाविषयी प्रेम, अभिमान वाटतो. त्यास राष्ट्र असे म्हणतात. राष्ट्राविषयी प्रेम, निष्ठा, अभिमान असणे यास राष्ट्रीत्वाची भावाना म्हणतात.(1) राष्ट्रीयत्वाचासंबंध समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र व मानसशास्त्र आदी शास्त्रांची येत असतो.

जागतिक परिप्रेक्ष्यात राष्ट्र या संकल्पनेच्या विविध विचारवंतांनी व्याख्या केलेल्या आहेत. त्यातील काही व्याख्यांचा येथे निर्देश करणे महत्वाचे ठरते.

प्रा. गार्नर , "राष्ट्र म्हणजे सांस्कृतिक एकता असलेल्य समूह होय. अशा समूहातील लोक आपल्या वैचारिक व मानसिक जीवनाची व आचाराची एकता टिकविण्याचा जागरुकतेने व चिकाटीने प्रयत्न करतात."(2)

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

लिकॉक : वांशिक एकता असणाऱ्या लोकसमुदायाच्या राज्याला राष्ट्र असे म्हणतात. (3) म्हणजेच एखाद्या राष्ट्राच्या जडणघडणीसाठी सांस्कृतिक एकता वांशिक एकता, मानसिक व आचार-विचारांची एकता असणे अभिप्रेत असते. या दृष्टीने भारत देशाचा विचार केला तर या देशात भिन्न संस्कृती , भिन्न वंशाचे लोक, विविध धर्म, विविध विचारप्रणाली अस्तित्वात आहे. म्हणून येथे विशिष्ट राष्ट्रीय चारित्र्य नाही. त्यामुळे आपल्या देशात राष्ट्रीयतेचा प्रश्न निर्माण होतो. विविधतेत एकता असल्याचे येथे असते आवसान आणून सांगावे लागते. येथे वेळोवेळी राष्ट्रीय एकात्मतेच्या घोषणा द्याव्या लागतात. म्हणून भारतीय राष्ट्रीयत्वाचा शोध घेणे हिच एक जटील समस्या बनली आहे.

कवितेच्या दृष्टीने राष्ट्रीय जाणीव ही एक महत्वाची बाब आहे. या जाणिवेतून वेगवेगळ्या इच्च्छा आकांक्षा निर्माण होत असतात. कोणत्याही कविला काव्यलेखन करतांना समुहाशी संवाद साधावा लागत असतो. समुह मनाशी एकरूप व्हावे लागत असते. राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेला शब्दरूप देतांना प्रतिमा-प्रतिकांची गरज असते. ज्यांना आपण ओळखत नसतो. अशा देशभरातील करोडो लोकांच्या भावभावनांशी एकरूप होणे आणि जो विशाल प्रदेश आपण पाहिलेलाच नसतो असा प्रदेश आपला मानून काव्यलेखन करणे ही प्रक्रिया सोपी नसते. एकुणच राष्ट्रीय जाणिवेचा संबंध समूहमनाशी असल्याने कविला त्या राष्ट्रीय जाणिवेशी एकरूप व्हावे लागते. हे काम कठीण असते. "आपल्या अनेक कवींनी राष्ट्रीय भावनेला अवाहन करणारी गाणी लिहिली आहेत, पण वंश , भाषा धर्म, आदी बाबींच्या पलीकडे जाऊन राजनैतिक राष्ट्राविषयी नैतिक निर्णय घेऊन काही लिहिले आहे असे वाटत नाही. स्वसंरक्षणाची मूळ भावना देशभक्तीत रुपांतरीत होते तेंव्हा तिला नैतिकतेचे अधिष्ठान असते. वंश, वर्ण, धर्म यासारख्या भेदांच्या पलीकडे ती जाते तेंव्हा तिचे स्वरुप निखळ बनते." (4) वंश, भाषा, संस्कृती, अर्थकारण, राज्य, लोकभावना, गौरवशाली इतिहास आदी घटकातूनच राष्ट्राचा उदय होत असतो.

परंतू राष्ट्र भावनेच्या अतिरेकामुळे राष्ट्रवाद अखेरीस फॅसिझममध्ये रुपांतरीत होत असतो. त्यामुळे अनेक विचारवंतांनी त्याला रानटी म्हणून तिरस्कारणीय ठरविले आहे. राष्ट्रीय भावना शक्तीशाली बनविण्यासाठी बऱ्याचदा व्यक्तिस्वातंत्र्याचा बळी घेतला जातो. याशिवाय त्यासाठी लोकशाही साधनांचा दुरूपयोग करणे, प्रसार माध्यमांवर नियंत्रण ठेवणे, एकसारख्या संस्कृतीची जोपासना करणे, विशिष्ट शिक्षणाचा प्रसार करणे यासारख्या गोष्टी केल्या जातात. या प्रखर वास्तवाकडे डोळसपणे पाहणाऱ्या कविकडून राष्ट्रीयत्वाची जाणीव असणारी कविता लिहिणे शक्य होत नाही.

जनतेमध्ये राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण होण्यासाठी राष्ट्रावरील संकटे उपकारक ठरत असतात असे म्हटले जाते. म्हणून स्वातंत्र्यापूर्वी भारतीयांना आपल्या राष्ट्रीयत्वाची आणि पारतंत्र्याची जाणीव

झाली. राष्ट्रीय जाणीवांमध्ये स्वातंत्र्य हे सर्वश्रेष्ठ मुल्य असते. त्यासाठी लोक आपल्या सर्वस्वाचा बळी द्यायलाही मागेपुढे पाहत नाहीत. स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीयांच्या राष्ट्रीय जाणीवा प्रखर होत्या. या प्रखर राष्ट्रीय जाणीवा मराठी कवितेत वि.दा. सावरकरांच्या कवितेतून अभिव्यक्त झाल्याचे दिसून येते. याशिवाय कवी गोविंद, साने गुरूजी, कुंजबिहारी यांनी ही आपल्याला कुवतीनुसार आपल्या काव्यभिव्यक्तीतून राष्ट्रीयत्वाच्या जाणीवांच्या आविष्कार केला आहे. परंतू गांधी-नेहरूंचा फारच कमी प्रभाव मराठी कवितेवर पडल्याचे दिसून येते. स्वातंत्र्यपूर्वक कालिन मराठी कवितेत भारत मातेचे वर्णन करतांना "शिरावर हिमालयाचा मुकूट, तिन्ही बाजूंनी पाय धुणारा समुद्र", रुपसंपन्न निस्तूला भारतमाता, 'सस्य श्यामला' असे आले आहे. या काळात राष्ट्रीय गीतासोबतच काही कविंनी महाराष्ट्र गितेही लिहिली.राष्ट्रीय जाणीवांच्या कवितांमध्ये भारतीय संस्कृती व परंपरांचा गौरव करतांना प्रामुख्याने आर्य संस्कृतीला व इतर भारतीय संस्कृतीला प्राधान्य देण्यात आले. 'हिंदी, हिंदू हिंदूस्थान' अशा घोषणा देण्यात आल्यामुळे या देशातील अनार्य द्रविड व दलित-आदिवासी यांच्या संस्कृतीची नोंद या राष्ट्रीय जाणिवोच्या या कवितेने फारशी घेतली नाही.

एडमंड विल्सन या विचारवंताच्या मताप्रमाणे साहित्याचे अल्पकालिन व दीर्घकालीन असे दोन प्रकार असतात. दीर्घकालीन साहित्याचा संबंध व्यापक क्षेत्राशी मानवी अनूभवाच्या दीर्घ काळाची असतो. वर अल्पकालिन साहित्य हे उपदेशप्रधान व प्राचारही असते. त्याचा प्रभाव हा तेवड्या काळा पुरताच सिमीत असतो. राष्ट्रीयत्वाची जाणीव असलेल्या कविता या अल्पकालिन असल्याचेच दिसून येते. "स्वातंत्र्य मिळविण्यात राष्ट्रीय जाणवांचा मोठा हातभार होता. पण स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर राष्ट्रीय जाणिवांची कविता उततरोत्तर क्षीण होत गेली. कोणत्याही नाव घेण्यासारख्या कवीने नाव घेण्यासारखी राष्ट्रीय जाणिवोची कविता लिहिली नाही. स्वातंत्र्य मिळविण्याची प्रेरणाच संपल्यामुळे एकदमच हे क्षेत्र काव्यासाठी अस्पृश्य होऊन गेले."(5) त्यामुळे वर्तमान मराठी कवितेत राष्ट्रीयत्वाची जाणीव असलेल कविता फारशी दिसून येत नाही.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात नवी घटना आली. नवा कायदा आला. ज्ञानविज्ञानाच्या कक्षा रुंदावल्या. शिक्षणाचे दरवाजे सर्वांसाठी खुले झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक क्रांतीने दलित-शोषित समाजला नवे आत्मभान प्राप्त झाले. त्यांच्या अस्मिता जाग्या झाल्या. पुरातन विषमताधिष्ठित संस्कृती व परंपरा याविरुध्द प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले गेले. हिंदू-मुस्लीम यांच्यातील दुहिचे प्रश्न समोर आले. केवळ हिंदूत्ववादी जाणवाच राष्ट्रीय नसतात हे सत्य उघड झालो. जुनाट परंपराचे पुनरूज्जीवन करणे म्हणजे राष्ट्रवाद नव्हे, अशी एक नवी जाणीव उदयास आली. "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राष्ट्रवादाची जी भूमिका मांडली त्याला अनुसरून लिहिले जाणारे काव्य हे

राष्ट्रीय जाणिवेचे काव्य म्हणता येईल. धर्मनिरपेक्षता, पुरोगामीपणा आणि बुध्दिप्रामाण्यवाद या भूमिकेवर राष्ट्र नेणे म्हणजे राष्ट्रवाद अशी नवी राष्ट्रीय जाणीव त्यांनी मांडली.” (6) ही आंबेडकरी विचारांची प्रेरणा घेऊन दलित कवी लिहिते झाले. म्हणून या कविंनी या राष्ट्रांचा, जुनाट परंपरांचा व संस्कृती धिक्कार केला. वरवर पाहता हे राष्ट्रविरोधी कृत्य वाटत होते. परंतू यामध्ये हजारो वर्षापासून ज्यांचे माणुसपण नाकारले होते. त्यांचा आक्रोश आणि वेदना होती. स्वातंत्र्यपूर्ण काळात भारतीय क्रांतीकारकांनी आपल्या सर्वस्वांचे बलिदान दिले. त्या काळात त्यांच्या त्यागाची विपूल गाणी गायली गेली. पण स्वातंत्र्यानंतर या सर्वांचा मराठी कविता विसर पडला. किंबहूना राष्ट्रीयत्वाचा जाणीव हा कवितेसाठी विषयच दुर्मिळ झाला. राष्ट्रीयत्वाची जाणिवांना हिंदूत्ववादी, सनातनी आणि पुनरूज्जीवनवादी असा नवा अर्थ चिकटला गेला. फक्त स्वातंत्र्यदिन किंवा प्रजासत्ताक दिनाच्या निमित्ताने शासकिय कविसंमेलनातून राष्ट्रीय जाणवांच्या शब्दप्रधान कविता सादर केल्या जाऊ लागल्य. कुसूमाग्रहांची ‘गर्जा जयजयकार क्रांतीचा’ ही कविता एकेकाळी मैलाचा दगड ठरली होती. त्यांच्या ‘विशाखा’ या कवितासंग्रहातही राष्ट्रीयत्वाची जाणीव असलेल्या कविता आलेल्या आहेत. त्याचाच 1960 मध्ये प्रसिध्द झालेल्या ‘मराठी माती’ या काव्य संग्रहाला संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीचा संदर्भ प्राप्त झाला आहे. 1964 मध्ये प्रसिध्द झालेल्या कुसूमाग्रजांच्या ‘हिमरेषा’ या काव्य संग्रहातही प्रखर राष्ट्रीयत्वाची जाणीव आल्याचे दिसून येते. परंतू पुढील काळात त्यांच्याही कवितेतील वास्तवाचे अवाहन कमी झाल्याचे दिसून येते. कमी अधिक फरकाने सुरेश भट, वसंत बापट व इतर मराठी कविंची स्थितीही अशीच झाल्याचे दिसते.

मराठी नवकाव्याच्या प्रवाहातही राष्ट्रीयत्वाच्या जाणीवांची कविता लिहिली गेली नाही. विंदा करंदीकर, शरदचंद्र मुक्तीबोध, तुलसी परब, नारायण सुर्वे या मार्क्सवादी कविंपूढे वर्गलढ्याचा प्रश्न होता. त्यामुळे त्यांनी सामाजिक-आर्थिक शोषण व भांडवलदार वर्गाकडून कामगारांवर होणाऱ्या अन्यायाला आपल्या काव्यलेखनाचा विषय बनविला. या कविंमध्ये करंदीकरांची कवितेमधील प्रयोगशिलता नजरेत भरण्यासारखी होती. त्यांच्या प्रयोगशिलतेमुळे मराठी कवितेला एक वेगळे वळण प्राप्त झाले. परंतू मराठी कवितेमध्ये मार्क्सवादी काव्यपरंपरा पुढे फारशी विकसीत झाली नाही. अरूण कोल्हटकर , चित्रे यांनी बा.सि. मर्ढेकरांच्या कवितेची पायवाट प्रशस्त केली. त्यामुळे त्यांच्याही कवितेतून आत्मशोध व अस्तित्व अनुभूती आशयच अभिव्यक्त झाला आहे. साठोत्तरी काळात मराठी कविता विपूल प्रमाणात लिहिल्या गेली. या काळात निरनिराळ्या प्रेरणा व प्रवृत्ती मराठी कवितेत आल्या . या कवितेतही राष्ट्रीय जाणिवांपेक्षा निराशा, महानगरी जीवनातील परात्मभाव, मूल्यांचा उपहास, शुन्यवाद आदी जाणिवा प्रमुख राहिलेल्या आहेत.

राष्ट्राचे दु:ख म्हणजे त्या देशातील सामान्य माणसाचे दु:ख असते. म्हणून खऱ्या अर्थाने राष्ट्रीयत्वाची जाणी असेलले काव्य लेखन करावयासचे असेल तर शोषित मान व समुहाच्या जीवनातील दु:ख कवितेचा विषय बनला पाहिजे. निशिकांत ठकार म्हणतात. ते खरेच आहे की, "खरी राष्ट्रीय जाणीव त्या कविंच्या काव्यात दिसेल. जे देशाच्या इतिहास-भूगोलाचे वर्णन करण्यापेक्षा देशातील सामान्य माणसाच्या दू:खाची काळजी करतात. त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाविरुध्द आवाज उठवतात. जनतेची बांधिलकी मानतात. विद्रोही कवितेत राष्ट्रीय जाणीव व्यकत होते. काल्पनिक राष्ट्रांपेक्षा प्रत्यक्ष वास्तवाशी भिडणारी कविता राष्ट्रीय जाणीव व्यकत करते." (7)

एकुणच राष्ट्रीय जाणिवेचे काव्यलेखन करण्यासाठी भारतीय लोकांच्या जीवनातील अंत:सूत्राचा शोध घेणे आवश्यक आहे. परंतू राष्ट्र या संकल्पनेच्या संदर्भान्वये मराठी कविंकडे काही व्यक्तिविशिष्ट दृष्टीकोन विकसित झाल्याचे दिसून येत नाही. आज पर्यंत राष्ट्रीयत्वाच्या जाणिवेतून तंत्रप्रधान, सांकेतिक, गेय, घोषणा वजाव आलंकारिक अशा प्रकारच्या काव्याभिव्यक्ती साकारल्याचे दिसून येते. हे अपयश एकुणच मराठी माणसामध्ये असलेल्या राष्ट्रीय जाणिवांच्या अभावाचेच एक लक्षण मानवे लागेल.

निष्कर्ष :

1) राष्ट्रीय जाणिवांमध्ये स्वातंत्र्य हे सवश्रेष्ठ मूल्य असते.

2) प्रखर राष्ट्रीय जाणिवांची कविता स्वातंत्र्यपूर्व काळात वि.दा. सावरकर, साने गुरूजी , कुंजबिहारी या कविंनी लिहिली.

3) स्वातंत्र्योत्तर काळात राष्ट्रीयत्वाच्या जाणीवेची आधुनिक मराठी कविता अत्यंत क्षीण झाल्याचे दिसून येते.

4) साठोत्तरी काळात राष्ट्रीय जाणिवेला हिंदूत्ववादी, सनातनी आणि पुनरूज्जीवनवादी असा नवा अर्थ चिकटला.

5) स्वातंत्र्योत्तर काळात मार्क्सवादी , आंबेडकरवादी, स्त्रिवादी, महानगरी, मुल्यांचा उपहास, शून्यवाद , निराशा अशा अनेक जाणिवा मराठी कवितेतून अभिव्यक्त झाल्या.

6) दलित कवितेने या राष्ट्राला , जुनाट परंपरा व संस्कृतीचा धिक्कार करून नकारात्मक जाणिवा अभिव्यक्त केल्या. परंतू या नकारातही मांगल्याचा स्विकार असल्यामुळे त्या राष्ट्रीय जाणिवाच होत्या.

संदर्भग्रंथ सूची

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

1) प्रा.डॉ. डी.पी. खराडे, भारतीय राष्ट्रवादाचा उदय (1858-1905)प्रकाशक, कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती 2018, पृष्ठ 2

2) प्रा.डॉ. डी.पी. खराडे, कित्ता, पृष्ठ-3

3) प्रा.डॉ. डी.पी. खराडे, कित्ता, पृष्ठ-3

4) निशिकांत ठकार, साहित्याचे परिघ, स्वरुप प्रकाशन, एन-5, सिडको, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती , 26 एप्रिल 2001 , पृष्ठ 108

5) निशिकांत ठकार, कित्ता, पृष्ठ-111

6) निशिकांत ठकार, कित्ता, पृष्ठ-115

7) निशिकांत ठकार, कित्ता, पृष्ठ-115

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

आधुनिक भारतीय साहित्य आणि राष्ट्रीयत्व

प्रा. डॉ. हेमंतकुमार विठ्ठलराव बागडे
प्राध्यापक तथा मराठी विभागप्रमुख
इंदिरा गांधी कला, वाणिज्य महाविद्यालय, कळमेश्वर, जि. नागपूर.
मो. नं. 8793221476

गोषवारा :

भारतीय साहित्याने राष्ट्रवादाच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. यामुळेच भारताची लोकसंख्या बहुधार्मिक, बहुजातीय आणि बहुभाषिक असूनही राष्ट्रवादाकडे वाटचाल करत आहे. याचे श्रेय केवळ साहित्यिकांना जाते. वर्तमान साहित्यात लोकशाही मूल्यांच्या स्थापनेबाबत संकोच दिसून येतो. विविध भाषांमध्ये लिहिलेले साहित्य भारतीय समाजाचे स्वरूप प्रतिबिंबित करते. साहित्य हा भारताच्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक, धार्मिक, सांस्कृतिक रचनेच्या आणि त्याच्या प्रभावाचा महत्त्वपूर्ण दस्तऐवज आहे. राष्ट्रीय स्तरावर विविध भाषांमध्ये अनेक विषयांवर साहित्य लिहिले गेले आहे. शहर असो, गाव असो, महिला असो, दलित असो, आदिवासी असो, धार्मिक चर्चा असो, अनेक विषयांमधून भारतीयत्वाची प्रतिमा समोर येते.

बीजशब्द : पूर्वांचल साहित्य, पाश्चात्य साहित्य, दक्षिणांचल साहित्य आणि उत्तरांचल साहित्य

प्रस्तावना :

भारतीय भाषांव्यतिरिक्त, भारतीय इंग्रजी, म्हणजे भारतीय इंग्रजी लेखन आणि परदेशी भारतीय लेखनातूनही भारताची प्रतिमा उदयास येते. भारतीय साहित्य हे एकता आणि राष्ट्रवाद यावर अधारित आहे. कारण भारत हा अनेक भाषांचा देश आहे. वायव्येला पंजाबी, हिंदी आणि उर्दू, पूर्वेला ओडिया, बंगाली आणि आसामी, मध्य-पश्चिमेला मराठी आणि गुजराती आणि दक्षिणेला तमिळ, कन्नड, मल्याळम आणि तेलगू. याशिवाय इतरही भाषा आहेत ज्यांचे साहित्यिक आणि भाषिक महत्त्व काही कमी नाही. उदाहरणार्थ, काश्मिरी, डोगरी, कोकणी, तूरू, पंजाबी आणि सिंधी आहेत, इथे हिंदी आणि उर्दूच्या राज्य सीमा मिश्रित आहेत. तसंच मराठी आणि गुजरातींचं जीवन माणसांनी भरलेलं आहे, पण त्यांच्यात काही नातं शक्य आहे का? दक्षिणेकडील भाषांचे मूळ समान आहे. सर्व द्रविड कुटुंबातील वंशज आहेत, पण कन्नड, मल्याळम, तमिळ आणि तेलुगू प्रकारांबद्दल काही शंका असू शकते का?

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

ओडिया, बंगाली आणि आसामी यांच्याबाबतही हेच आहे. बंगाली भाषेचा खोल प्रभाव आत्मसात करून आसामी आणि ओडिया यांनी आपले स्वतंत्र अस्तित्व टिकवून ठेवले आहे. दक्षिणेतील तमिळ आणि उर्दू वगळता भारतातील सर्व भाषांचे काळ जवळपास सारखाच आहे. जवळजवळ सर्व भाषांच्या उत्पत्तीचा कालावधी पंधराव्या शतकापर्यंत चालला. त्यामुळे भारतीय भाषांमधील बहुतेक साहित्याचा विकास जवळपास सारखाच आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1) आधुनिक भारतीय साहित्याच्या पार्श्वभूमीचे अध्ययन करणे.
2) विविध साहित्यांचा परिचय करून घेणे.
3) नवजागरण आणि राष्ट्रीयत्वाशी परिचित होणे.
4) आधुनिक भारतीय साहित्याच्या प्रारंभाचा अभ्यास करणे.
5) आधुनिक साहित्याचे महत्त्वपूर्ण अवलोकन करणे.
6) आधुनिक साहित्याचा ऐतिहासिक योगदानाचा परामर्श घेणे.

आधुनिक भारतीय साहित्याची पार्श्वभूमीः

भारतातील आधुनिक युगाची सुरुवात 19 व्या शतकापासून मानली जाते. ब्रिटिश राजवटीच्या स्थापनेपूर्वी, मुघलांच्या राजवटीत, भारतीय व्यापार आणि उद्योगात अभूतपूर्व वाढ झाली होती, ज्यामुळे कारागीर आणि कारागीरांचे जीवनमान सुधारले आणि त्यांनी भक्ती चळवळीच्या माध्यमातून त्यांची सामाजिक स्थिती बदलण्याचा प्रयत्न केला. परंतु, आपल्या संपूर्ण सामाजिक-राजकीय रचनेत गुणात्मक बदल घडवून आणण्यात ते अपयशी ठरले. भक्ती चळवळ या दिशेने कोणतीही प्रभावी भूमिका बजावू शकण्यापूर्वी, त्यावर जाती-आधारित उच्च वर्गाचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले, ज्यामुळे भक्ती चळवळीचे क्रांतिकारी सार जवळजवळ नष्ट झाले. भक्ती चळवळीच्या पतनाने हे देखील सूचित केले की सरंजामशाही शक्ती इतक्या कमकुवत झाल्या नाहीत की ते समाजावरील त्यांचे वैचारिक वर्चस्व संपुष्टात आणू देतील. उलट मुघल राजवटीच्या उत्तरार्धात, जेव्हा औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर केंद्रीय सत्ता बऱ्याच प्रमाणात कमकुवत झाली, तेव्हा सरंजामी राज्यकर्त्यांची अनेक छोटी केंद्रे उदयास आली. पुढे हे राजे आणि नवाब केवळ आपापसात भांडणे आणि सुख भोगण्यातच आपला अभिमान मानत. याचा परिणाम या काळातील साहित्यावरही झाला.

आधुनिक भारतीय साहित्याचा उदय :

आधुनिक भारतीय साहित्याचा उदय 19 व्या शतकात दिसून येतो. प्रेसची स्थापना झाली, तेव्हा इंग्रजी शिक्षणाचा परिचय आणि भारतीय भाषांमध्ये वृत्तपत्रे आणि मासिके सुरू झाल्यामुळे भारतीय

विचारसरणी झपाट्याने बदलत होती. 1817 मध्ये कलकत्ता येथे हिंदू कॉलेजची स्थापना झाली, ज्यामध्ये इंग्रजी भाषा आणि साहित्यासोबत आधुनिक विज्ञान शिकवण्यास सुरुवात झाली. याआधी 1800 मध्ये फोर्ट विल्यम कॉलेजची स्थापना झाली होती, जिथे अनेक भारतीय भाषांच्या अभ्यासाची व्यवस्था करण्यात आली होती. 1818 मध्ये बंगाली भाषेत वृत्तपत्र प्रकाशन सुरू झाले. 1828 मध्ये राजा राममोहन रॉय यांच्या प्रयत्नांमुळे बंगाली, फारसी, हिंदी इत्यादी भाषेत पत्रे प्रकाशित झाली. पहिले हिंदी वृत्तपत्र 'उदंत मार्तंड' हे 1826 मध्ये कलकत्ता येथून सुरू झाले. भारतीय भाषांमध्ये गद्य लेखनाच्या सुरुवातीचे श्रेय ख्रिस्ती धर्मप्रचारकांनाही जाते ज्यांनी ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार करण्यासाठी जवळपास सर्व प्रमुख भारतीय भाषा आणि बोलींमध्ये पुस्तके प्रकाशित केली. प्रेसच्या स्थापनेमुळे वर्तमानपत्रे आणि मासिके प्रकाशित होऊ लागली.

हळूहळू सर्व प्रमुख भारतीय भाषांमध्ये वर्तमानपत्रे आणि मासिके प्रकाशित होऊ लागली. इंग्रजी शिक्षणाच्या वाढत्या अभ्यासाने सुशिक्षित वर्गाला प्रेरणा दिली की, युरोपमध्ये ज्या ज्ञान आणि विज्ञानाच्या क्षेत्रांत प्रगती झाली आहे त्या क्षेत्रांशी भारतीयांनीही परिचित व्हायला हवे. त्यामुळे त्या सुरुवातीच्या काळात इतिहास, विज्ञान, समाजशास्त्र, साहित्य इत्यादी विविध क्षेत्रांतील पुस्तके भारतीय भाषांमध्ये अनुवादित झाली. याच्या पुढे भारतीय लेखकांनी स्वतःच्या ज्ञानाच्या जोरावर नवीन पुस्तके लिहिली. 19 व्या शतकापर्यंत भारतीय साहित्य हे प्रामुख्याने काव्य आणि नाट्य प्रकारांपुरते मर्यादित होते. भारतीयांना कथा, कादंबरी, निबंध इत्यादी आधुनिक शैलींची ओळख झाली नाही. पंचतंत्र आणि हितोपदेश या कथा 18 व्या आणि 19 व्या शतकातील युरोपियन लघुकथांपेक्षा अगदी वेगळ्या होत्या. तत्कालीन भारतीय साहित्यिक या नवीन शैलींकडे आकर्षित झाले आणि त्यांनी कथा, कादंबरी, नाटक, निबंध इत्यादी प्रकारांमध्ये लेखन सुरू केले. जरी या सुरुवातीच्या काळात कवितेचा विषय आणि शैली प्रामुख्याने मध्ययुगीन राहिली, पण हळूहळू नवीन बदलांचा प्रभाव कवितेवरही दिसू लागला. या कालखंडात सुरू झालेल्या साहित्याच्या नव्या प्रकारांमध्ये जुन्या मध्ययुगीन विषयांना मांडता येत नसे, त्यामुळे त्या विषयांचा परिचय त्यांच्यात झाला तेव्हा त्यापूर्वी त्या साहित्यासाठी योग्य मानल्या जात नव्हत्या. लेखकांनी त्यांच्या काळातील आणि समाजाच्या समस्यांना त्यांच्या कलाकृतींचे विषय बनवले जे त्या काळातील लोकांच्या मनाला चटका लावणारे होते. उदाहरणार्थ, 1860 मध्ये दीनबंधू गुप्ता यांनी बंगाली भाषेत 'नीलदर्पण' नावाचे एक नाटक लिहिले, ज्यात ब्रिटिश नीळ व्यापाऱ्यांच्या अत्याचाराविरुद्ध शेतकऱ्यांच्या संघर्षाची कथा सांगितली होती. त्याचप्रमाणे बंगाली लेखक टेकचंद ठाकूर यांनी 1858 मध्ये 'अलादेर घेरर दलाल' नावाची कादंबरी लिहिली ज्यामध्ये सामाजिक व्यंगचित्रे मांडण्यात आली आहेत. 1865 मध्ये बंकिमचंद्रांनी 'दुर्गेशनंदिनी'

सारखी प्रौढ कादंबरी लिहिली होती. यावरून असे म्हणता येईल की, 19 व्या शतकाच्या मध्यात भारतीय साहित्यात एक नवीन सुरुवात झाली होती.

विविध भाषांमध्ये लिहिलेले साहित्य :

विविध भाषांमध्ये लिहिलेल्या साहित्याचा परामर्श पुढीलप्रमाणे -

अ) पूर्वांचल साहित्य :

बंगाली, आसामी आणि ओरिया या पूर्वेकडील तीन प्रमुख भाषांच्या आधुनिक साहित्यात राष्ट्रीय चेतनेची अभिव्यक्ती आणि नवजागरणाची वैशिष्ट्ये यांचा थोडक्यात उल्लेख पुढीलप्रमाणे करता येईल. ज्याप्रमाणे भारतातील नवजागरण बंगालमधून सुरू झाले, त्याचप्रमाणे साहित्य क्षेत्रातही त्याची अभिव्यक्ती प्रथम बंगालमधूनच व्यक्त झाली. सुरुवातीला आसामी भाषेचा साहित्यिक विकास बंगाली भाषेच्या दबावाखाली झाला, पण 19 व्या शतकाच्या अखेरीस आसामीने स्वतंत्र दिशा घेतली. फकीर मोहन सेनापतीसारखा महान वास्तववादी लेखक उडियाने या काळात दिला.

1) बंगाली साहित्य : आधुनिक बंगाली साहित्याची सुरुवात 19 व्या शतकात झाली. बंगालने कविता, कथा, कादंबरी, नाटक आणि निबंध या सर्व प्रकारांमध्ये महत्त्वपूर्ण रत्ने निर्माण केली. योगेंद्रचंद्र गुप्तांचं 'कीर्ती विलास' हे बंगाली भाषेतील पहिलं मूळ नाटक मानलं जातं. दीनबंधू गुप्ता यांनी 1860 मध्ये लिहिलेल्या 'नीलदर्पण' या नाटकाची चर्चा आपण आधीच केली आहे. बंगालमध्ये समाजसुधारणेशी संबंधित अशी नाटके लिहिली गेली ज्यात वृद्धापकाळातील विवाहाचे दुष्कृत्य सांगितले गेले. स्त्रीशिक्षण आणि विवाहाच्या समर्थनार्थ अनेक नाटके आणि पुस्तिकाही लिहिल्या गेल्या. उच्चभ्रू ब्राह्मणांची विवाहपद्धती, बालविवाहाला विरोध, बहुपत्नीत्व प्रथा इत्यादींवरही अनेक हृदयस्पर्शी नाटके लिहिली गेली. दुष्काळामुळे झालेल्या विध्वंसाचे वर्णन करणारी नाटकेही लिहिली गेली. प्रमुख बंगाली नाटककारांमध्ये द्विजेंद्रलाल रॉय, मायकेल मधुसूदन दत्त (1824-73), गिरीशचंद्र घोष (1844-1911) हे प्रमुख आहेत. पुढे रवींद्रनाथ टागोरांनीही अनेक महत्त्वाची नाटके लिहिली.

कादंबरी क्षेत्रातली असली तरी पहिली कादंबरी 'अलादेर घरेर दलाल' (1858) मानली जाते. पण बंगाली भाषेतील कादंबरी लेखनाच्या खऱ्या सुरुवातीचे श्रेय बंकिमचंद्र चट्टोपाध्याय (1838-94) यांना जाते, ज्यांनी राजसिंह, कपालकुडला, चंद्रशेखर, विश्ववृक्ष, आनंदमठ, देवी चौधरी यासारख्या महत्त्वाच्या कादंबऱ्या लिहिल्या. इंद्रनाथ चौधरी यांच्या मते, बंकिम बाबू ऐतिहासिक कादंबऱ्यांमध्ये, जीवनातील साधे आनंद आणि गौरवशाली महत्त्व प्रकट करण्यासाठी प्रणय आणि इतिहास यांचा समन्वय साधला गेला आहे. सामाजिक कादंबऱ्यांमध्ये छोट्या-छोट्या निषेधांमधून जीवनाचे साधे आणि प्रेमळ चित्र समोर आले आहे. त्याचे व्यक्तिचित्रण वास्तववादी आहे आणि त्याचा उद्देश आदर्श

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

आहे. बंकिमांच्या कादंबऱ्या देशभक्तीच्या भावनेने भरलेल्या होत्या. त्यांचे समकालीन रमेशचंद्र दत्त यांनीही देशभक्तीपर ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या. बंगाली कादंबरीच्या क्षेत्रात शरतचंद्र चट्टोपाध्याय (1876-1938) यांचे नाव अत्यंत आदराने घेतले जाते. शरतचंद्रांनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून स्त्रियांच्या दयनीय स्थितीचे अतिशय मार्मिक चित्रण केले आहे. शरतबाबूंमध्ये उच्च दर्जाची भावनाशीलता असली, तरी त्यांच्या व्यापक मानवी दृष्टीमुळे त्यांच्या कादंबऱ्यांना कायमस्वरूपी महत्त्व प्राप्त झाले आहे. पण रवींद्रनाथ टागोरांचे कादंबरी क्षेत्रातील योगदान अविस्मरणीय आहे. 'गोरा' ही बहुधा भारतातील सर्वोत्कृष्ट कादंबऱ्यांपैकी एक आहे, ज्यात नवजागरण काळातील सामाजिक-राजकीय आणि वैचारिक उलथापालथींचे वास्तववादी चित्रण आहे. रवींद्रनाथांची दृष्टी जागतिक मानवतावादी होती. ते बंकिमांसारखे हिंदुत्ववादी नव्हते किंवा शरतचंद्रांसारखे भावनिक नव्हते. रवींद्रनाथांखेरीज विभूती-भूषण उपाध्याय, ताराशंकर वंद्योपाध्याय, माणिक वंद्योपाध्याय वगैरे महत्त्वाचे कादंबरीकार आहेत.बंगाली भाषेतील कथा लेखनाच्या क्षेत्रात रवींद्रनाथ टागोर, शरतचंद्र, विभूतीभूषण बॅनर्जी, प्रेमेंद्र मित्रा इत्यादींची नावे विशेष उल्लेखनीय आहेत. संवाद प्रभाकरचे संपादक ईश्वरचंद्र गुप्ता (1812-59) हे बंगाली भाषेतील पहिले आधुनिक कवी मानले जातात. त्यांच्या कवितांमध्ये विनोद आणि विडंबन यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. रंगलाल बॅनर्जी (1826-87) यांनी प्रेम, शौर्य आणि देशभक्तीच्या भावना जागृत करणारी कविता रचली. 19 व्या शतकातील प्रमुख बंगाली कवींमध्ये मायकेल मधुसूदन दत्त यांचे नाव घेतले जाते. तिलोत्तमा समभाव, मेघनाथ वध या त्यांच्या दोन प्रसिद्ध कविता आहेत, त्यांनी मानवतेला प्राधान्य देऊन बंगाली कवितेला नवा मार्ग दाखवला. पण काव्यक्षेत्रात बंगाली भाषेला रवींद्रनाथांच्या कवितेतून जागतिक कीर्ती मिळाली. 1913 मध्ये त्यांना गीतांजलीसाठी नोबेल पारितोषिक मिळाले. रवींद्रनाथ टागोरमध्ये राष्ट्रीय भावना जागतिक मानवतेच्या विरोधात कधीच आली नाही. तसेच धर्माचे सांप्रदायिक व संकुचित स्वरूपही दिसून आले नाही. ते सखोल अर्थाने खरे मानवतावादी होते. त्यांच्या कवितांचा अध्यात्मवाद हा मानवतावादाने ओतप्रोत आहे.

रवींद्रनाथांनंतरच्या प्रमुख कवींमध्ये, नजरुल इस्लाम हे त्यांच्या शक्तिशाली कवितांसाठी विशेषतः ओळखले गेले. अन्याय आणि अत्याचाराला नझरुल यांनी नेहमीच विरोध केला, मग तो कोणत्याही स्वरूपात असो. ते खऱ्या अर्थाने लोककवी होते. इतर कवींमध्ये जीवनानंद दास यांचे निसर्गप्रेम, प्रेमेंद्र मित्रा यांचा उत्कट रोमँटिसिझम आणि बुद्धदेव वास यांची आनंदाची भावना लक्षणीय आहे. सुकांता भट्टाचार्य यांचे लहान वयात निधन झाले असले तरी त्यांच्या पुरोगामी आणि मानवतावादी दृष्टीमुळे त्यांनी बंगाली कवितेत स्वत:चे विशेष स्थान निर्माण केले. रवींद्रनाथ आणि

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

प्रमथ चौधरी ही निबंध लेखनातील महत्त्वाची नावे. यांशिवाय ईश्वरचंद्र विद्यासागर, राजनारायण वसू, भूदेव मुखोपाध्याय इत्यादीही उल्लेखनीय आहेत.

2) आसामी साहित्य **:** आसामी भाषेतील पुनर्जागरणाचे श्रेय प्रामुख्याने जोनाकी मासिकाच्या (1889) प्रकाशनाला दिले जाते. 1873 पूर्वी आसाममध्ये बंगाली भाषेचे वर्चस्व असले तरी ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी आसामी भाषेतूनच प्रचार केला. जोनाकीच्या प्रकाशनाच्या वेळी प्रमुख लेखक होते- लक्ष्मीनाथ बेझबरुआ (1868-1938), चंद्रकुमार अग्रवाल (1868-1938), हेमचंद गोस्वामी (1872-1928) आणि सत्यनाथ बारा (1860-1925). आसामी भाषेबरोबरच या लेखकांनी देशभक्ती आणि समाजसुधारणेसाठीही प्रयत्न केले, त्याची प्रचिती त्यांच्या साहित्यातून दिसून येते. गुणभिराम बरुआ लिखित 'रामनवमी' नाटक हे पहिले आसामी नाटक 1857 मध्ये लिहिले गेले. हे नाटक ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या प्रभावाखाली विधवा पुनर्विवाहाच्या समर्थनार्थ लिहिले गेले. लक्ष्मीनाथ बेझबरुआ हे मुळात देशभक्त कवी होते आणि त्यांनी आसामचे राष्ट्रीय गीत 'ओ मोर अपना देश' तयार केले. आसामी भाषेतील चरित्रात्मक साहित्याची पोकळी त्यांनी 'मेरी जीवन स्मृति' नावाचे चरित्र लिहून भरून काढली. कमलाकांत भट्टाचार्य हे या काळातील दुसरे महत्त्वाचे कवी होते. त्यांच्या कवितांमध्ये भूतकाळाचा गौरव आणि देशभक्तीचा जोरदार आवाज होता. नवीनचंद्र बरदाळे यांनी सामाजिक नाटकांसह अनेक देशभक्तीपर कविता लिहिल्या. हेमचंद बरुआ यांनी ढोंगीपणा, ढोंग आणि गैरव्यवहार इत्यादींना विरोध केला. आसामी भाषेतील पहिले कादंबरीकार पद्मनाथ गोहयबरुआ आहेत ज्यांनी 'भानुमती' (1891) आणि 'लहारी' (1892) लिहिले. पण रजनीकांत बरदाळे (1868-1938) यांना कादंबरीच्या क्षेत्रात विशेष प्रसिद्धी मिळाली. त्यांची पहिली कादंबरी 'मिरी जियारी' 1894 मध्ये प्रकाशित झाली. दंडीनाथ कलिता, दैवचंद्र तालुकदार, विरांचीकुमार बरुआ हे इतर कादंबरीकार आहेत. कथा लेखनात लक्ष्मीनाथ बेझबरुआ यांचे विशेष योगदान आहे. सरतचंद्र गोस्वामी, नकुलचंद्र भुयान, लक्ष्मीनाथ फुकन इत्यादी इतर प्रमुख कथाकार आहेत. हेमचंद्र बरुआ, गुणभिराम बरुआ, कालीराम बरुआ यांनी आसामी निबंध साहित्य समृद्ध करण्यात योगदान दिले आहे आणि विनोदी-व्यंग लेखनाला नवसंजीवनी दिली आहे. इतर निबंधकारांमध्ये सत्यनाथ बारा, सूर्यकुमार भुयान, वेणुधर शर्मा यांची नावे घेतली जातात.

3) उडिया साहित्य **:** एकोणिसाव्या शतकात ज्या लेखकांनी उडिया साहित्याला नवी दिशा दिली, त्यापैकी प्रमुख फकीर मोहन सेनापती (1843-1918), राधानाथ रॉय (1848-1908) आणि मधुसूदन राव (1853-1912) हे आहेत. या तिघांनी केवळ आधुनिक उडिया साहित्याची रचना केली नाही तर उडिया भाषेच्या उत्थानासाठी अनेक कामे केली. फकीरमोहन सेनापती यांनी सर्वप्रथम उडिया

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

भाषेत छापखाना स्थापन केला. स्त्री शिक्षणाच्या प्रसारासाठीही त्यांनी काम केले. अभ्यासक्रमात उडिया भाषेचा समावेश करण्यात आणि पाठ्यपुस्तके तयार करण्यातही त्यांनी योगदान दिले. त्यांनी रामायण आणि महाभारताचा उडिया भाषेत अनुवादही केला. त्यांची पहिली मूळ रचना 'उत्कल भ्रमण' हे अशिक्षित पांड्यांच्या आणि ब्राह्मणांच्या लोभीपणावर केलेले खोल व्यंग आहे. कौटुंबिक जीवनातील समस्यांपासून ते भारतीय शेतकऱ्यांच्या दडपशाहीपर्यंत त्यांनी आपल्या लेखनाचे विषय बनवले आहेत. 1897 मध्ये लिहिलेली 'चमन आठ गुंठ' (चार बिघा जमीन) ही कादंबरी सावकारांच्या क्रूरतेचे आणि शेतकऱ्यांच्या वेदनादायक जीवनाचे वास्तववादी चित्रण आहे. राधानाथ राय हे एकोणिसाव्या शतकातील प्रमुख ओडिया कवी आहेत. देशभक्तीची भावना आणि समाजात प्रचलित असलेल्या विविध प्रकारच्या दुष्कृत्यांशी संघर्ष हे त्यांच्या कवितेचे प्रमुख विषय होते. मधुसूदन राव यांनी आपल्या कवितेत मानवी आत्म्याच्या अध्यात्मिक मिलनाची कहाणी गायली आहे. ओडिया भाषेतील नाटके प्रामुख्याने रामशंकर रॉय यांनी रचली. त्यांनी कांचीकावेरी, वनमनाल, कलिकाल इत्यादी उत्तम नाटके लिहिली. काव्य, नाटक, कादंबरी इत्यादी सर्वच प्रकारांमध्ये ओडिया भाषेत उल्लेखनीय लेखन झाले असले तरी स्वातंत्र्यापूर्वी फकीर मोहन सेनापती, राधाकांत राय आणि मधुसूदन राव यांना जी प्रसिद्धी मिळाली ती इतर कोणालाही मिळाली नाही.

ब) पाश्चात्य साहित्य **:**

याअंतर्गत मराठी आणि गुजराती या दोन भाषांमधील आधुनिक साहित्याचा परिचय मिळणार आहे. बंगालनंतर नवजागरणाचा सर्वाधिक प्रभाव फक्त महाराष्ट्र आणि गुजरातवरच दिसून येतो. महाराष्ट्रात ज्योतिबा फुले (1827-1890), महादेव गोविंद रानडे (1842-1901), बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादी प्रमुख नावे आहेत ज्यांनी सामाजिक सुधारणेसाठी महान कार्य केले. त्याचप्रमाणे गुजरातमध्ये स्वामी दयानंद सरस्वती आणि नंतर महात्मा गांधी यांचे योगदान कोण विसरू शकेल. बंगालसारख्या या राज्यांत सामाजिक सुधारणांबरोबरच राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची चळवळही जोरात होती. त्यामुळेच या प्रदेशांत लिहिलेल्या साहित्यातून नवजागरण आणि राष्ट्रीय भावना दोन्ही व्यक्त होतात.

1) मराठी साहित्य **:** या काळात मराठीत पत्रकारितेचा प्रचंड विकास झाला त्यामुळे काव्याबरोबरच कादंबरी, कथा, नाटक, निबंध, चरित्र इत्यादी प्रमुख गद्य प्रकारही विकसित झाले. मराठी ही शिक्षणाची आणि सरकारी कामाची भाषा व्हावी यासाठी आंदोलनही झाले. प्रभाकर (1841), इंद्रप्रकाश (1867), निशभमाला (1874), केसरी (1881), सुधाकर इत्यादी काही प्रमुख वृत्तपत्रे उल्लेखनीय आहेत. या काळात झालेल्या सामाजिक, राजकीय आणि साहित्यिक चळवळींचाही प्रभाव साहित्यावर पडला.मराठी रंगभूमीची सुरुवात 1843 मध्ये झाली. व्ही.पी.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

किर्लोस्कर (1843-1885) यांचे 'सौभद्र' (1882) खूप लोकप्रिय झाले. गोविंद वल्लभ देबल (1854-1916) यांनी सात नाटके लिहिली, त्यापैकी सहा अनुवादित झाली, सातवे नाटक 'शारदा' हे त्यांचे मूळ नाटक होते. श्रीपाद कोल्हटकर, कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर (1872 - 1948) इत्यादींनी समाजसुधारणा हा नाटकांचा विषय बनवला.

स्त्री शिक्षणाशी संबंधित वासुदेव गोरेश्वर पोतदार यांनी 'सुशिक्षित स्त्री' तर कानिटकर यांनी 'तरुणी शिक्षण' लिहिले. ऐतिहासिक आणि पौराणिक नाटककारांमध्ये नरसिंह चिंतामणी केळकर (1872-1947) यांचे नावही उल्लेखनीय आहे. मराठीतील पहिली कादंबरी म्हणजे बाबा पद्मजींची 'यमुना पर्यटन' (1857). ही कादंबरी स्त्रियांच्या दयनीय स्थितीवर लक्ष केंद्रित करते आणि विधवा पुनर्विवाहाच्या बाजूने आवाज उठवते. पण पहिले महत्त्वाचे मराठी कादंबरीकार हरिनारायण आपटे यांची 'मधली स्तीती' (1885) ही त्यांची पहिली कादंबरी आहे. लक्ष्य कोणाला मिळते? या कादंबरीत एका बालविधवेची हृदयस्पर्शी कथा आहे. नंतर त्यांनी आणखी ऐतिहासिक रोमँटिक कादंबऱ्या लिहिल्या. इतर कादंबरीकारांमध्ये चि.वि. वैद्य, शि. एम. परांजपे आदी प्रमुख आहेत. सामाजिक कादंबरीकारांमध्ये वामन मल्हार जोशी (1882-1943) यांचेही नाव उल्लेखनीय आहे. माया वरेरकर यांनी शंभराहून अधिक कादंबऱ्या लिहिल्या, त्यातील काही कादंबऱ्या अनुवादितही झाल्या. विसाव्या शतकातील कादंबरी क्षेत्रातील उल्लेखनीय नावे म्हणजे प्रा. ना. सी. फडके व वि. स. खांडेकर हे होय. त्यांनी जवळपास सर्वच प्रकारच्या मराठी कादंबरी व कथा लिहिल्या आहेत.

1920 मध्ये प्रकाशित झालेल्या दिवाकर कृष्णाच्या अंगणातिल पोपट (अंगणातील पोपट) ही आधुनिक मराठी कथेची सुरुवात मानतात. कथेला परिपक्व स्वरूप देण्यात फडके आणि वि.स. खांडेकर यांचे विशेष योगदान आहे. केशवसुत (1866 - 1905) हे केवळ मराठीतीलच नव्हे तर भारतीय साहित्यातील पहिले आधुनिक कवी आहेत. समाजसुधारणेची चळवळ पुढे नेण्यासाठी त्यांनी सामाजिक दुष्कृत्ये, अस्पृश्यता, स्त्रियांचे वशीकरण आणि कामगार वर्गाचे शोषण यांचा तीव्र निषेध केला. केशवसुतांनी आपल्या उत्कृष्ट काव्यातून इतर अनेक कवींना लेखनाची प्रेरणा दिली. आदरणीय नारायण वामन टिळक (1868-1919), विनायक (1872-1909), रामगणेश गडकरी ऊर्फ गोविंदाग्रज (1885-1919) इत्यादींची नावे घेता येतील. 1920 नंतरच्या काळात रविकिरण मंडळच्या कवींनी काव्यकलेचे नवे स्वरूप निर्माण केले. या कवींमध्ये यशवंत, गिरीश, माधव ज्युलियन इ.नी मराठी कवितेतही महत्त्वाचे योगदान दिले आहे, प्रमुख कवींमध्ये वि. वा. शिरवाडकर ऊर्फ कुसुमाग्रज, वा. रा.कांत, शरच्चंद्र मुक्तिबोध (हिंदी कवी गजानन माधव मुक्तिबोध यांचे भाऊ), मदन मोहन नातू आणि गोविंद ऊर्फ विंदा करंदीकर यांचा उल्लेख करता येईल. याशिवाय निबंध, चरित्र इत्यादींच्या माध्यमातून

त्या काळात नवनवीन विचारांचा प्रसार होत होता. समाजसुधारणेबरोबरच तत्कालीन लेखक राजकीय लेखही लिहीत होते. 1857 च्या घटनांवर लिहिलेले विष्णू भट्ट गोडसे यांचे 'माझा प्रवास' हे अत्यंत महत्त्वाचे कार्य आहे, तर श्रीमती रमाबाई रानडे यांनी लिहिलेले त्यांचे पती एम.जी. रानडे यांचे चरित्रही अतिशय उल्लेखनीय कार्य आहे. त्यामुळे मराठी साहित्यातील जवळपास सर्वच प्रकारांमध्ये नवीन प्रबोधन आणि राष्ट्रीय भावनेची अभिव्यक्ती दिसून आली.

2) गुजराती साहित्य **:** एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात गुजरातमध्ये काही बदल दिसू लागले. या बदलांचे प्रमुख समर्थक दुर्गराय मेहता (1809-1878) आणि दलपतराम धायभाई (1820-1898) होते. त्यांनी सामाजिक बदलांना चालना दिली. 19 व्या शतकाच्या मध्यात सामाजिक आणि धार्मिक क्षेत्रात नवीन कल्पना येऊ लागल्या. दयानंद सरस्वती यांच्याशिवाय दलपतराय, नर्मद, दुर्गाराय यांच्या प्रयत्नांमुळे बालविवाह, विधवा पुनर्विवाह, परदेश स्थलांतर आदी क्षेत्रांत सामाजिक जाणीव जागृत होत होती.गुजरातच्या प्रबोधनात मासिकांनीही महत्त्वाची भूमिका बजावली.

1855 मध्ये समाजसुधारक कृष्णदास मुळजी यांनी 'सत्य प्रकाश' नावाचा शोधनिबंध प्रकाशित केला. समाजसुधारणेच्या कार्यात त्यांचे विलक्षण योगदान होते. 1 सप्टेंबर 1884 रोजी नर्मदा शंकर यांनी 'दांडिओ' नावाचे पाक्षिक सुरू केले जे लवकरच साप्ताहिक बनले. नर्मदांनी या पत्राद्वारे समाजकंटकांच्या विरोधात चळवळ सुरू केली. राष्ट्रवादाच्या भावनेचा प्रसार करणारे दांडिओ हे पहिले होते. नर्मदा शंकर (1833-1886) हे गुजरातीतील नवजागरणाचे प्रणेते होते. त्यांचे कार्य अष्टपैलू होते. एकीकडे गुजराती भाषेचा प्रचार आणि नवनवीन साहित्यनिर्मिती करून सांस्कृतिक प्रबोधन करत असतानाच दुसरीकडे अनेक प्रकारचे लेख लिहून त्यांनी समाज प्रबोधनालाही हातभार लावला. गुजराती भाषेतील शब्दकोश तयार करणे हे त्यांचे दुसरे महत्त्वाचे काम होते. ते दादाभाई नौरोजींचे शिष्य होते आणि तेथून त्यांनी स्वदेशाभिमान हा शब्द शिकला. विधवेशी विवाह करून त्यांनी समाजसुधारणाही प्रत्यक्षात आणली. त्यांनी महापुरुषांची चरित्रे आणि आत्मचरित्र लिहून गुजराती गद्य समृद्ध केले.

गोवर्धनराम त्रिपाठी हे या काळातील दुसरे प्रमुख लेखक होते. 1887 मध्ये त्यांच्या 'सरस्वतीचंद्र' या प्रसिद्ध कादंबरीचा पहिला खंड प्रकाशित झाला. सरस्वतीचंद्र या कादंबरीच्या नायकामध्ये देशप्रेमाची तीव्र भावना आढळते. सामाजिक भान हा त्यांच्या जीवनातील तत्त्वज्ञानाचा एक भाग होता. सामाजिक उन्नती हा या कादंबरीच्या केंद्रस्थानी आहे. गोवर्धनरामांनी कायदा, राजकारण, समाज, अर्थव्यवस्था, धर्म इत्यादी विषयांवर लेख लिहिले. नर्मदांचे समकालीन महिपतराम नीलकंठ यांनी परदेश प्रवास करून गुजराती भाषेत पहिले प्रवासवर्णन लिहिले. तिने 'सास बहू की

लडाई' नावाची सामाजिक कादंबरीही लिहिली. ब्रिजलाल शास्त्री यांनी गुजराती भाषेचा इतिहास लिहून भाषाशास्त्राला नवी दिशा दिली. गुजराती साहित्यावरही गांधीजींचा मोठा प्रभाव होता.

1915 नंतरच्या साहित्याला गुजरातीमध्ये गांधीयुग असे संबोधले जाते. गांधीजींच्या प्रभावाने प्रेरित होऊन कवींनी राष्ट्रोन्नती आणि नव्या जनजागरणाला कवितेत महत्त्वाचे स्थान दिले. या कालखंडापूर्वीचे कवी फारसे महत्त्वाचे कार्य निर्माण करू शकले नसले तरी गांधी युगात उमाशंकर जोशी, सुंदरम, ढवेचंद मेघानी, वामनारायण पाठक हे महत्त्वाचे कवी आहेत. कादंबरीकारांमध्ये, कन्हैयालाल माणिक लाल मुन्शी यांनी पौराणिक आणि ऐतिहासिक विषयांवर कादंबऱ्या लिहिल्या तर रमणलाल देसाई यांनी मानवतावादी आणि गांधीवादी दृष्टीकोन प्रतिबिंबित केले. त्यांनी प्रलयमध्ये युद्धाची समस्या आणि पौर्णिमामध्ये वेश्याव्यवसायाची समस्या मांडली आहे.

हृदय-विभूतीमध्ये आदिवासी जातींचे चित्र रेखाटले आहे.या कथेची सुरुवात विसाव्या शतकात झाली आणि गुजराथीतील पहिली कलात्मक कथा मलयानिल यांनी 1918 मध्ये लिहिलेली 'गोवलनी' आहे. धूमकेतूने कथा साहित्याला नवे वळण दिले. त्यांनी खेड्यातील जीवनासोबतच दलित आणि शोषित निम्न वर्गाच्या समस्यांचे चित्रण केले. कन्हैयालाल मुन्शी यांचे नाव नाटक लेखनात महत्त्वाचे आहे. चंद्रवदन मेहता हे या काळातील वास्तववादी नाटककार आहेत. रमणलाल देसाई, कृष्णलाल श्रीधरानी, यशवंत पंड्या, गुणवंत राय आचार्य इत्यादी इतर नाटककार आहेत. राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक इत्यादी विषयांवर निबंध लिहिणाऱ्या गांधीजींनी निबंध क्षेत्रात महत्त्वाचे योगदान दिले आहे. डॉ.चंद्रकांत मेहता यांच्या म्हणण्यानुसार, सोप्या आणि भाषाविरहित सार्वजनिक भाषेत म्हणी, वाक्प्रचार इत्यादींचा वापर करून निबंध कसा आकर्षक बनवता येतो, याची त्यांनी आपल्या निबंधांतून ओळख करून दिली. गांधीजी हे या काळातील महान निबंधकार होते. इतर निबंधकारांमध्ये काकासाहेब कालेलकर, किशोरलाल, मश्रुवाल नरहरी पारीख, पंडित सुखलाल, किसनसिंग चावडा हे टीका करणारे निबंधकार आहेत.

क) दक्षिणेकडील साहित्य :

राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि पुनर्जागरणात दक्षिण देखील समान भागीदार आहे. आंध्र प्रदेशातील वीरसालिंगम, केरळमधील नारायण गुरु, तामिळनाडूतील द्रविड चळवळीने दक्षिणेत नवजागरण आणि सामाजिक सुधारणांच्या चळवळीला चालना दिली. इतर राज्यांप्रमाणेच. ही राज्येही स्वातंत्र्यानंतर त्यांच्या सध्याच्या स्वरूपात निर्माण झाली. परंतु, या भागांमध्ये स्वातंत्र्य चळवळ खूप मजबूत राहिली. या काळातील साहित्यात आपल्याला नवजागरण आणि राष्ट्रीय चेतनेची व्यापक अभिव्यक्ती आढळते.

1) तमिळ साहित्य **:** आधुनिक काळापूर्वी तामिळ भाषेत काव्याची विपुलता होती. पण इंग्रजी साहित्याच्या प्रभावाखाली काव्याबरोबरच गद्यही विकसित झाले. या काळात गद्याचे विविध प्रकार विकसित झाले. सुब्रमण्य भारती हे आधुनिक काळातील सर्वोत्तम कवी आहेत. ते भारती राष्ट्रीयतेचे पहिले कवी होते. डॉ. के. ए. जमुना यांच्या मते, राजकीयदृष्ट्या क्रांतिकारी युगात जन्माला येऊनही, त्यांच्या उत्कट काव्यमय हृदयाने अनेक सुंदर काव्यरचना निर्माण केल्या. तामिळनाडूतील लोकांमध्ये शौर्य आणि संयम जागृत करण्यासाठी त्यांनी विविध देशभक्तीपर कविता रचल्या. व्यक्तिमुक्ती, राष्ट्रीय स्वातंत्र्य, सामाजिक सुधारणेची भावना आणि विश्वबंधुत्वाची भावना इत्यादी त्यांच्या कवितांच्या मूळ भावना आहेत. भारतीयत्वाची देशभक्ती, तमिळ भाषेवर प्रेम आणि धर्माविषयी प्रेम प्रत्येक पावलावर दिसून येते. त्यांनी देशासाठी तन, मन आणि धनाचा त्याग केला होता. देशातील सर्वात लहान व्यक्तीलाही त्यांच्या नजरेत महत्त्व होते. त्यामुळे त्यांच्या काव्यरचनांमध्ये शोषित आणि दलित वर्गातील पात्रांना स्थान मिळाले आहे. भारती व्यतिरिक्त, या काळातील इतर प्रसिद्ध कवी आहेत - भारतीदासन, कविमणी देशिका विनायकम पिल्लई, नमक्कल रामलिंगम पिल्लई इ.,

तमिळ नाटकाच्या क्षेत्रातील पहिले उल्लेखनीय लेखक म्हणजे शंकरदास स्वामीगल ज्यांनी सुमारे चाळीस नाटके लिहिली. पम्मल सांबंड मुदलियार यांना तमिळ नाटकांचे जनक म्हटले जाते. त्यांनी ऐंशी नाटकांची आणि विनोदी नाटकांची चर्चा केली.तामिळमधील कादंबरी साहित्याची सुरुवात श्री वेदनायकम पिल्लई लिखित प्रताप मुदलियार, चरित्रम ने होते. राजम अय्यर हे भाषिक कादंबरीकारही होते. श्री माधवय्या, पं नरेश शास्त्री, श्रीमती कौडनायकी अम्मल इत्यादींची नावे घेतली जातात. कृष्णमूर्ती कल्कीने तमिळ कादंबऱ्यांना नवी दिशा दिली. त्यांनी विविध सामाजिक, ऐतिहासिक आणि विनोदी कादंबऱ्यांची निर्मिती केली. तामिळ कादंबरी लेखनात अखिलन, गोवी मनीशेखरन, डॉ. वरदराजन इत्यादींची नावे घेता येतील. सुब्रमण्य अय्यर यांनी तमिळमध्ये कथालेखन सुरू केले. तमिळ कथांच्या क्षेत्रात तीन व्यक्तींची नावे अधिक प्रसिद्ध आहेत. ते आहेत - पुदुमाईपिटन, कु.पी. राजगोपालन आणि कल्की. निबंध, आत्मचरित्र, चरित्रे, संस्मरण इत्यादींमध्ये तमिळ भाषेतही उल्लेखनीय लेखन होते.

2) तेलुगु साहित्य **:** तेलुगू भाषिक वीरसालिंगम (1848 - 1929) हे केवळ त्यांच्याच प्रदेशातच नव्हे तर संपूर्ण दक्षिण भारतात, विशेषतः मद्रासमध्ये नवजागरणाचे प्रणेते होते. सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक अशा सर्वच क्षेत्रात त्यांनी नवचैतन्य पसरवले. समाजसुधारणा आणि साहित्य या दोन्ही क्षेत्रात त्यांच्या कलाकृतींचे महत्त्व आहे. तेलुगू गद्य आणि त्याचे इतर प्रकार - नाटक, कादंबरी, विनोदी, निबंध, टीका, चरित्र, आत्मचरित्र इत्यादी त्याच्या माध्यमातून सुरू झाले आणि

विकसित झाले. ब्रह्मविवाह (1876) ही एक विनोदी कथा आहे. या नाटकामुळे आंध्र प्रदेशात वृद्ध पुरुषांचा मुलींशी विवाह करण्यावर बंदी आली. 1880 मध्ये विधवा पुनर्विवाहाशी संबंधित 'विवेक दीपिका' हे नाटक प्रकाशित झाले. पहिली तेलुगू कादंबरी 'राजा शेखर चरित्रम' (1878) ही वीरसलिंगम यांनीच लिहिली होती. हिंदू समाजात प्रचलित असलेल्या अंधश्रद्धा दूर करण्यासाठी हे लिखाण केले आहे. वीरसालिंगम हे सर्व तेलुगू पत्रकारितेचे निर्माते होते. 1874 मध्ये विवेकवर्धिनीच्या प्रकाशनाने त्यांनी सामाजिक सुधारणेचे कार्य पुढे नेले. त्यांनी महिलांसाठी 'सतीहित बोधिनी' नावाचे मासिक काढले. वीरसालिंगम यांच्यावर बंगालच्या पुनर्जागरणाचा प्रत्यक्ष प्रभाव होता. गुर्जद अप्पाराव (1862 - 1915) हे तेलगू भाषेतील आणखी एक महत्त्वाचे लेखक आहेत. त्यांनी सर्वसामान्यांच्या बोलल्या जाणाऱ्या भाषेत साहित्याची रचना केली.

समाजसुधारणेचे कार्यही त्यांनी आपल्या लेखणीतून पुढे नेले. आपल्या बालविवाह विरोधी कवितेत पूर्णम्मा या कवितेत आप्पाराव लहान मुलांना आवाहन करतात आणि एक अश्रूपूर्ण कथा सांगतात. देशभक्ती या छोट्याशा कवितेत त्यांनी मानवतावादाची गाणी गायली आहेत. बाल विधवांची दयनीय अवस्था 'कन्याशुलकम्' नाटकात चित्रित करण्यात आली आहे. गुर्जाड यांच्या विचारांमध्ये वैज्ञानिकता, धर्मनिरपेक्षता, राष्ट्रीय एकात्मता, भूतकाळातील स्वातंत्र्य इत्यादी भावनांबरोबरच समाज घडवताना कामगारांना मान्यता मिळावी, अशा भावना होत्या. तेलगूमधील या काळातील इतर महान प्रतिभांमध्ये वेदम वेंकटराय शास्त्री, बल्लारी के. डी. कृष्णमावलू, रामचंद्रलू इ. हे महत्त्वाचे लेखक आहेत.

रायप्रोलु सुब्बाराव हे तेलुगू कवितेत राष्ट्रीय भावनेचा समावेश करणारे पहिले होते. विश्वनाथ सत्यनारायणमध्ये रोमँटिक भावना आणि पुनर्जागरण दोन्ही आहेत. 1935 नंतर तेलुगू कवितेत डाव्या विचारांकडे कल वाढला. श्रीरंगम श्री निवास राव (श्री श्री) हे या प्रवाहातील सर्वोत्तम कवी मानले जातात. त्यांच्या कवितेतून गरीबांप्रती प्रचंड सहानुभूती आणि क्रांतीची आकांक्षा व्यक्त झाली आहे.वीरसलिंगम नंतर लक्ष्मीनरसिंघम पंतुलु, चिलकमूर्ती आदिवी बापिराजू, केतवर्पू व्यंकटशास्त्री, विश्वनाथ सत्यनारायण इत्यादी तेलुगू कादंबरी लेखन क्षेत्रात उल्लेखनीय आहेत. या काळात कथा, नाटक आणि इतर गद्य प्रकारातही महत्त्वाचे काम या भाषेत झाले आहे.

3) कन्नड साहित्य **:** आधुनिक कन्नडची सुरुवात गद्यापासून होते. 1831 च्या सुमारास वल्लरी आणि मंगळूर येथे मिशनऱ्यांनी छापखाने स्थापन केली. तेव्हापासून कन्नड भाषिकांमध्ये त्यांच्या भाषेबद्दल आदराची भावना जागृत झाली. कन्नडमधील आधुनिक साहित्य एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून सुरू होते. या काळात भाषांतरे जास्त झाली आणि फार कमी स्वतंत्र कामे लिहिली गेली.

एगप्पा हेगडेचे 'विवाह प्रहसन' हे एक सामाजिक नाटक होते. यामध्ये मुलींच्या विक्रीवरून सामाजिक विडंबन करण्यात आले. कादंबरीच्या क्षेत्रात, 1899 मध्ये गुलवाडी व्यंकटराव यांनी लिहिलेल्या 'इंदिराबाई' या कादंबरीला कन्नडमधील पहिली सामाजिक कादंबरी होण्याचा मान मिळाला आहे.

एम.एस. पुत्तण्णा लिखित 'माद्री हुन्नो महाराजा' ही मूळ कादंबरी आहे. कन्नडमधील सर्वोत्तम आधुनिक साहित्य विसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकापासूनच उपलब्ध आहे. काव्यक्षेत्रात व्यंकटेश अय्यंगार, डी.व्ही. गुंडप्पा, पणजे मंगेशराव, दत्तात्रेय रामचंद्र बेंद्रे, साळी रामचंद्रराव हे प्रमुख होते. इतर कवींमध्ये के. व्ही. पुट्टप्पा, व्ही. सीतारामय्या, पी.टी. नरसिंहाचार वगैरेही महत्त्वाचे होते. या सर्व कवींच्या कवितेतून पृथ्वीवरचे प्रेम आणि राष्ट्रवादाची पूर्ण भावना व्यक्त होते.

1930 मध्ये सुरू झालेल्या पुरोगामी चळवळीचा तत्कालीन साहित्यावर खोलवर परिणाम झाला. विनायक कृष्णा गोकाक, के. एस. नरसिंह स्वामी, गोपाळकृष्ण आदिग, बी. एच.श्रीधर, चन्नवीर कणवी, जी. एस. शिवरुद्रप्पा इत्यादींनी कवितेमध्ये नवीन संवेदनशीलता ओतली. आधुनिक कन्नड साहित्यात लघुकथा सर्वाधिक लोकप्रिय आहे. मस्ती व्यंकटेश अय्यंगार यांना आधुनिक कन्नड कथा साहित्याचे जनक मानले जाते. तत्वज्ञान, देशभक्ती, ऐतिहासिकता, ग्रामीण जीवनाची चित्रे, मानसशास्त्रीय विश्लेषण इत्यादी घटक त्यांच्या कथांमध्ये सुंदरपणे सामावलेले आहेत. गोरूप राम - स्वामी अय्यंगार, कुवेंपू, आनंद, बेतागेरी, गोपाल कृष्णराव गौरम्मा हे इतर कथाकारांमध्ये उल्लेखनीय आहेत.कन्नड कादंबरीकारांमध्ये शिवरामकरंत, मस्ती व्यंकटेश अय्यंगार, व्ही.के. गोकाक, ए. एन. कृष्णराव, के.व्ही. अय्यर आदी प्रमुख आहेत. मस्तीच्या चेन्नबसवनायका, के. व्ही. अय्यर यांची शांतला, ए.एन. कृष्णरावांचे नटसर्वभौमा, के. व्ही. पुट्टप्पा यांची कनुर सुब्बम हेग्गदती, कारंथची बेट्टादजिवा आणि चोमनादुडी आणि गोकाकची समरसावे जीवन या कादंबऱ्या आपापल्या विशिष्ट गुणांनी कन्नड भाषेतील महत्त्वाच्या कादंबऱ्या म्हणता येतील.कन्नड भाषेत नाटक, निबंध, बालसाहित्य आणि इतर प्रकारातील महत्त्वाचे लेखनही याच काळात झाले.

4) मल्याळम साहित्य **:** केरळमध्ये नवजागरणाचा शंख फुंकणाऱ्यांमध्ये नारायण गुरु (1854-1928) यांचे नाव प्रथम येते. नारायण गुरूंनी दलित आणि शोषितांच्या सांस्कृतिक-आर्थिक मुक्तीसाठी चळवळ सुरू केली. त्यांच्या कार्यांनी केरळमधील राष्ट्रीय चळवळीचा आधार घेतला. नारायण गुरूचे विचार कुमारन आशान (1873 - 1924) यांनी साहित्यात व्यक्त केले होते. 'विवेकोद्यम्' नावाच्या मासिकाचे संपादन करून त्यांनी हे काम पूर्ण केले. जातिव्यवस्थेच्या निषेधार्थ दुर्वास्थ आणि चांडाळ भिक्षुकी नावाच्या दीर्घ कविता अतिशय सुंदर झाल्या आहेत. केरळ वर्मा (1815 1914) मल्याळममध्ये सांस्कृतिक प्रबोधन म्हणून कुमारन आशान, ए. आर. मल्याळम गद्याच्या विकासासाठी

राजराज वर्मा (1863-1918), चंद्रमेनन (1847 - 1900) इत्यादींचे योगदान सदैव स्मरणात राहील. पाठ्यपुस्तके, शब्दकोश, संस्कृत, इंग्रजी आणि इतर भारतीय भाषांमधून मल्याळममध्ये भाषांतरे तयार करून त्यांनी भाषा समृद्ध केली.

कादंबरीच्या क्षेत्रात चंद्रमेनन यांची 'इंदुलेखा' (1889) ही मल्याळममधील पहिली कादंबरी मानली जाते. ही सामाजिक कादंबरी आहे. 'शारदा' ही त्यांची दुसरी कादंबरी. सी.व्ही. रमण पिल्लई यांची 'मार्तंडवर्मा' (1891) ही नवीन शैलीची कादंबरी आहे. वल्लाटोल नारायण मेनन (1878-1958) हे कवितेच्या क्षेत्रातील आणखी एक महत्त्वाचे नाव आहे. वल्लाटोल यांच्या कवितेत भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील विविध प्रसंगांना मार्मिक अभिव्यक्ती देण्यात आली आहे. 'एंटे गुरुनाथन' (माझे गुरुदेव) ही महात्मा गांधींच्या संदर्भात लिहिलेली सर्वोत्तम कविता आहे. उल्लूर एस. परमेश्वर अय्यर यांनी साहित्याचे सर्व प्रकार समृद्ध केले आहेत. श्री शंकर कुरूप यांनी मल्याळम काव्याला जागतिक साहित्याच्या पातळीवर प्रस्थापित केले आहे.

मल्याळम भाषेतील कथा साहित्यही खूप समृद्ध आहे. विसाव्या शतकातील बदलत्या परिस्थितीचा प्रभाव कल्पित साहित्यावरही दिसून येतो. तक्षी शिवाशंकर पिल्लई यांची 'चेमीन' ही कादंबरी केवळ मल्याळमच नव्हे तर भारतीय भाषांमधील सर्वोत्कृष्ट कामांपैकी एक आहे. दलित लोकांच्या जीवनातील दयनीय परिस्थितीचे हृदयस्पर्शी पद्धतीने चित्रण करण्यात तक्षी पारंगत आहेत. केशवदेवांच्या कादंबऱ्यांवरही वास्तववादाचा मोठा प्रभाव आहे. एस.के. पोट्टक्कटू हा ग्रामीण जीवनाचा चित्रकार आहे. पी. सी. कुट्टीकृष्णन यांनी मलबारच्या मुस्लिम कुटुंबांवर लक्ष केंद्रित करून अनेक उच्च दर्जाच्या कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. मल्याळममध्ये नाटक, निबंध, कथा इत्यादी प्रकारांमध्ये महत्त्वाचे लेखन झाले आहे.

ड) उत्तरांचल साहित्य **:**

1) उर्दू साहित्य **:** उर्दूमधील पुनर्जागरण दिल्ली कॉलेजच्या स्थापनेपासून (1824) सुरू झाले असे मानले जाते, ज्यामध्ये पारंपारिक अरबी आणि पर्शियन व्यतिरिक्त इंग्रजी आणि विज्ञानाचाही अभ्यास केला गेला. याच काळात गद्याचा उदय झाला. गद्यात विचाराच्या पातळीवर तर्कशास्त्र आणि बौद्धिकतेचा समावेश होता. विज्ञानाच्या पुस्तकांची उर्दू भाषांतरे 1857 पूर्वीपासून प्रकाशित होऊ लागली. या काळातील सर्वात महत्त्वाचे नाव म्हणजे सर सय्यद अहमद खान यांचे, ज्यांनी मुस्लिमांमध्ये सामाजिक सुधारणेचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले आणि त्यांच्यामध्ये शैक्षणिक जागृती आणण्यासाठी शैक्षणिक संस्थांची स्थापना केली. अलिगड मुस्लिम विद्यापीठ हे त्यांच्या प्रयत्नांचे फळ आहे.

धार्मिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक कार्याव्यतिरिक्त, सर सय्यद यांनी उर्दू गद्याच्या विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. गालिबने लिहिलेली पत्रे ही उर्दू गद्याची उत्कृष्ट उदाहरणे आहेत. हाळी, शिबली, नजीर, सय्यद अली, बिलगीरामी इत्यादींनी साहित्याच्या नवजागरणात मोलाचे योगदान दिले. या काळात अनुवाद, काव्य, चरित्र, प्रवास साहित्य, विनोद, निबंध, कादंबरी अशा सर्वच क्षेत्रात उल्लेखनीय कार्य झाले. हाळी आणि शिबली यांनी नवीन काव्यशास्त्र दिले. मुकाद शेरों-शायरीमध्ये हाळी यांनी पहिल्यांदाच हे सांगण्याचा प्रयत्न केला की समाजाचा साहित्याशी काय संबंध? गद्य लेखक आणि समीक्षक असण्याबरोबरच हाळी कवी म्हणूनही तितकेच महान होते. 'मुसद्दस' ही त्यांची सर्वोत्कृष्ट काव्यनिर्मिती, 'शिकवे-हिंद' ही कविता भारताच्या वैभवशाली भूतकाळाचे वर्णन तसेच सध्याच्या दुर्दशेविरुद्धची हाक आहे. या काळात उर्दू साहित्याला दरबारी भाव, प्रेम आणि तळमळ यातून मुक्त करून त्यात राष्ट्रवाद, मानवतावाद, बौद्धिकता आणि वैज्ञानिकता जोडण्याचे श्रेय सर सय्यद यांना जाते. मुहम्मद हुसेन आझाद (1832-1910) यांनी विषय आणि शैली या दोन्ही बाबतीत कवितेची नवी सुरुवात केली. अकबर अलाहाबादी (1846-1921) आणि चकबस्त यांच्यावर राष्ट्रीय चेतनेचा खोलवर प्रभाव पडला. 'सारे जहाँ से अच्छा हिंदुस्तान हमारा' सारखी अजरामर गीते लिहिणाऱ्या, राष्ट्रीय भावना, मानवतावाद आणि रोमँटिक नवजागरण यांनी उर्दू कवितेला कलात्मक उत्कृष्टता देणाऱ्यांमध्ये इक्बाल यांचे नाव अग्रस्थानी आहे. पुढे इक्बालचा काव्यमय मूड अध्यात्माकडे वळला.उर्दू कवितेला हसरत मोहनी, फिराक गोरखपुरी, जोश मलिहाबादी, मजाज लखनवी, मखदूम मोहिउद्दीन, फैज अहमद फैज यांसारख्या कवींनीही अधिक उंची दिली, त्यांच्या कविता राष्ट्रवादी होत्या, अत्याचारित लोकांबद्दल खोल सहानुभूती होती आणि क्रांतीची घोषणा होती.

उर्दूतील कादंबरी हिंदीच्या आधी सुरू झाली. पहिली उर्दू कादंबरी नाझीर अहमद यांनी 1869 मध्ये 'खिराजुल उख्स' नावाने लिहिली होती. यामध्ये एका उच्चभ्रू मुस्लिम कुटुंबाचे जीवन चित्र मांडून उच्चभ्रू कुटुंबातील मूर्ख मुलगीही शिक्षणातून सुधारू शकते हे दाखवून दिले आहे. रतननाथ सरसर (1846-1902) यांचा 'फसनाए-आझाद' केवळ उर्दूमध्येच नाही तर हिंदीतही वाचला गेला. मिर्झा रुसवाने उमराव जान अदामध्ये एका वेश्येची कथा लिहिली आणि तिच्याबद्दल मानवी सहानुभूती व्यक्त केली.उर्दू क्षेत्रातील क्रांतिकारक सुरुवातीचे श्रेय प्रेमचंद यांना जाते ज्यांनी नंतर हिंदीतही लेखन सुरू केले. ते एक वास्तववादी कलाकार होते आणि त्यांच्या कादंबऱ्या आणि कथांमधून त्यांनी दलित वर्गाला केवळ सहानुभूतीच दिली नाही तर त्यांच्या हृदयाची उंचीही जगासमोर मांडली.पुरोगामी चळवळीने उर्दू कथा समृद्ध करण्यात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. कृष्णचंदर, सआदत हसन मंटो, ख्वाजा अहमद अब्बास, इस्मत चुगताई, राजेंद्र सिंग बेदी यांनी कथा आणि कादंबऱ्यांनी उर्दू समृद्ध केले.

2) सिंधी साहित्य **:** अनेक कारणांमुळे सिंधी भाषेतील आधुनिक साहित्याचा विस्तृत भांडार उपलब्ध नाही. 1843 मध्ये इंग्रजांच्या अधिपत्याखाली आल्यानंतर सिंधी भाषेत लिहिलेली पुस्तके एकतर पाठ्यपुस्तके होती किंवा भाषांतरे. काव्यक्षेत्रात केवळ पारंपरिक कविता लिहिल्या जात राहिल्या. सिंधी भाषेत आधुनिक प्रकारच्या कविता लिहिण्याची सुरुवात निश्चितपणे 20 व्या शतकात झाली. सिंधी कवितेला घरच्या बोलण्याच्या नैसर्गिक सिंधी भाषेकडे वळवण्याचे श्रेय मास्टर किशनचंद बेबस यांना जाते, ज्यांनी गरिबांच्या जीवनावर आणि निसर्ग सौंदर्यावर कविता लिहिल्या. त्यांनी लहान मुलांसाठी सोपी गाणीही लिहिली. इतर कवींमध्ये हिरदीलगीर, हुंडराज दुखयाल, राम पंजवानी, गोविंद भटवानी हे प्रमुख आहेत. हैदरबक्ष जतोई हे सिंधी भाषेतील प्रसिद्ध कवी आहेत. नाटकात कमी मूळ नाटके लिहिली गेली असली तरी इतर भाषांतून बरीच भाषांतरे झाली. मिर्झा कालीच बेग, कौडोमल चंदनमल, दयाराम गिदुमल आणि परमानंद मेवाराम इत्यादींची नावे सिंधी गद्य समृद्ध करण्यात उल्लेखनीय आहेत. अनुवाद आणि मौलिक कृतीतून त्यांनी सिंधी साहित्य समृद्ध केले.

3) पंजाबी साहित्य **:** श्री खुशवंत सिंग यांच्या म्हणण्यानुसार, पाश्चात्य प्रभावाने सर्वात शेवटी पंजाब प्रभावित झाला होता, म्हणून तो प्रभाव दूर करण्यात शेवटचा होता. या कारणास्तव, पंजाबी साहित्याचे पुनर्जागरण इतर देशांच्या तुलनेत खूप नंतर झाले. ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर, पंजाबी साहित्यात प्रथम सिंहसभा चळवळ आणि नंतर अकाली चळवळ आणि कम्युनिस्टांच्या प्रभावाखाली घडलेल्या सामाजिक आणि राजकीय घटनांचे प्रतिबिंब पडत राहिले. सिंहसभेच्या चळवळीची साहित्यिक अभिव्यक्ती भाई वीर सिंग यांच्या माध्यमातून झाली. त्यांनी लोकांमध्ये पंजाबी भाषेची आवड निर्माण केली. त्यांनी मोठ्या प्रमाणात लेखन केले. भाई वीर सिंग यांच्या कादंबऱ्या शीख धर्म आणि शीख राज्याचा गौरव करतात, ज्यावर इंग्रजांनी हल्ला केला होता. शीख धर्माची नैतिक श्रेष्ठता हा त्यांच्या कादंबऱ्यांचा मुख्य विषय आहे. वीर सिंग यांनी धार्मिक ग्रंथांवर भाष्ये लिहिली आहेत. राणा सुरत सिंग नावाच्या दीर्घ कवितेचा विषय धार्मिक असला तरी भाषा आणि शैलीच्या दृष्टीने ती उत्कृष्ट रचना आहे. त्यांनी गुरु नानक आणि गुरु गोविंद सिंग यांची चरित्रेही लिहिली. भाई वीर सिंग, कहान सिंग, चरण सिंग, चरणसिंग पूरण सिंग आणि धनीराम चात्रिक हे चार समकालीन कवीही उल्लेखनीय आहेत.

आधुनिक पंजाबी कवितेतील दोन महत्त्वाची नावे म्हणजे मोहन सिंग आणि अमृता प्रीतम. मोहन सिंग यांच्या लेखनावर पुरोगामीत्वाचा प्रभाव आहे, तर अमृता प्रीतममध्ये नैसर्गिक मानवी करुणेचा समावेश ठळकपणे दिसून येतो. पंजाबी गद्यातील सर्वात महत्त्वाचे नाव म्हणजे गुरुबक्ष सिंग. त्यांनी प्रीतलादी नावाचे वृत्तपत्रही काढले. सांवी पथरी जिंदगी या निबंध संग्रहाने त्यांना पंजाबी

भाषेतील सर्वोत्कृष्ट गद्य लेखक बनवले. कादंबरी क्षेत्रातील उल्लेखनीय नावे आहेत- नानक सिंग. त्यांनी सुमारे चाळीस कादंबऱ्या लिहिल्या. समाजसुधारणेचा संदेश त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांतून प्रत्येक घराघरात पोहोचवला. 'चित्तलहू' आणि 'आदमखोर' या त्यांच्या उत्कृष्ट कादंबऱ्या आहेत. कर्तारसिंग दुग्गल, सुरिदरसिंग नरुला, जसवंत सिंग कंवल हे इतर उल्लेखनीय आहेत. पंजाबी कथा लिहिण्यात संतसिंग सेखोंचे नाव अग्रस्थानी आहे. कर्तारसिंग दुग्गल, कुलवंतसिंग विर्क ही महत्त्वाची नावे आहेत.

4) काश्मिरी साहित्य : काश्मिरी भाषेतील आधुनिक साहित्याची सुरुवातही नंतर झाली. याचं सर्वात मोठं कारण म्हणजे इतर भारतीय भाषांप्रमाणे काश्मिरी भाषेला ना शिक्षणाचं माध्यम बनवले गेले ना तिथल्या सुशिक्षित वर्गानं त्यासाठी काही प्रयत्न केले. त्यामुळे काश्मिरी भाषेत पत्रकारिता किंवा गद्य लेखन सुरू झाले नाही. मात्र काव्यक्षेत्रात काही कवींनी नव्या कवितेचा पाया नक्कीच घातला. गुलाम अहमद महजूर (1885-1952) यांच्या कवितेत प्रेम व्यक्त होत असले तरी त्यांची अभिव्यक्तीची शैली नवीन होती. अब्दुल अहमद आझादमध्येही तेच नवनवेपण दिसते. मझूरच्या कवितेतून राष्ट्रवादाची भावना प्रथमच व्यक्त झाली. देशातील दलित, शोषित आणि शोषित लोकांकडे त्यांनी सर्वप्रथम लक्ष दिले.

महजूर यांचे शिष्य आझाद यांनी राष्ट्रवाद आणि मानवप्रेमाची ही प्रवृत्ती पुढे नेली. आपल्या कवितेतून त्यांनी डोगरी राजाच्या गुलामगिरीविरुद्ध क्रांतीची सिंहगर्जना बुलंद केली. आझाद यांच्या कवितेतून काश्मीरमधील लोकांच्या भावना खऱ्या अर्थाने व्यक्त झाल्या आहेत. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीचे ते खरे प्रातिनिधिक कवी आहेत. मिर्झा गुलाम हसन बेदा आरिफ आणि पं. दीनानाथ नदीम यांच्या कवितेतही राष्ट्रीय भावनेची अभिव्यक्ती आढळते. गद्याचा विचार करता काश्मिरी भाषेतील गद्य हे स्वातंत्र्यानंतरच विकसित झाले.

निष्कर्ष :

आधुनिक साहित्यातून राष्ट्रवादाची भावना वाढीस लागून त्यातून वास्तवाचे दर्शन घडत असते. अशाप्रकारच्या वास्तव जीवनाचे प्रतिबिंब उमटणाऱ्या आधुनिक साहित्याला एक महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. भारतातील सुशिक्षित वर्गामध्ये नवीन प्रकारच्या साहित्य निर्मितीकडेही कल वाढला, विशेषत: गद्य लेखनाचा कल विकसित झाला. आधुनिक भारतीय साहित्याच्या विकासात उपनिवेशवाद, राष्ट्रवाद आणि क्षेत्रीय प्रभावाचा वाटा मोठा आहे. जीवन व्यवहाराचे भावनिक, आध्यात्मिक, बौद्धिक आणि राष्ट्रीय चेतना, नवजागरण अशा विभिन्न स्तरावरचे सर्वांगीण सम्यक दर्शन आधुनिक साहित्यातून आपल्याला प्रतित होते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1) आज का भारतीय साहित्य (संपादित) : राजपाल एंड संस, दिल्ली, सप्तम संस्करण, सितंबर 1988|

2) भारतीय भाषाओं के साहित्य का संक्षिप्त इतिहास (संपादित), केंद्रीय हिंदी निदेशालय, शिक्षा तथा समाज कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार, नयी दिल्ली |

3) विश्वनाथ वरवणे : आधुनिक भारतीय चिंतन, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली |

4) पी. के. परमेश्वरन नायर : मलयालम साहित्य का इतिहास, साहित्य अकादमी, नयी दिल्ली

5) रं. श्री. मगलि : कन्नड़ साहित्य का इतिहास, साहित्य अकादमी नयी दिल्ली |

6) डॉ. नगेंद्र, भारतीय साहित्य, प्रभात प्रकाशन, दिल्ली |

7) डॉ. रामछबीला त्रिपाठी, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली|

8) रणसुभे, सूर्यनारायण, 2009, अनुवाद का समाजशास्त्र, गाजियाबाद, अमित प्रकाशन

9) गोस्वामी, कृष्ण कुमार, 2008, अनुवाद विज्ञान की भूमिका, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

मराठी नाटक आणि राष्ट्रीयत्त्व

प्रा.डॉ. राजीव वैजनाथराव यशवंते
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग
श्री. गुरूबुद्धीस्वामी महाविद्यालय, पुर्णा (जं.), जि. परभणी

प्रस्तावना :

साहित्य आणि समाज यांच्यातील अन्योन्य असा सहसंबंध सर्वश्रुतच आहे. सामाजिक घटितांचे संदर्भ एकीकडे समकालीन साहित्यकृतीत डोकावत असतात तर दुसरीकडे साहित्यनिर्मिती समाज परिवर्तनाला दिशादर्शक ठरत असते. नाटकातसुद्धा ही समाजसन्मुखता प्रत्ययाला येत असते. नाटककाराने अनुभवलेले भोवतालचे सांस्कृतिक विश्व, त्याच्यावरील परंपरांचा प्रभाव, पूर्वसूरींचे संस्कार अशा विविध गोष्टींचे पडसाद त्याच्या साहित्यकृतीत उमटत असतात. वास्तवाशी जोडले गेलेले नाटकाचे नाते त्याची मूल्यात्मकता निश्चितपणे वाढवत असते. म्हणूनच स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील नाटकांवर भारतातील स्वातंत्र्य लढ्याचा परिणाम जाणवतो आणि त्यामुळे स्वातंत्र्यपूर्व नाटकामध्ये भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला प्रेरणा मिळेल या आधाराने नाटकाचे कथानक तथा कथानायकांद्वारे नाटकाची रचना केलेली आढळून येते.

मराठी नाटक आणि राष्ट्रीयत्त्व :

१८१८ मध्ये पेशवाई बुडाली आणि मराठी साम्राज्याचा सूर्यास्त झाला. पारतंत्र्याच्या श्रृंखला पायी पडल्या. इंग्रजांचे राज्य स्थिरस्थावर होईपर्यंत सरंजामशाही समाजव्यवस्था महाराष्ट्रात प्रामुख्याने होती. तमाशांचे प्रस्थ दुसऱ्या बाजीरावाच्या काळात भयानक वाढले होते. श्रृंगार चेष्टांचाच त्यात अधिक भरणा असे. कमालीचा व्यभिचार, व्यसनीपणा समाजात विशेषतः अभिजनवर्गात होता. केवळ इश्कबाजीत तमाशा रमला होता. शाहिरांची अवस्थासुद्धा काही वेगळी नव्हती. त्या काळातल्या परिस्थितीचे वर्णन करताना शाहीर म्हणतो, ‘रावबाजीचे शहर, नमुना पुणे ग्रामवस्ती, अहोरात्र, अहोदिवस होती इश्काची कुस्ती. महाराष्ट्रात १८४२ च्या आधी करमणुकीची साधने म्हणजे तमाशे होते, लळीत होतं, गोंधळ, कीर्तने, पोवाडे, दशावतार अशा अनेक लोककला होत्या. महाराष्ट्रातील समाजाच्या करमणुकीचा हाच परिपाठ इंग्रजी आमदनीच्या सुरुवातीच्या काळातही सुरूच होता.

एकीकडे संस्कृत नाटकांच्या प्रभावातून मराठी नाटक आकार घेत होते, तर दुसरीकडे इंग्रजी नाटकांची रूपांतरेही होऊ लागली होती. विशेषतः शेक्सपिअरच्या नाटकांची रूपांतरे मोठ्या प्रमाणात होताना दिसतात. महादेवशास्त्री कोल्हटकर यांचे ऑथेल्लो (१८६७), का. गो. नातू यांचे विजयसिंह

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

(जूलिअस सीझर), निलकंठ विनायक कीर्तने यांचे टेंपेस्ट, सिम्बेलाइन (तारा) (१८७७), विष्णू मोरेश्वर महाजनी यांचे भ्रांतिकृत चमत्कार (कॉमेडी ऑफ एरर्स) अशी अनेक नाटके रूपांतरित होऊ लागली होती. पाश्चात्य रंगभूमीचा मराठी रंगभूमीवरील प्रभाव इथूनच सुरू झाला. एकूणच बुकिश नाटकांनी मराठी नाटकाला अधिक समृद्ध बनविण्यास मदत केली असे निसंदिग्धपणे म्हणता येते.

याच काळात संस्कृत आणि इंग्रजी या दोन्ही नाट्यपरंपरांना समोर ठेवून विनायक जनार्दन कीर्तने यांनी लिहिलेले 'थोरले माधवराव पेशवे' हे पहिले स्वतंत्र मराठी नाटक अतिशय महत्त्वाचे ठरते. कारण या नाटकापासून मराठी रंगभूमीवर स्वतंत्र नाट्यलेखनाला आरंभ झाला. यानंतर झाशीच्या राणीचे नाटक (१८७०), सवाई माधवरावांचे नाटक (१८७१) इत्यादी ऐतिहासिक नाटके. मनोरमा, स्वैरसकेशा, संगीत सौभाग्यरमा इत्यादी सामाजिक नाटके. तर अधिकारदान- विवेचन, आर्यवसुंधरा ही राजकीय नाटके निर्माण झाली. या काळात सुरू झालेल्या फार्सच्या निमित्ताने नाटक समकालीन सामाजिक संदर्भांशी जोडले गेले.

नवशिक्षणाने तसेच पाश्चात्य आणि स्वदेशी संस्कृतीमधील संघर्षामूळे तरुणांच्या आत्मनिरीक्षणास सुरुवात झाली. त्यांना आपल्या संस्कृतीतील दोषांची जाणीव झाली. सामाजिक विषमता, दारिद्र्य, अंधश्रद्धा यांच्या मगरमिठीतून समाजास सोडवण्याची गरजही अधोरेखित झाली. या काळात निरनिराळ्या मराठी नियतकालिकांमधून धार्मिक आणि सामाजिक प्रश्नाची चर्चा होतच होती. मात्र विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या निबंधमालेतून प्रथमच भारताच्या राजकीय दास्याची जाणीव व्यक्त केली गेली. चिपळूणकरांसारख्या अत्यंत हुशार व अभ्यासू पंडिताला इंग्रजी साहित्य ‘वाघीणीचे दूध' वाटू लागले. आणि त्यातूनच भारतीय समाज एकीकडे जसा आधुनिक मूल्यांना भिडला तसा इंग्रजी सत्तेच्या विरोधातही उभा राहिला. इंग्रज करीत असलेल्या आर्थिक शोषणामुळे आपल्या लोकाना दैन्यावस्थेत जगावे लागत आहे हे निर्भयपणे प्रथम विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी मांडले. अर्थातच याचा परिणाम मराठी नाटकांवर प्रकर्षाने झालेला दिसतो. समकालीन राजकीय आणि सामाजिक जाणीव अधिकाधिक तीव्रपणे नाटकांतून अभिव्यक्त होऊ लागलेली दिसते.

स्वातंत्र्यपूर्व या कालखंडातील नाटकांची राजकीय पार्श्वभूमी लक्षात घेतली तर तिचे टिळकयुग आणि गांधीयुग असे दोन टप्पे पडतात असे दिसते. या दोन्ही टप्प्यांतील नाटकांमध्ये राजकीय घडामोडींचे संदर्भ, परकीय सत्तेबद्दलचा असंतोष प्रतिकरूपाने चित्रित होत होता. नाटकाच्या माध्यमातून जनतेत राष्ट्रीयत्वाची जाणीव जागृत करण्यासाठीही नाटककार प्रयत्नशील असलेले दिसतात. त्यात विशेषत्वाने खाडिलकरांची नोंद घ्यावी लागते. खाडिलकरांच्या नाटकाची प्रवृत्ती प्रामुख्याने चिंतनशील, विचारगर्भ नाट्याची आहे. 'खाडिलकरांचा पिंड जीवन- चिंतकाचा आहे.

त्यामुळे शेक्सपिअरचा प्रभाव त्यांच्या नाटकावर प्रकर्षाने जाणवतो. पुराणकथेचा वा इतिहासाचा आधार घेण्याच्या खाडिलकरांच्या प्रवृत्तीचे मूळही शेक्सपिअरमध्येच आहे.' असे प्रा. वा. ल. कुलकर्णी म्हणतात. "त्यांची प्रतिभा जात्याच गंभीर व काव्यात्म होती. वैचारिकता हा तिचा गर्भ होता. घटनांचा अर्थ लावणे, लोकोत्तर स्त्री-पुरुषांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विशेष लक्षात घेण्याचा प्रयत्न करणे, पुरुषार्थाचा शोध घेणे, तत्कालिकात शाश्वताचा अंश किती व कोणता आहे याचा विचार करणे, हा तिचा स्वभाव होता. याच कारणास्तव ती प्रतिभा सतत पुराणांकडे आणि इतिहासाकडे वळली. तिला पौराणिक आणि ऐतिहासिक व्यक्तींमध्ये, घटनांमध्ये अनेक वर्तमान आणि शाश्वत स्वरूपाच्या प्रश्नांवर प्रकाश टाकण्याची शक्ती आहे, हे दिसून आले.

खाडिलकरांच्या प्रतिभेच्या ऐन उमेदीच्या काळात त्यांचे राजकीय गुरू लोकमान्य टिळक होते; टिळकांचे कर्मयोगाचे प्रभावी तत्त्वज्ञान आणि प्रखर राष्ट्रवाद हा खाडिलकरांच्या अध्यात्मप्रवण मनाचा प्रमुख आधार होता. खाडिलकरांना टिळकांच्या पुरुषार्थाने आणि वीरवृत्तीने आकर्षित केले होते. लोकमान्यांची तत्त्वनिष्ठा, त्यांची निर्भय, अध्यात्मप्रवण वृत्ती, त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातून सतत होणारा वीरवृत्तीचा साक्षात्कार ह्याचा खाडिलकरांच्या मनावर खोलवर ठसा उमटत होता हे नक्की " १९२० मध्ये लोकमान्यांचे निधन झाल्यानंतर खाडिलकर महात्मा गांधींकडे वळले. त्यामुळे खाडिलकरांच्या नाटकांतील अनेक व्यक्तिरेखांमध्ये प्रामुख्याने टिळकांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे रंग आणि गांधीजींचे तत्त्वज्ञान मिसळून गेल्याचा भास आपणांस झाल्याशिवाय राहात नाही. खाडिलकरांची पात्रे ही जिवंत व्यक्ती म्हणून सहसा वावरताना दिसत नाहीत. ती कलात्मक चिंतनातून उमललेली वाटत नाहीत. तर ती काही वृत्ती-प्रवृत्तींचे, मतांचे, आग्रहांचे प्रतिनिधित्व करणारे साचे (टाईप्स) म्हणून पुढे येतात, असे तारा भवाळकर यांना वाटते. याच दृष्टीकोणातून खाडिलकरांच्या नाटकातील नायकांचे अवलोकन करावे लागते.

'कीचकवध' हे नाटक खाडिलकरांचे राजकीयदृष्ट्या सर्वांत गाजलेले नाटक. ते १९०७ साली रंगभूमीवर आले. पांडवांच्या वनवासातील अखेरच्या टप्प्यावरची एका वर्षाच्या अज्ञातवासातील ही कथा आहे. नाटकातल्या कीचकामध्ये बंगालची फाळणी करणाऱ्या उन्मत्त लॉर्ड कर्झनचे दर्शन घडत असे. भीम म्हणजे कथेचा नायक असून तो टिळकांच्या रूपात दिसत असे. संयम, सबुरी इत्यादी सल्ले भीमाला सतत देणारा युधिष्ठीर म्हणजे कंकभट गोपाळ कृष्ण गोखले वाटत असत. आणि द्रौपदीच्या रुपात भारतमाता दिसे. एकूणच 'नाटक या साहित्यप्रकारातून रेखाटलेले नायक व अन्य व्यक्तीचित्रणे, त्यांच्यामागे असलेल्या 'मिथक'कल्पना यांतून बदलत्या संदर्भात नाटकाकडे बघण्याची दृष्टीही बदलताना दिसते.

'खाडिलकरांनी टिळकांचा हेतू साध्य करण्यासाठी 'विद्याहरण' नाटक लिहिले आणि इंग्रजी विद्या ही संजीवनी विद्या आहे. भारतीयांनी ती जरूर मिळवावी, त्यासाठी शत्रूराष्ट्रातही जावे. देवयानीप्रमाणे एखादी इंग्रज देवयानी एखाद्या भारतीयाच्या मोहात पडली, तर तिला मिळवायलाही हरकत नाही, पण त्या देवयानीच्या संस्कृतीला स्वीकारून नव्हे तर तिला आपल्या संस्कृतीचा स्वीकार करायला लावून!" असा विचार ते या नाटकातून मांडतात.

खाडिलकरांच्या 'सत्त्वपरीक्षा' या नाटकातील राजा हरिश्चंद्र, सत्यप्रतिज्ञ आहे. त्याची पतिव्रता पत्नी तारामती आणि आई-वडिलांच्या आत्मयज्ञात स्वतःच्या प्राणांची आहुती देणारा त्यांचा पुत्र राजपुत्र रोहिदास यांच्या सत्त्वपरीक्षेची कहाणी या नाटकात येते. या हरिश्चंद्राच्या ठिकाणी खाडिलकरांना टिळक दिसत आहेत. 'राजा हरिश्चंद्र सत्त्वासाठी आत्मक्लेशाचा व आत्मबळाचा मार्ग स्वीकारतो. लोकमान्यांचा तुरुंगवास म्हणजे आत्मक्लेशाचा व आत्मबळाचाच मार्ग होता अशी खाडिलकरांची खात्री होतो. टिळक १६ जून १९१४ रोजी परत आल्यावर लवकरच खाडिलकरांनी आपले 'सत्त्वपरीक्षा' नाटक पूर्ण केले. या नाटकाबद्दल काकासाहेबांचे चरित्रकार लिहितात, "राजा हरिश्चंद्राप्रमाणेच लोकनेता गणलेल्या लो. टिळकांनी त्यावेळी आपला सहा वर्षांचा खडतर कारावास धैर्याने व तत्त्वनिष्ठेने भोगला होता, त्यामुळे 'सत्त्वपरीक्षा' पाहताना टिळकचरित्रच लोकांच्या नजरेसमोर चटकन उभे राहिले.'

खाडिलकरांप्रमाणे या काळातील इतर नाटककारही समकालीन राजकीय प्रश्न, विचारधारांचा आपल्या नाटकांतून वेध घेत होते. या कालखंडात राजकीय आशय असलेली अनेक ऐतिहासिक नाटके मराठीत लिहिली गेली. १८५७ चे बंड झाल्यावर नऊ वर्षांनी 'झाशीची राणी लक्ष्मीबाई' हे नाटक आले. चेंबर्सच्या 'इंडियन रिव्होल्टस' नामे ऐतिहासिक ग्रंथाच्या आधारे रचलेले हे नाटक इंग्रज इतिहासकारांच्या दृष्टीकोनाने प्रभावित आहे. त्यामुळे १८५७ चे बंड स्वदेशाभिमानासाठी आहे असा विचार नाटकात कुठेही येत नाही. राणी लक्ष्मीबाईचे चित्र विपर्यस्तपणे उभे केले आहे. विश्वासघाताने आपल्या कैदेतील इंग्रज बायकामुलांची निर्घृणपणे हत्या करणारी आणि स्वतःच्या परस्वाधीन अवस्थेमुळे बंड करण्यास प्रवृत्त होऊन या शौर्यहीन देशात पुरुषांनाही लाजविणारी अशी राजद्रोही झाशीची राणी इथे पाहावयास मिळते.

मराठीतल्या ऐतिहासिक नाटकांवर शेक्सपिअरचा मोठा प्रभाव आहे. अव्वल इंग्रजीच्या काळात इथले लोक राष्ट्रप्रेमापोटी इतिहासाकडे वळले. देशात औदासिन्याची, नैराश्याची कळा पसरली होती. "अशा वेळी मराठ्यांच्या इतिहासाची काही साधने हाती येऊन तरुणांच्या मनामध्ये आपल्या इतिहासाच्या अवलोकनाने स्वाभिमानाचा, स्वत्वाचा साक्षात्कार होऊ लागला"

कोल्हापूरहून मुंबईस आलेल्या महादेव गोविंद रानडे, विनायक जनार्दन कीर्तने, विठ्ठलराव पाठक आदींच्या मनात या जागृतीचा उद्रेक दिसून आला. इतिहासाचा उपयोग राष्ट्रीय वृतीचा परिपोष करण्यासाठी होतो, हे ओळखून विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी अतिशय स्वकीय आणि परकीयांच्या इतिहास ग्रंथांचे परीक्षण करून स्वदेश, स्वधर्म, स्वभाषा यांच्या ज्वलंत अभिमानाची दीक्षा दिली. "ज्याप्रमाणे आम्ही आपल्या वडिलांचे स्मरण कायम ठेवून त्याच्या योगे आपल्या घराण्याचा पूर्वापार चालत आलेला लौकिक राखण्याचे एक साधन करून ठेवतो, तद्वतच राष्ट्रातील महापुरुषांचे स्मरण हे राष्ट्रीयत्व कायम राखण्यास एक चांगले साधन आहे. एक राष्ट्रीयत्व म्हणजे काही दृश्य पदार्थ नव्हे. ही एक प्रकारची कल्पना असून ती सतत जागृत ठेवली तरच ती टिकण्यासारखी आहे. व ज्या ज्या राष्ट्रांनी ती कायम राखली आहे, त्यांनी आपल्या ऐतिहासिक थोर पुरुषांच्या इतिहासाची या कामी योग्य मदत घेतली असे थोड्या विचारांती कोणाच्याही लक्षात येईल." १६ लोकमान्य टिळकांच्या या भूमिकेतून तत्कालीन महाराष्ट्राची इतिहासदृष्टी ध्यानी येते. मराठी ऐतिहासिक नाटकांचा जन्म या राष्ट्रीय वृत्तीतूनच झाला आणि या राष्ट्रीय वृत्तीमुळेच ऐतिहासिक नाटकांचे एक मोठे युगच सुरू झाले.

या कालखंडात नारायणराव पेशवे यांच्या जीवनावरील नाटक 'वीरेश्वर' (१८७०) सदाशिव छत्रे, अफझलखानाच्या मृत्यूचे नाटक- कोंडो सखाराम घाटे, बाल शिवाजी (१८८४) - सीताराम नरहर ढवळे अशी ऐतिहासिक नाटके आली. 'बाल शिवाजी' मध्ये स्वदेशाच्या व धर्मोद्धाराच्या प्रेरणेने शिवाजीने बालपणी केलेल्या अनेक कृत्यांचे वर्णन केले आहे. अत्यंत हूड, मुसलमानांना त्रास देणारा, दादोजी कोंडदेवांसमोर नम्रतेचे सोंग घेणारा, मुसलमानापुढे मुजऱ्यास व मान वाकविण्यास नकार देणारा, सवंगडी जमवून खेडोपाडी हिंदू लोकांमध्ये चैतन्य उत्पन्न करणारा व रानटी अवस्थेतल्या साध्याभोळ्या मावळे लोकांची भाषणे तन्मयतेने ऐकणारा, स्वतःच्या पारतंत्र्याबद्दल खंत बाळगणारा, पराक्रमी व न्यायी शिवाजी निरनिराळ्या प्रसंगातून उभा करण्याची धडपड केली आहे.

नारायण बापूजी कानिटकर यांनी 'शिवाजी' (१८८९) या नाटकातून हिंदूधर्म, गोब्राह्मण प्रतिपालक, स्वराज्य यासंबंधी भाषणे देणारा 'शिवाजी' चित्रित केला आहे. तर व. पु. जोशी यांच्या 'संगीत महाराष्ट्र विजय अथवा श्रीमंत बाजीराव बल्लाळ नाटक' (१८९३) या नाटकात बाजीरावाच्या जीवनातीत रोमहर्षक युद्धप्रसंगांचे स्फूर्तिदायक वर्णन केलेले आढळते. शाहूच्या दरबारात पेशवेपदाची वस्त्रे प्राप्त होताच, मत्सररूपी कालसर्पाचे उच्चारण करून स्वदेश, स्वसत्ता व स्वधर्म यांच्या तळमळीपोटी वीरश्रीयुक्त भाषण करणारा, संबंध हयातभर या एकाच ध्येयवादाने झपाटलेला बाजीराव दाखविला आहे. जबर आत्मविश्वासाचा, राजनिष्ठ, मातृभक्त, पत्नीवर उत्कट प्रेम करणारा, ब्रह्मेंद्रस्वामींचा अनुग्रहीत आणि प्रजाहितासाठी तत्पर राहण्याच्या स्वामींच्या आदेशानुसार वागणारा,

छत्रसालाची संकटातून मुक्तता करणारा, दुष्टांचा नाश व धर्माचा उद्धार करून महाराष्ट्र विजय संपादण्याची दीक्षा घेतलेला, सैनिकांवर पोटच्या पोरांप्रमाणे माया करणारा, विजय मिळवून आपल्या शूर शिपायांचा गौरव करणारा व दिल्लीपतीकडून सन्मानाची वस्त्रे घेऊन येऊन गुरूच्या पायावर डोके ठेवणारा नायक बाजीराव इथे प्रेरक असा पाहावयास मिळतो. याच सुमारास आत्माराम मोरेश्वर पाठारे लिखित छत्रपती संभाजी महाराजांच्या जीवनावर आधारित संगीत छत्रपती संभाजी महाराज (१८९१) हे नाटक आले. या नाटकात संभाजी महाराजांचे चित्र भडकपणे रंगविण्यात आले आहे. तरीही शेवटी संभाजीचे हौतात्म्य त्याच्या दुर्गुणांना झाकून टाकते आणि त्याच्या व्यक्तीमत्त्वास उदात्तता प्राप्त होते. छत्रपती संभाजीच्या जीवनावर आलेल्या त्यावेळच्या नाटकांत सोनाबाई केरकर या अवघ्या सोळा वर्षांच्या नाटककर्तीने लिहिलेले नाटक विशेष वेगळा ठसा उमटवणारे आहे. ते नाटक होते संगीत छत्रपती संभाजी नाटक (१८९६). जंजिऱ्याची मोहिम आपल्या अभूतपूर्व पराक्रमाने गाजवणाऱ्या संभाजीच्या वाट्याला कौतुकाऐवजी उपेक्षाच येते. नाटकातील शेवटचे संभाजीचे हौतात्म्य नाट्यपूर्ण आणि उदात्ततेने भरलेले आहे. पुढील काळात आलेले गडकऱ्यांच्या 'राजसंन्यास' या नाटकातही संभाजीचे इतिहासातील चित्र शोकपर्यावसायी होतेच, परंतु दुर्गुणांमुळे झाकोळलेले संभाजीचे व्यक्तिमत्त्व त्याच्या स्वधर्म व स्वाभिमानीपणाने तेजस्वी होते. त्यासाठी त्याने पत्करलेले हौतात्म्य त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाला अजरामर करते.

अनंत वामन बरवेकृत संगीत उदेपूरचा महाराणा प्रतापसिंह (१८९५) या नाटकाने रंगभूमीवर आपला प्रभाव दाखविला. राणा प्रतापसिंहाच्या स्वातंत्र्यप्रिय व उद्दाम व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन बरव्यांनी चांगल्या रीतीने घडविले आहे. अनंत नारायण भागवत लिखित पृथ्वीराज-संयोगिता, (१८९६) शंकर सिताराम चिटणीस लिखित खरा रजपूत पृथ्वीराज चव्हाण अर्थात शब्दवेधशरसंधान नाटक (१९०६) अशी ही नाटके लिहिली गेली. पौराणिक व्यक्तिरेखांप्रमाणेच त्यांनी ऐतिहासिक व्यक्तिमत्त्वांच्या आधारे राष्ट्रजाणीव जागृत करण्याचा सतत प्रयत्न केलेला आहे. 'कांचनगडची मोहना' (१९०७) हे खाडिलकरांचे रंगभूमीवर आलेले पहिले नाटक. विजयनगरच्या पराभवाचा सूड कसा घेता येईल, विजापूरकरांना खडे चारून कसे पिटाळता येईल, मुसलमानांनी केलेल्या धर्मच्छळाचा बदला कसा घेता येईल आणि त्यांच्या सत्तेचे जोखड खांद्यावरून कसे फेकून देता येईल याचेच चिंतन करणारा, आणि अन्यायाबद्दल पेटून उठणारा नायक प्रतापराव या नाटकात आहे.

या परिस्थितीत आपला प्रखर राष्ट्रवादाचा वसा स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर यांनी सोडला नाही. सावरकर हे विज्ञानदृष्टी, जहाल राष्ट्रभक्ती, कवित्व, जहाल क्रांतिकारकत्व यामुळे आगळे व्यक्तिमत्त्व असलेले नाटककार. सावरकरांनी तीन नाटके लिहिली. ‘उ:शाप', 'संन्यस्त खड्ग' आणि

'उत्तरक्रिया' ही तीनही नाटके त्यांनी काळ्या पाण्याहून सुटून आल्यावर रत्नागिरीस लिहिली. स्थानबद्ध असतानाही तिथे त्यांच्यावर राजकीय हालचालींवर बंदी असल्यामुळे त्यांनी रंगभूमी हे राजकीय हत्यार म्हणून वापरले. स्वधर्म रक्षणाकरिता खड्गाची उपासना हाच पर्याय आहे. अहिंसेने प्रश्न सुटण्याऐवजी ते अधिक बिकट होतील हे सांगण्याचा प्रयत्न त्यांनी 'संन्यस्त खड्ग' (१९२१) या नाटकात केला आहे.

नाटक सर्वार्थाने तत्कालीन सामाजिक, राजकीय प्रश्नांना सामोरे जात होते. आणि प्रबोधन हे त्याचे मुख्य उद्दिष्टच बनले होते. इंग्रजी सत्तेविरुद्धचा असंतोष जेवढा वाढवता येईल तेवढा वाढवणे आणि मोठ्या प्रमाणात जनमत, जनक्षोभ राष्ट्रवादी वृत्तीने चेतवणे हे ध्येय नाटकांतून वारंवार साध्य करण्याचा प्रयत्न बहुतेक नाटककारांचा होता. त्यासाठी पौराणिक आणि ऐतिहासिक, स्वतंत्र काल्पनिक परंतु समकालीन सामाजिक, राजकीय प्रश्नांचा आपापल्या मगदूराप्रमाणे शोध घेणारी अनेक नाटके लिहिली गेली.

संदर्भ :

1) शनवारे ना.कृ. (1977), राजकीय चळवळ आणि मराठी नाट्यसृष्टी, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
2) देशपांडे अ.ना. (1992), मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड-1, व्हीनस प्रकाशन पुणे
3) साठे मकरंद (2013), मराठी रंगभूमीच्या तीस रात्री, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
4) प्रभुणे अरूण (1997), पौराणिक नाटक : नवा अन्वयार्थ, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
5) कुलकर्णी भीमराव (1971), ऐतिहासिक मराठी नाटके, जोशी-लोखंडे प्रकाशन, पुणे
6) मोरे सदानंद (2007), लोकमान्य ते महात्मा, खंड पहिला

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

प्रबोधनात्मक मराठी साहित्य आणि राष्ट्रीयत्व

संशोधक – रवि उत्तमराव सोनवणे

प्रस्तावना :

जलसा हा कला प्रकार महात्मा फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाने रंजनातून लोकजागृती करण्यासाठी निर्माण केला. ही वस्तुस्थिती आहे, सामाजिक परिवर्तनाची एक माध्यम म्हणून सत्यशोधक आणि आंबेडकरी जलशाकडे पाहिले जाते व या प्रबोधनात्मक जलसे समाजासाठी महत्त्वपूर्ण ठरतात. मराठी शाहिरी वाङ्मयाच्या इतिहासात प्रथमच शाहिरी वाङ्मयाचा संबंध समाजातील खऱ्या वास्तव जीवनाशी जोडण्याचे शौर्य महात्मा फुले यांच्याकडे जाते. हा नवा सामाजिक संदर्भ घेऊन उत्तीर्ण झालेल्या शाहिरींचे प्रदर्शन लोकांपुढे करण्यासाठी व त्याद्वारे लोकांच्या अस्मिता जागृत करण्यासाठी महाराष्ट्रीय लोकजीवनावर आधीराज्य असणारा लोककला प्रकार तमाशाला सत्यशोधकी तमाशा किंवा सत्यशोधकी जलसा या नावाने उत्क्रांत अवस्थेत जन्मास घातले. त्यामुळे या जलसाचा आरंभ केव्हा व कोणापासून झाला हा इतिहास विचारात घेणे अत्यंत महत्त्वाचा आहे. संभाजी खराट यांनी त्यांच्या महात्मा फुले आणि सत्यशोधक जलसे या पुस्तकात बहुजन समाजातील कलाकारांनी बहुजनांच्या प्रबोधनासाठी सादर केलेली कलाकृती म्हणजे जलसे म्हणता येईल. अशी व्याख्या दिली आहे याच पुस्तकात खराट यांच्या मते की केवळ समाज प्रबोधनासाठी भारतामध्ये पहिल्यांदाच निर्माण केलेला कला प्रकार म्हणजे सत्यशोधक जलसा होय. सत्यशोधक समाजातील तमाशाचे खरी सुरुवात करणारी व्यक्ती म्हणजे रामचंद्र बाबा घाडगे सातारा जिल्ह्यातील काळे या गावचे साधे, पण न शिकलेले शेतकरी घाडगे यांनी 1915 मध्ये सत्यशोधक तमाशाचा फड प्रथम उभा केला. परंतु डॉ.मोरजे यांच्या मते 1915 च्या अगोदर म्हणजे 1900 च्या दरम्यान भीमराव विठ्ठलराव महामुनी यांनी प्रथम जलसा उभा केला. त्यांच्या रचना व जलसेही अलीकडे उपलब्ध झालेले आहेत. त्यानी मुंबई भागात सत्यशोधक जलसे सुरू केले त्यापैकी एक जलसा वऱ्हाडला आला त्यामुळे लोकजागृती झाली. हजारो लोकांना एकाच वेळी महात्मा फुलेंचे सत्यशोधक चळवळीचे विचार रंजक पद्धतीने सांगता येतील हे महत्त्वाचे प्रयोजन या मागे होते.1910 हा जो सत्यशोधक चळवळीचा दुसरा कालखंड आहे. त्याचे नेतृत्व भालेकर मुकुंदराव पाटील व भीमराव महामुनी यांच्याकडे होते. याचाच अर्थ असा आहे की,भीमराव महामुनी हे जलशाचे पहिले प्रवर्तक होते, असे मानले जाते. इ.स.1891 ते 1910 हा

कालखंड महत्त्वाचा असून तो महामुनीचा सत्यशोधक चळवळीतील सक्रिय कार्यकर्ता म्हणून सहभागाचा कालखंड होता. या कालखंडातच त्यांनी सत्यशोधक जलशांना प्रारंभ केला असावा. हे सत्यशोधक जलसे इ.स. 1910 च्या सुमारास सुरू झाले असून भीमराव महामुनी हेच अद्य सत्यशोधकी जलसाकार होते. जलसे हे केवळ समाजाची घटकाभर करमणूक करण्यासाठी आणि केवळ निखळ मनोरंजन करण्यासाठी सादर करण्यात येत नव्हते, कारण समाज प्रबोधन सामाजिक जागरण आणि लोककल्याणाचे ध्येय समोर ठेवून जलसा सादर करण्याचे फार मोठे उद्दिष्ट जलसाकाराचे होते. इ.स.1930 नंतर आंबेडकरी जलसे सुरू झाले बाबासाहेबांच्या विचारांना सर्व सामान्य लोकापर्यंत पोहोचण्यासाठी आपण जनु लाऊडस्पीकरची भूमिका पार पाडावी. या हेतूने त्यांनी तमाशा या पारंपारिक कलेला थोडेसे परिवर्तन करून जलसे निर्माण केले. भीमराव कर्डक अद्य आंबेडकर जलसाकारा पैकी एक होते त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या हयातीत जलसे ठिक-ठिकाणी सादर केले. त्यालाच शाहू आंबेडकरांच्या काळात दलित कलावंतांनी लोकप्रबोधनाचे लोक शिक्षणाचे लोकजागृती आणि लोक संघटनेचे प्रभावी माध्यम बनवले. जलसा द्वारे बाबासाहेबांचे विचार आणि तत्वज्ञान सर्व लोकांच्या घरापर्यंत आणि घरापासून काळजा पर्यंत नेले. आंबेडकरी जलसा भीमराव करडकांनी सुरू केला असे मानले जाते. कारण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या भाषणा नंतर व त्यांच्या भाषणा आधी आंबेडकरी जलसे सादर केले जात असे, व या ठिकाणी **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जलसे करांसाठी एक महत्त्वपूर्ण आपल्या भाषणातून संदेश दिला होता की, माझे दहा भाषणे तर जलसा कारांचे एक जलसा असे संबोधले होते.** भीमराव कर्डक व इतर आंबेडकरी जलसे नाशिक मंदिर प्रवेश सत्याग्रहा नंतर उदयास आलेले आहेत. काळाची गरज म्हणून जलसा या कलेने परिवर्तनाचे माध्यम असे रूप स्वीकारले. आंबेडकरी शाहिरांनी सत्यशोधकी जलशातून प्रेरणा कशी घेतली होती. या बाबत कर्डक म्हणतात, त्याकाळी सत्यशोधकी जलसे करांनी बहुजन समाजाला नवी दिशा देण्याचा प्रयत्न केला होता. आपणही जलसाच्या माध्यमातून अस्पृश्यांची सुख दुखी मांडावे त्यांना जन - जागरणासाठी प्रवृत्त करावे. असे मनात आले आणि रचनेला प्रारंभ केला. म्हणजेच आंबेडकरी जलसा सत्यशोधकी जलशातून प्रेरणा घेऊन आला हे स्पष्ट आहे.

आंबेडकरी जलशाचे स्वरूप : 1931 ते 32 या काळात भीमराव कर्डक यांनी आपले जलसे परंपरागत तमाशातील ढोलकीच्या तमाशातील वाद्याच्या साथीवर केली. ढोलकी, तुनतुने, डफ किंवा हलगी आणि झांज ही वाद्या वापरली. जलसा हा महाराष्ट्रातील लोकशाही चळवळीतील महत्त्वाचा भाग असून तो प्रबोधन शिक्षण आणि सामाजिक परिवर्तन घडविण्याचे प्रभावी माध्यम आहे. समाजातील अज्ञान अंधश्रद्धा आणि विषमतेविरुद्ध जनजागृती करणे बाबासाहेबांचे विचार लोकांपर्यंत

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

पोहोचविणे. समाजाला संघटित करणे आणि त्यांना संघर्षाची प्रेरणा देणे हे होय. या मध्ये अनेक शाहिरांनी जलसाच्या माध्यमातून लोकप्रबोधन केले आहे. त्यामध्ये भीमराव कार्डक म्हणतात.

पुरे झाली सेवा हिंदूदेवतांची
काय केली उन्नती सांगा आम्हा दलितांची

शाहीर भाऊ फक्कड यांनी आपल्या स्तवानातून कुलदैवत म्हणून आंबेडकरांचा उल्लेख करतात. फुले, शाहूमहाराज या प्रबोधनकारा विषयीची श्रद्धा ही ते व्यक्त करतात. कि, केरूबुवा गायकवाड यांनी आपल्या कवनात लिहिले आहे कि, ‘द्यावी मती मज आज दिना व भीमा यश मज देई’ असे म्हटले आहे.

भीमराव कर्डक आर्जवी स्वरात विनंती माझी दलित बांधवा शिक्षण द्याव मुलामुलींना असे प्रतिपादन करतात. शाहीर केरूबुवांनी तर ‘भीम नाम मुखा मध्ये घ्यावे नित्य रोज शाळेला जावे’ अशी भूमिका घेतली आहे. दिन बंधू यांनी आपले मान्य आईच्या हृदयातून प्रकट केले आहे, ‘घरी नको राहू मधू शाळेला जाई’ असे आईच्या मनातील प्रेम व्यक्त बोलते केले. आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचारांना आईच्या प्रतिमेतून व्यक्त करण्याची दिनबंधूची भूमिका मोठी कल्पक आहे. अशा पद्धतीने शाहिरांनी जलसाच्या माध्यमातून प्रबोधन केले आहे.

जलशांचे बदलते स्वरूप :

काही ठिकाणी प्रसंगी आजही आंबेडकरी जलसे या नावाने काही जलसे होतात मात्र ते खऱ्या अर्थाने आंबेडकरी जलसे नाहीत. दोन-चार आंबेडकर जाणिवेची गाणी म्हणत सादर होणारी ती कला पथकेच असतात. विशेषप्रसंगी बाबासाहेब व भगवान गौतम बुद्ध यांचे कार्य व विचारावर आधारित वग व गाणी सादर करतात. ते आपल्या कार्यक्रमाला जलसा म्हणत असले तरी त्याचे स्वरूप पूर्णपणे जलशाचे नाही. कालापथकाचेच आहे. 1931 ते 1956 या काळात जे जलसे झाले तसे आता नाहीत, ते केवळ कलापथके गायन पार्टी, जलसा हे नाव धारण करून कार्यक्रम करतात. आंबेडकरी जलसाकाराने आंबेडकरी शाहीर यांच्यातही अनेकदा गल्लत केली जाते. प्रत्येक आंबेडकरी शाहीर हा जलसकार नसतो. १९५६ नंतर आंबेडकरी जलसाकाराच्या दुसऱ्या पिढीने धर्मांतर कालमान परिस्थिती नुसार आपल्या देशांना कलापथक असे नाव दिले. आणि हळूहळू त्यातील जलसा पण संपत जाऊन नंतर नावा प्रमाणे ती खरोखरच कलापथकी झाली.

जलशा चे बदललेले स्वरूप :

बदल स्थित्यांतर हा प्राकृतिक नियमच आहे पारंपारिक लोककला मधून तमाशा ही लोकरंगभूमी जन्माला आली तमाशा या लोकरंगभूमीने लोकसंस्काराचे लोकशिक्षणाचे आणि लोकरंजनाचे ही कार्य

केले. या काळामध्ये वामनदादा कर्डकानी खूप मोठ्या प्रमाणात शाहिरीच्या माध्यमातून लोकप्रबोधन केले. ते म्हणतात,

उद्धरली कोटी कुळे भिमा तुझ्या जन्मामुळे
एक ज्ञान ज्योतीने कोटी कोटी ज्योती
तळपतात तेज्याने तुझ्या धरती वरती
अंधार दूर तो पळे भीमा तुझ्या जन्मामुळे
कुजे वृक्ष तैसाच होता समाज
हिरवी हिरवी पाने तयाला आज
अमृताची आली फळे, भीमा तुझ्या जन्मामुळे

भिमाच्या जन्मामुळे भारत नावाच्या देशातील मातीला प्रथमच नव्या वाऱ्याचा स्पर्श झाला. अनाथा प्रमाणे जगणाऱ्या सातकोटी अस्पृश्यांना भीम जन्मामुळे पिता लाभला, आणि गुरू ही लाभला असे वामनदादा म्हणायचे. अजून एका ठिकाणी वामनदादा असे म्हणतात, 'तुझीच कमाई आहे ग भिमाई कुणाचेच काही इथे कष्ट नाही'. बाबासाहेबांनी आणि त्यांचा समाज यांचे नाते माय-लेकरासारखे कसे होते हे वामनदादा अनेक ठिकाणी सांगितले आहे. लढणाऱ्या माणसाला ते वारंवार आपला तेजमयी इतिहास सांगतात आणि बाजावतात, आपण कच्चे-बच्चे नाही आहोत, तर तुफानातले दिवे आहोत, वादळवाऱ्यात डोंगर कपारीत, थंडी- पावसात आणि एकूणच कोणत्या प्रतिकूल परिस्थितीत आपण पेटतच राहतो. तुफानातला दिवा कोणीच विजू शकत नाही. कारण ते म्हणतात तुफानातले दिवे आम्ही तुफानातले दिवे तुफानवारा पाऊस धारा मुळीचं न आम्हा शिवे, आम्ही तुफानातले दिवे.

बाबासाहेबांच्या आयुष्यातील प्रारंभीचा पण महान क्रांतिकारी लढा म्हणजे महाडच्या तळ्याचा सत्याग्रह हा सत्याग्रह नुसते पिण्यासाठी पाणी मिळविणे एवढेच उद्दिष्ट नव्हते ते माणसाला माणसा समान वागणूक मिळावी हि महत्वपूर्ण उद्दिष्टे मनाशी बाळगून करण्यात आला. या सत्याग्रहात मनुस्मृतीची होळी करण्यात आली. एक लढायचा मार्ग अस्पृश्यांना खुला झाला. बाबासाहेबांनी दाखवून दिलेल्या रस्त्याने जाताना आता चिंता बाळगायची नाही. कारण याच रस्त्यावर सुखाचा मार्ग आहे.

भिमाचा आवाज माझ्या कानावर आला आणि त्या आवाजाचे रूपांतरच गाण्यांमध्ये झाले असे वामनदादा मोठ्या स्वाभिमाने म्हणतात. वामनदादांनी बाबासाहेबांची विविध रूपे अतिशय समर्पक शब्दांत टिपले आहेत. त्यांच्यातील नेता, विचारवंत, शीलवंत, लढवय्या, पती, घटनेचा शिल्पकार, मंत्री संपादक, ज्ञानवंत, समाज सेवक, त्यागी, तथागत गौतम बुद्ध,महात्मा फुले, आणि संत

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

कबीर यांना गुरु मानणार शिष्य, वक्ता, मूल्यरक्षक, मूल्यसंवर्धक, नव्या समाजाचा रचनाकार, अस्पृश्यांचा उद्धारक अशी असंख्य रूपे कविता आणि गाण्यातून डोकावतात. या सर्वा पेक्षा मोहून टाकणारे, हृदयस्पर्शी वाटणारी रूप म्हणजे वामनदादांनी बाबासाहेबांना आईच म्हटले आहे. भिमाई म्हणजे साऱ्या रंजल्या गांजल्याची आई आपल्या चिल्या –पिल्यांच्या चोचीत चारा भरवणारी आई पिलांना बोलवायला चालायला आणि लढायला शिकवणारी आई समाजरुपी घरट्यात प्रेमाची ऊब देणारी आई अशी जगभरातील मोठ - मोठ्या नेत्यांनी अनेक विशेषणे लावून त्यांचे वर्णन केले आहे. समाजाची आई होऊन समाजच पंखाखाली घेणे मोठे कठीण काम असते, पण बाबासाहेबांनी ते पार पाडले. म्हणून वामनदादा या आपल्या आगळ्या वेगळ्या आणि क्रांतीकारी भिमाईचे गुणगान करताना आपल्या लेखणीतून लिहितात कि,

चांदण्याची छाया कापराची काया
माऊलीची माया होता माझा भिमराया
चोचीतला चारा देत होता सारा
आईचा उबारा देत होता सारा
भिमाई परी चिल्या पिल्यावरी
पंख पांघराया होता माझा भिमराया

आणखी एका कवितेत वामनदादा म्हणतात.

काय सांगू तुला आता
भीम माझा कसा होता
लेकराला जशी माता
भिम माझा तसा होता

बाबासाहेब आणि त्यांचा समाज यांचे नाते माय लेकरासारखे कसे होते हे वामनदादांनी अनेक ठिकाणी आपल्या लेखणीतून सांगितले आहे. पुढे जेंव्हा बाबासाहेबांचे महापरीनिर्वाण झाले तेंव्हा वामनदादा आपल्या लेखणीतून असे हि सांगतात कि,

चालवेना मार्ग, आले फोड पाया
ये ग भिमाई उचलून घ्याया
आई तुझ्या छायेत, वाढता हा पिंड
मायेच्या पंखा खाली,राहिलो अखंड
कशी एकाकी तोडलीस माया.

किंवा

जिथे माऊलीची चित्ता ती जळावी
धुळ त्या स्थळाची मस्तकी मिळावी.
लावीता समाधी समाधी समोरी
दशा या जीवाची आईला कळावी

किंवा

जपून वागा बाई ग बाई
ती भिमाई आता नाही

किंवा

त्या भीम माउलीला लाखात पाहिले मी
जयगान माऊलीचे लाखात गायले मी

किंवा

दारात काल आली माझीच भिमाई
आईचा हात झाली माझीच भिमाई
वामनपरी सुगीच्या झोळीत झोपता
अंगाई गात होती माझीच भीमाई

भीमराव कार्डक यांच्या नंतर खरं जलसा व कलापथक या समाज प्रबोधनाच्या माध्यमाचे परिवर्तन जर कोणी केला असेल तर ते म्हणजे महाकवी वामनदादा कर्डक यांचेच नावं आज या समाजामध्ये वावरतांना दिसून येते. आणि आजतागायत जे भीम शाहीर, गायक आपली गायकी सदर करतात त्याचे सर्व श्रेय हे फक्त आणि फक्त महाकवी वामनदादा कर्डक यांनाच द्यावे लागेल.

निष्कर्ष :

हा संशोधन प्रबंध मराठी साहित्याच्या सामाजिक भूमिका सत्यशोधक आणि आंबेडकरी चळवळीचे योगदान आणि राष्ट्रीयत्वाच्या निर्मितीतील त्यांच्या महत्त्वाच्या कार्यावर प्रकाश टाकते सत्यशोधक चळवळ आणि आंबेडकरी जलसे यांनी प्रबोधनात्मक मराठी साहित्याच्या माध्यमातून सामाजिक परिवर्तन घडवून आणले हे दोन्ही प्रवाह राष्ट्रीयत्वाच्या संकल्पनेला समाज हिताच्या दृष्टिकोनातून समृद्ध करता सत्य शोधकांनी सामाजिक सुधारणा आणि शिक्षणावर भर दिला तर आंबेडकर जलशांनी लोकशिक्षण संविधान प्राचाराद्वारे राष्ट्रीयत्वाची नवी व्याख्या घडवली.

सत्यशोधक जलसे आणि आंबेडकर या दोन्ही चळवळींनी प्रबोधनात्मक साहित्याच्या माध्यमातून समाज परिवर्तनचे कार्य केले.

संदर्भ ग्रंथ :

1. दलित चळवळ आणि साहित्य डॉ. कृष्णा किरवले, प्रतिमा प्रकाशन,1362 सदाशिव पेठ , पुणे 411030
2. आंबेडकरी जलसे : डॉ. भगवान ठाकूर , प्रथम आवृत्ती, जुलै 2005, प्रकाशक व मुद्रक उषावाघ सुगावा प्रकाशन, 562 सदाशिव पेठ, चित्र शाळा बिल्डिंग, पुणे 411030
3. वामनदादांच्या गीतातील भीम दर्शन : उत्तम कांबळे , प्रकाशक व मुद्रक उषावाघ, सूगावा प्रकाशन, 562 सदाशिव पेठ, पुणे 30
4. आंबेडकरी गीत प्रेरणा आणि स्वरूप : डॉ. संजीव कुमार सावळे , प्रथम आवृत्ती, 14 जानेवारी 2008
5. प्रकाशक दत्ता भोसले, स्वाभिमान प्रकाशन, जयभवानी नगर सिडको एन.4 औरंगाबाद.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

‘मराठी साहित्यातील संस्कृतीची अभिव्यक्ती’

प्रा. डॉ. रमेश श्रीरंग औताडे
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग,
संत ज्ञानेश्वर महाविद्यालय, सोयगाव,
ता. सोयगाव जि. छत्रपती संभाजीनगर

प्रस्तावना :

मराठी साहित्य हे महाराष्ट्राच्या संस्कृतीचा आरसा आहे. साहित्यकारांच्या लेखणीतून साकारलेली ही संस्कृती केवळ सामाजिक स्थिती वा चालीरीतींचे प्रतिबिंब नसून, त्या त्या काळातील लोकांचे विचार, जीवनशैली, श्रद्धा-अंधश्रद्धा, नातेसंबंध, धर्म, सण-उत्सव, कलावैभव इत्यादींचे व्यापक दर्शन घडवते. ‘संस्कृती’ या संकल्पनेचा आवाका मोठा आहे आणि तिचे बहुविध पैलू आहेत. मराठी साहित्याच्या प्राचीन काळापासून आजपर्यंत या सर्व पैलूंना स्थान लाभले आहे. या शोध निबंधात आपण विविध साहित्यप्रकारांतील संस्कृतीचे प्रतिबिंब अभ्यासणार आहोत.

१. संतसाहित्य आणि अध्यात्मिक संस्कृती :

संतसाहित्य हे मराठी साहित्यातील एक महत्त्वाचे वाङ्मय आहे. १३व्या शतकातील ज्ञानेश्वर माऊलींपासून सुरुवात झालेली ही परंपरा तुकाराम, नामदेव, एकनाथ, जनाबाई, सोयराबाई, चोखामेळा, बहिणाबाई आदी संतांपर्यंत विस्तारलेली दिसते. यामध्ये वारकरी संप्रदायाची भक्तिपंथी परंपरा, आत्मज्ञान, परमेश्वरप्राप्तीचा मार्ग, सामाजिक समता, स्त्री-पुरुष समानता, अंधश्रद्धेविरुद्धचा आवाज अशा अनेक विषयांतून संस्कृतीचे दर्शन घडते.

संत एकनाथांनी आपल्या भारुडांमधून सामान्य लोकांना अध्यात्म शिकवले. तुकाराम महाराजांची अभंगवाणी ही सामाजिक मूल्ये, आत्मिक शुद्धी आणि कर्माची महत्ता अधोरेखित करते. त्यामुळे संतसाहित्य हे महाराष्ट्राच्या अध्यात्मिक संस्कृतीचा अविभाज्य भाग मानले जाते.

२. ललित साहित्य आणि समाजजीवन :

कथासाहित्य, कादंबऱ्या, आत्मकथने आणि ललित निबंधांमधून समाजजीवनाचे सूक्ष्म चित्रण

होते. गो. नी. दांडेकर यांच्या ‘पवनाकाठचा धोंडी’, वा. पु. काळे यांची ‘एका कोपऱ्यात’, पु. ल. देशपांडे यांचे ललित लेखन, शं. ना. नवरे, गंगाधर गाडगीळ, ना. सि. फडके, श्री. ना. पेंडसे या लेखकांच्या साहित्यकृतींमध्ये तत्कालीन सामाजिक संस्कृतीचे विविध पदर उलगडले जातात. उदाहरणार्थ, पु. ल. देशपांडे यांच्या ‘व्यक्ती आणि वल्ली’ मधील पात्रे, त्यांच्या सवयी, संवाद आणि जीवनशैली यामधून तत्कालीन नागरी संस्कृतीचे दर्शन घडते. कथांमधून ग्रामीण भागातील जीवन, तिथल्या चालीरीती, नातेसंबंध, जातपात, धर्म, स्त्री-पुरुष संबंध इत्यादी बाबी उभ्या राहतात.

३. ग्रामीण साहित्य आणि लोकसंस्कृती :

ग्रामीण साहित्य हे मराठी संस्कृतीचा आत्मा समजले जाते. शंकर पाटील, दया पवार, लिलाधर मंडलिक, शंकर राव खरे, प्रल्हाद काग यांच्या लेखनात ग्रामीण जीवनाचे तटस्थ चित्रण दिसते. या साहित्यप्रकारात लोकगीत, लोककला, पारंपरिक सण, धार्मिक विधी, लोकशिक्षण, शेतीसंस्कृती, गावगाडा, शेतकरी वर्गाचे जीवन असे विविध पैलू प्रतिबिंबित होतात. विशेषतः तमाशा, भारूड, कीर्तन, गोंधळ, दशावतार नाटके यांसारख्या लोककला प्रकारांमधून संस्कृतीचे अस्सल दर्शन घडते. लोकसंस्कृती ही परंपरांमध्ये नांदते, आणि हे साहित्य त्या परंपरांचा जपणारा एक दस्तऐवज आहे.

४. स्त्री साहित्य आणि स्त्री-जीवन संस्कृती :

स्त्री लेखिकांनी मराठी साहित्यात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. त्यांचे लेखन ही केवळ वैयक्तिक वेदना नसून, स्त्रीजीवनातील विविध अनुभव, सामाजिक स्थान, संघर्ष, संस्कार, स्वातंत्र्य आणि रूढी-परंपरांमधील टोकाचे टकराव यांचे प्रतिबिंब असते.

शांता शेळके, मालतीबाई बेडेकर, श्यामला नरवणे, सुरेखा पंढरीनाथ, प्रज्ञा दया पवार, उज्ज्वला कर्णिक या लेखिकांनी स्त्रीच्या संस्कृतीला एक वेगळी दिशा दिली. त्यांच्या कादंबऱ्या, कविता आणि ललित लेखनात घरातील स्त्रीचा प्रवास, शिक्षण, विवाहसंस्था, मातृत्व, धर्मसंस्था याबाबतचे विचार स्पष्ट दिसतात. हे साहित्य स्त्रीच्या दृष्टिकोनातून संस्कृतीचे पुनर्मूल्यांकन करते.

५. आत्मकथन साहित्य आणि व्यक्तिगत संस्कृती :

१९६० नंतर मराठी साहित्यात आत्मकथन साहित्याचा प्रभाव वाढला. यामध्ये दया पवार यांचे बलुतं, लक्ष्मण माने यांचे उपरा, शरण कुमार लिंबाळे यांचे अक्करमाशी ही आत्मकथने महत्त्वाची

ठरतात. या साहित्यकृतींमधून दलित संस्कृती, वंचित समाजाचे जीवन, त्यांचे संघर्ष, शिक्षण, धर्मांतर, रूढींचा बंधन यातून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न, या सर्व बाबी दिसून येतात. हे साहित्य व्यक्तिगत अनुभवांवर आधारित असले तरी, त्यातून एका विशिष्ट वर्गाची सामाजिक व सांस्कृतिक स्थिती स्पष्ट होते.

६. नाटक आणि सांस्कृतिक प्रबोधन :

मराठी रंगभूमी ही संस्कृतीचा एक महत्त्वाचा वाहक आहे. विष्णुदास भावे यांच्या धार्मिक नाटकांपासून विजय तेंडुलकर, महेश एलकुंचवार, पु. ल. देशपांडे यांच्या सामाजिक आणि विनोदी नाटकांपर्यंत या क्षेत्राचा विस्तार आहे. नाटकामधून केवळ मनोरंजनच नाही तर सामाजिक प्रबोधन, मूल्यसंस्कार, राजकीय व वैचारिक मंथन अशा विविध स्वरूपांतील संस्कृती प्रतिबिंबित होते. विजय तेंडुलकर यांच्या 'शांतता! कोर्ट चालू आहे' किंवा 'सखाराम बाइंडर' सारख्या नाटकांमधून मध्यमवर्गीय समाजातील दांभिकता, स्त्री-पुरुष नात्यांची गुंतागुंत आणि मूल्यांचा संघर्ष दिसतो.

७. साहित्यिक चळवळी आणि संस्कृतीचे रूपांतर :

मराठी साहित्यातील विविध चळवळी - जसे की प्रगतिशील साहित्य चळवळ, दलित साहित्य चळवळ, स्त्रीवादी लेखन, ग्रामीण साहित्य आंदोलन, आदिवासी साहित्य - या सगळ्यांचा एक सांस्कृतिक दृष्टिकोन असतो. या चळवळींनी सांस्कृतिक मूल्यांची पुनर्रचना केली, नव्या दृष्टिकोनातून संस्कृतीचे मोजमाप केले. उदाहरणार्थ, दलित चळवळीने वर्णव्यवस्थेचा निषेध करत नव्या समतेवर आधारित संस्कृतीची मांडणी केली. स्त्रीवादी साहित्यातून स्त्रीकेंद्री संस्कृतीचे भान जागे झाले.

निष्कर्ष :

मराठी साहित्य हे महाराष्ट्राच्या संस्कृतीचे अनेक पातळ्यांवर दर्शन घडवते. संतसाहित्यापासून ते आधुनिक दलित, ग्रामीण, स्त्री, आत्मकथन आणि ललित लेखनापर्यंत ही परंपरा सतत बदलत आणि समृद्ध होत गेली आहे. या साहित्यातून आपल्याला महाराष्ट्राच्या सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक आणि नैतिक मूल्यांचा विस्तृत आणि समतोल असा आढावा घेता येतो. साहित्य हे संस्कृतीचा आरसा आहे

ही उक्ती मराठी साहित्यात पूर्णपणे लागू होते.

- **संदर्भ सूची**

१) ढेरे रा.ची. 'लोकसाहित्य शोध आणि समीक्षा'
२) मांडे प्रभाकर- 'लोकसाहित्याचे अंत:प्रवाह'
३) भोसले सुधीर – 'मराठी संस्कृती: विविध पैलू'
४) फडके ना. सी. – 'मराठी साहित्य आणि संस्कृतीचा इतिहास'
५) गोडबोले विद्याधर – 'मराठी संस्कृती आणि लोककला'
६) गुंडे नीलिमा – 'मराठी साहित्य आणि समाज'
७) शिरवाडकर वि. वा. – 'साहित्य आणि संस्कृती'

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

आंबेडकरवादी साहित्याविषयी यशवंत मनोहरांचे विचार

संशोधक
रुपेश रामराव भिसे

मार्गदर्शक
डॉ. मृदुला निळकंठ रायपुरे
संशोधन केंद्र डॉ . आंबेडकर कला, वाणिज्य
व विज्ञान डॉ. आंबेडकर कला, वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर
मोबाईल नं. ९९७५०३३०२७

सारांश :

राज्य घटनेतील समता, न्याय, स्वातंत्र्य, बंधुता हे मूल्य अंगीकारून भारतीय समाजात सामाजिक समते बरोबरच आर्थिक समता येवून समतावादी समाजाची निर्मिती होईल हा विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा होता. आंबेडकरवादी साहित्य हे शोषित, पिडीत, समाजातील समस्त मानवमुक्तीचा, परिवर्तनाचा, कल्याणाचा साहित्य विचार आहे. आंबेडकरवादी साहित्य समस्त मानवी जीवनला नवी उर्जा देणारं प्रज्ञासुर्याच्या विचारचे एक प्रकाशकिरण आहे. ज्यानं अस्पृश्य समाजातील सर्व शोषित, पिडीत, गरिबीने गांजलेल्या मानवाचा सर्वांगीण विकास होईल, आणि पशुसमान वगणूक असलेल्या माणसाला माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार मिळेल. आंबेडकरवादी साहित्य हे परिवर्तनवादी साहित्य आहे असं प्रकर्षण जाणवतं. मराठी साहित्यात आंबेडकरवादी साहित्यानं आपलं स्वतंत्र अढळ अस्तित्व निर्माण केलं आहे. आंबेडकरवादी साहित्य धारणेचं समर्थन करणारे साहित्यिक म्हणून डॉ. यशवंत मनोहरांचे नाव आंबेडकरवादी साहित्य क्षेत्रात अग्रस्थानी आहे. 'दलित' ही जातीसंस्था बळकट करणारी संज्ञा नाकारून 'आंबेडकरवादी' हेच नाव आपल्या साहित्याला असावे.' असा विचार डॉ. यशवंत मनोहर मांडतात. आंबेडकरवादी साहित्य हे विज्ञानवादी, बुद्धीवादी लोकांचं साहित्य आहे. हिंदू धर्मातील अनिष्ठ रूढी, पपंरा, चालीरीना मूठमाती देत समतेचं मूल्य स्वीकारून समाजातील वास्तव आणि वास्तव स्वरूप दाखविणारं साहित्य म्हणजे आंबेडकरवादी साहित्य असं म्हणता येईल. आंबेडकरवादी साहित्यात विचाराचं अधिष्ठान आहे, समता, न्याय, स्वातंत्र्य, बंधुता या

संवैधानिक मूल्यांच्या स्वीकारामुळे आंबेडकरवादी साहित्य निर्मिती झाली. आंबेडकरवादी साहित्यानं युगानुयुगे चालत आलेल्या गुलामगिरीला झुगारून युगपरिवर्तनाचा घ्यास घेतला आहे.

बिजशब्द : आंबेडकरवादी साहित्य, दलित, अस्पृश्य, समता, न्याय, स्वातंत्र्य, बंधुता.

प्रस्तावना :

आंबेडकरवादी साहित्य हे क्रांतिकारी साहित्य आहे असं मानलं तर वावगं ठरणार नाही. आंबेडकरवादी साहित्य हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेमुळं, विचारामुळं निर्माण झालेली साहित्य चळवळ आहे. आंबेडकरवादी साहित्य समता, न्याय, स्वातंत्र्य, बंधुता या जीवनमूल्यांशी जुळणारं साहित्य आहे. प्रज्ञासुर्याच्या विचारांची सोनेरी सकाळ म्हणजे आंबेडकरवादी साहित्य. आंबेडकरवादी साहित्यानं मराठी साहित्याला संपन्न केलं आहे. डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांच्या विचार प्रेरणेतून निर्माण झालेलं साहित्य म्हणजे आंबेडकरवादी साहित्य, या साहित्यातून मानवी मूल्य विकसित होत गेले. १९८५-१९८६ पासून 'आंबेडकरवादी साहित्य' हा साहित्य प्रकार मराठी साहित्यात रुजविण्याचा व जीवन मूल्य शोधण्याचा प्रयत्न झालेला दिसून येतो. कट्टर आंबेडकरवादी डॉ. यशवंत मनोहर यांनी 'दलित' या नावानं साहित्य संमेलन घेणार्या कार्यकर्त्यांनी 'दलित' शब्द न वापरता 'आंबेडकरवादी' या नवानं साहित्य संमेलन घेण्याचं सुचविलं. 'आंबेडकरवादी साहित्य' हा विचार जनमानसात रुजविण्याचे श्रेय डॉ. यशवंत मनोहरांना जातं. डॉ. यशवंत मनोहर यांनी 'दलित' या शब्दाला नाकरून 'आंबेडकरवाद' या शब्दाचा स्वीकार केला. कारण 'दलित' या शब्दाचा उच्च्चार होताच गुलामगिरी, मनात तुच्छता, तिरस्कार, हीन भावना निर्माण होते. आंबेडकरवादी साहित्य हे समाज परिवर्तनाचे, समाजक्रांतीचे साहित्य आहे. 'दलित' ऐवजी 'आंबेडकरवादी साहित्य' हा शब्द वापरावा या बद्दल डॉ. यशवंत मनोहर म्हणतात, 'आंबेडकरवाद हे विश्वसौंदर्याचे, विश्वकल्याणाचे तत्वज्ञान आहे. माणसाला सौंदर्यपूर्ण सत्ता प्राप्त करून देणारे हे तत्वज्ञान आहे. प्रतीक्रांतीला, फॅसिझमला, दैववादाला विरोध करून नव्या समाजक्रांतीचा पुरस्कार करणारे हे इहवादी तत्वज्ञान आहे. या तत्वज्ञानात परालैकिकाची कुठेही भेसळ नसून उद्याच्या समतासमाज निर्मितीची धग या तत्वज्ञानात आहे.' म्हणून 'दलित' हा शब्द न वापरता 'आंबेडकरवादी' या शब्दासाठी डॉ. यशवंत मनोहर अग्रही असल्याचे दिसून येतं.

दलित साहित्य :-

'दलित' या शब्दासंदर्भात अनेक साहित्य समीक्षकांनी विविध अर्थानं विचार मांडले आहेत. काही साहित्यकांनी दलित साहित्याच्या व्याख्या पुढीलप्रणे केल्या आहेत –

प्रा. दत्ता भगत :-

"आंबेडकरी विचार आत्मसात केल्यामूळे प्राप्त होणार्या जीवनविषयक दृष्टिकोणाधारे स्वत:ला आणि स्वत: भोवतीच्या वास्तवाला जाणून घेण्याच्या उत्कट इच्छा शक्तीचा शब्दरूप अविष्कार म्हणजे दलित साहित्य."''

राजा ढाले :-

"जो जो या समाज रचनेविरूद्ध आणि सांस्कृतिक व्यूह विरुद्ध लढणारा दृष्टिकोण घेऊन साहित्यनिर्मिती करील आणि चुकलेल्या समाजाला वाटेवर आणील तो तो दलित साहित्यिक असेल आणि त्याचे हे साहित्य दलीतांच्या दृष्टीकोणातून लिहिलेले असेल."

प्रा. यशवंत मनोहर :-

"दलित साहित्य हे वर्ण बळीचे आणि वर्ग बळीचे साहित्य. बाबासाहेबांच्या वाणीचा हा वाड्मयीन वानवा आहे. संस्कृतीने ज्यांची पोटे आणि मनेही उपाशी ठेवली त्या उपेक्षितांच्या हृदयाचे, मेंदूचे हे जिवंत लालितकार आहेत. या साहित्याच्या पोटी एका मानवकेंद्री सुसभ्य युगाचा गर्भ वादळी निकराने वाढतो आहे."''

बाबुराव बागुल :-

"माणसाच्या मुक्तीचा पुरस्कार करणारे, माणसाला महान मानणारे, वंश, वर्ण आणि जातीश्रेष्ठत्वाला कठोर विरोध करणारे जे साहित्य ते दलित साहित्य."''

अस्पृश्य असणार्या समाजाला दलित असं संबोधालं गेलं असल्याचं दिसून येतं. दलित हा शब्द कसा आला याविषय बरेच संदर्भ आहेत. यातील धनंजय कीर यांच्या मतानुसार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित हा शब्द १९२८ साली वापरला आहे. २३ ऑक्टोबर १९२८ साली सायमन कमिशनच्या प्रसंगी सर हरिसिंग गौर आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यातील मुळ इंग्रजी संभाषणाचे भाषांतर –

""सर हरिसिंग गौर : डॉ. आंबेडकर, दलित वर्ग आणि अस्पृश्य वर्ग हे दोन्ही शब्दप्रयोग समानार्थी वापरता काय?

डॉ. आंबेडकर : होय.''" (असा संवाद महाराष्ट्र शासनाने प्रकाशित केलेल्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 'रायटिंग अँड स्पीचेस' च्या दुसर्या खंडात आहे.)

"Shri Hari Sing Gaur : Dr. Ambedkar would you regard Depressed Classes and Untouchables as synonymous terms?

Dr. Ambedkar : Yes"

अस्पृश्यांना उद्देशून आणखीन कोणते शब्द वापरले जात होते या विषयी डॉ. बाबासाहेबांनी सांगितले आहे ते म्हणतात –

"The Reader will find that I have used quite promiscously in the course of this book a variety of nomenclature such as depressed classes. Scheduled Castes, Harijans and servile classes to designate the untouchables. I am aware that this is confusion especially for those who are familiar with conditions in India. Nothing could have pleased me better than to have used one uniform nomenclature. The fault is not altogether mine. All these names have been used officially and unofficially at one time or other for the Untouchable. The term under the Government of India Act is Scheduled Castes. But that came into use after 1935, before that they were called Harijans, by Mr. Gandhi and Depressed classes by Government. In the flowing situation like that it is not possible to fix upon one name, which may be correct designation at one stage and incorrect at another. The reader will overcome all difficulties if he will remember that these terms are synonyms and represent the same class."

बाबासाहेब 'डिप्रेस्ड' आणि 'अनटचेबल' हे शब्दप्रयोग एकाच अर्थाने वापरत असले तरी 'डिप्रेस्ड' या शब्दाचं 'दलित' असं भाषांतर धनंजय कीर यांनी केलेलं आहे. १९०६ सालीच वि. रा. शिंदे यांनी अस्पृश्यांना उद्देशून 'डिप्रेस्ड' शब्द वापरला होता. भारतीय संविधानातील अनुच्छेद सतरानुसार (१७) 'अस्पृश्यता' नष्ट करण्यात आली आहे. अस्पृश्यता बाळगणं कायद्यानं शिक्षापात्र गुन्हा आहे. म्हजेच दलित मानणे, दलित म्हणून वागणूक देण्यास प्रतिबंध करण्यात आला आहे. दलित म्हणून अपमानित करणे हा शिक्षापात्र गुन्हा आहे.

आंबेडकरवादी साहित्य :-

आंबेडकरवादी साहित्याचं विवेचन करताना प्रथमतः वाद म्हणजे काय हे समजून घेतले पाहिजे. वाद या संकल्पने संदर्भात यशवंत मनोहर पुढील प्रमाणे व्यक्त होतात.

'वाद म्हणजे मूल्यशास्त्र! जीवनात चांगले काय किंवा वाईट काय? जीवनाला उपकारक काय किंवा विघातक काय? आणि जीवनात इष्ट काय किंवा अनिष्ट काय यांचा निवाडा करणारे प्रमाणशास्त्र म्हणजे वाद! एकूणच जीवनातील समजुतींची न्याय्यान्याय्यता ठरविणारी नैतिकता म्हणजे वाद. समग्रच जीवनाच्या संपूर्ण हिताची आणि त्याला अहितकारक ठरणार्या गोष्टींची तार्किक पद्धतीने, सुसंबद्ध पद्धतीने कार्यकारणमीमांसा करणारी बुद्धिग्राह्य अशी विचारप्रणाली म्हणजे वाद!'

आंबेडकरवादी कोणाला म्हणावे? आंबेडकरवादी कसा असावा याविषयी डॉ. यशवंत मनोहर अतिशय समर्पक अश्या शब्दात म्हणतात- "जो या सबंधविश्वाचा निष्ठापूर्वक नागरिक झाला आहे तो" आंबेडकरवादी होय. जो बाबासाहेबांच्या विचाराचा अंगीकार करून जीवन जगतो तो आंबेडकरवादी. ज्यांच्या संपूर्ण जीवनावर आंबेडकरांच्या विचारचं नियंत्रण आहे, असं सर्वजण म्हणजे आंबेडकरवादी. आंबेडकरवाद हा मानवी जीवनाच्या हितसंबधाची प्रभावी मांडणी करतो. संविधांतील समता, न्याय, बंधुता या मूल्यांच्या आधारे समताधिष्ठ समाज निर्मितीची अपेक्ष बाळगतो. मी आंबेडकरवादी आहे हे सांगण्याची आवश्यकता नसते आंबेडकरवादी आचारवंत असतात, आंबेडकरवादी असणार्या माणसाच्या वर्तनातूनच समजून येतं की ती व्यक्ती आंबेडकरवादी आहे किंवा नाही. आंबेडकरवादात 'जात' ही संकल्पनाच नाही. आंबेडकरवादी साहित्यात शोषण, गुलामगिरी, सामाजिक विषमते बरोबरच आर्थिक विषमता, सांस्कृतिक विषमता, अनिष्ठ रूढी, परंपरा या विरोधात वैचारीक संघर्ष प्रामुख्याने आढळून येतो. आंबेडकरवाद हे क्रांतिकारी विज्ञान आहे. यात धर्म, जातीला स्थान नाही, आंबेडकरवाद हा धर्मातीत आहे. आंबेडकरवाद देव, धर्म, पुर्जन्म, आत्मा या गोष्टीचा स्वीकार करीत नाही. "बुद्धाला देव करून त्याची भक्ती आणणारा महायान आंबेडकरवादाला मान्य नाही. आंबेडकरवादाचा बुद्ध जडवादी आदिबुद्ध आहे. जग खोटे आहे. या कल्पनेमुळे ब्रह्मसत्य जगन्मिथ्या या वैदिकांच्या ब्रह्मसत्याकडे महायान सरकला. असा हा अध्यात्मवादाकडे गेलेला महायान आंबेडकरवादाला स्विकारणीय वाटत नाही."" आंबेडकरवाद दैववादी नसून कर्मवादी आहे. "आंबेडकरवाद व्यक्तिवादी नाही. व्यक्तीस्वातंत्र्यावादी आहे." जातीसंस्थेमुळे भारतीय समाजाची

स्थिती कशी झाली आहे याविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ‘मूकनाय’ मध्ये आगबोटीचं उदाहरण देतात –

“कोणतीही एखादी जात अवनत झाली, तर तिच्या अवनतीचा चट्टा इतर जातीस बसल्याशिवाय राहणार नाही. समाज ही नौकाच आहे व ज्याप्रमाणे आगबोटीत बसून प्रवास करणाऱ्या उतारूने जाणूनबुजून इतरांचे नुकसान करावे म्हणून किंवा त्यांची त्रेधा कशी उडते ती गमत पाहण्यासाठी म्हणा किंवा आपल्या विनाशक स्वभावामुळे म्हणा; जर का इतरांच्या खोलीस छिद्र पाडले, तर सर्व बोटीबरोबर त्यालाही, आधी नाही तरी मागाहून का होईना जलसमाधी ही घ्यावी लागणार आहे. त्याचप्रमाणे एका जातीचे नुकसान केल्याने प्रत्यक्ष नव्हे तरी अप्रत्यक्षपणे तरी नुकसान करणार्या जातीचेही नुकसान होणार आहे यात बिलकूल शंका नाही.” आंबेडकरवाद एकात्मतेचा पुरस्कर्ता आहे. अनेक धर्मातून एकात्मता सिद्ध न झाल्यामुळे आगबोटील प्रवाशासारखी भारतातील बहुविध समाजाची स्थिती झाली आहे.

आंबेडकरी समाजाच्या साहित्याला कोणत्या नावानं ओळखावं या विषयी अनेक वाद निर्माण झाले. आणि आंबेडकरवादी साहित्य हा टीकेचा विषय झाला. दलित साहित्याला बौद्ध साहित्य, आंबेडकरांच्या प्रेरणेचं साहित्य असे पर्याय सुद्धा सूचित झाल्याचे पाहायला मिळतात. पण आंबेडकरवादी साहित्य हीचं संज्ञा का वापरावी याविषयी डॉ. यशवंत मनोहर अत्यंत परखड शब्दात आपले विचार मांडतात –

“आंबेडकरवादी साहित्य' या संज्ञेत आपल्या वाङमयीन उदयाचे ऐतिहासिक मर्म सामावलेले आहे. आपण साहित्य झालो. ललित आणि वैचारिक साहित्य झालो. आपण प्रतिभा झालो. प्रज्ञा झालो. आपण झाडांची हृदये झालो. संवेदना, भावना आणि विचार यांच्या लावण्याचे भांडार उघडून देणार्या फुलांचा महोत्सव झालो. त्याला कारण आहे. आपले महानायक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर! म्हणून आपल्या वाङमयीन महोत्सवाने आपल्या माथ्यावर गर्वाने बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव लावणे ही बाबच सर्वात सुंदर बाब आहे. कोणत्याही मुलाने त्याला जन्म देणार्या बापाचे नाव लावावे. ते नाव आयुष्यभर मिरवावे. ही संस्कृती आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमुळे आपले साहित्य जन्माला आले. बाबासाहेबांच्या तत्त्वज्ञानाच्या मोहक मुद्रा आपल्या साहित्यात उमटलेल्या आहेत. आंबेडकर आणि आंबेडकरवाद या दोन युगप्रवर्तक घटनांनी आपल्या संवेदना, भावना आणि विचार यांचे आशयद्रव्य

जन्माला घातले आहे. त्यातील विवक्षित दिशा, त्यातील माणुसकीचा विवक्षित विवेक आणि त्यातील निष्ठावंत स्पंदने या सर्वच गोष्टींचे शिल्पांकन बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेले आहे.”

अशा प्रखर शब्दात मनोहर ‘दलित’ शब्द कटाक्षानं टाळतात व आंबेडकरवादी शब्द रूढ व्हावा यासाठी अत्यंत मार्मिक विश्लेषण करतात. आंबेडकरवादी साहित्य ही संकल्पना समाजात रुजावी म्हणनू प्रयत्न करताना यशवंत मनोहर दिसून येतात आणि ‘दलित’ शब्द नाकारतात. बाबुराव बागुल, शरणकुमार लिंबाळे, शंकरराव खरात, वामन होवाळ, योगीराज वाघमारे, अविनाश डोळस, अर्जुन डागळे, दया पवार, केशव मेश्राम, लक्ष्मण माने ज. वि. पवार, दत्ता भगत अशा अनेक साहित्यकांच्या साहित्य निर्मितीने दलित साहित्य ही संज्ञा महाराष्ट्रातील मराठी साहित्यात चर्चेचा विषय झाला होता. राजा ढाले यांनी ‘दलित’ साहित्यला पर्याय म्हणून ‘आंबेडकरी प्रेरणेचे साहित्य किंवा फुले - आंबेडकर प्रेरणेचे साहित्य’ अशी संज्ञा सुचविली होती. १९५६ नंतरच्या दलित साहित्यात मोठी तफावत आहे. त्यचं कारण म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समतेचं तत्व. फुले - आंबेडकर प्रेरणेचं साहित्य ही संज्ञा न वापरता आंबेडकरवादी साहित्य ही संज्ञा व्यापक स्वरुपाची कशी आहे याबद्दल यशवंत मनोहर म्हणतात-

“फुले - आंबेडकर प्रेरणेचे साहित्य याही संज्ञेच्या संदर्भात हे म्हणायला हवे की ही संज्ञाही प्रचलित होऊशकली नाही. ती तशी आटोपशीर नाही हे काही त्यामागचे कारण नाही. पण आंबेडकरी जीवनदृष्टीत फुले आहेतच. शिवाय डॉ. आंबेडकरांनी फुल्यांची निर्मिकाची कल्पनाही सोडून दिलीच आहे. बाकीच्या जोतीराव फुल्यांची भूमिका आणि कार्य यांचा उजेडही आंबेडकरांमध्ये अंतर्भूतच आहे.’ यामुळे आंबेडकरी समाजाच्या साहित्यला सार्थ ठरते. आता फुले - आंबेडकर प्रेरणेचे साहित्य म्हणायचे तर बुद्धालाही बाबासाहेबांनी गुरु मानले होते आणि काबीरांनाही गुरु मानले होतेच. मग बुद्ध - आंबेडकर प्रेरणेचे, कबीर - आंबेडकर प्रेरणेचे वा बुद्ध - कबीर - फुले - आंबेडकर प्रेरणेच साहित्य असे का म्हणू नये असाही प्रश्न निर्माण होतो आणि त्याचे आपल्याला निट स्पष्टीकरण देता येईल असे वाटत नाही. तेव्हा बुद्ध काय, कबीर काय किंवा फुले काय यांच्यातील सोने आंबेडकरांमध्ये आहेच. आंबेडकर म्हणताच वरील सर्वांच्याच उजेडाची बेरीज आपल्यापुढे उभी राहिली पाहिजे आणि राहतेही.” म्हणून ‘आंबेडकरवादी साहित्य’ हेच नाव समर्पक आहे असा विचार यशवंत मनोहर मांडतात.

१४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नागपूर येथे 'धम्म' स्वीकारला. आणि आंबेडकरी समजात एक परिवर्तनवादी आंबेडकरी चळवळ निर्माण झाली. या आंबेडकरवादी चळवळीतूनच 'आंबेडकरवादी साहित्य' उदयास आले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या परिवर्तनवादी विचाराची मशाल हाती घेऊन अनेक लेखक आपल्या आंबेडकरवादी साहित्यातून मानवीमूल्यांचा विचार करू लागले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या परिवर्तनवादी विचाराचं फलित म्हणजे आंबेडकरवादी साहित्य. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारानं आंबेडकरवादी समाजातील लेखकांना नवीन विषय दिला, जगण्याची नवी उमेद दिली, साहित्य नर्मितीसाठी नवीन विचार दिला. विचारांचे पंख घेऊन समाज परिवर्तनासाठी आंबेडकरवादी लेखक अधिक प्रभावीपणे आपले विचार आंबेडकरवादी साहित्यातून प्रकट करू लागले. "आंबेडकर समाजातील प्रतिभा ललित आणि वैचारिक साहित्य झाल्या, या प्रज्ञा आणि प्रतिभा निर्मितीशील झाल्या याला कारण आहेत क्रांतीनायक डॉ. आंबेडकर! म्हणून या वाङमयीन आविष्काराने आपल्या माथ्यावर डॉ. आंबेडकरांचे नाव गोंदणे ही बाबच अन्वर्थक आहे. डॉ आंबेडकरांच्याच तत्त्वज्ञानाच्या अन् आंदोलनांच्या बापपणाच्या मुद्रा ज्या साहित्यावर उमटलेल्या आहेत त्या साहित्याचे नाव आंबेडकरवादी साहित्य असणे हेच उचित आहे." 'दलित' ऐवजी 'आंबेडकरवादी' शब्द कश्या प्रकारे रास्त आहे या संदर्भात डॉ. यशवंत मनोहर अशा प्रकारे व्यक्त होतात. आंबेडकरवादी साहित्यानं विषमतावादी समाजातील जातीयता, शोषण, गुलामगिरी, अन्याया विरोधाचं वास्तव चित्रण करून संविधानातील समता, न्याय, बंधुता, स्वातंत्र्य या संवैधानिक मूल्यांची समाजात पेरणी केली. आंबेडकरवादी साहित्य हे प्रत्येक मानवासाठी समता, न्याय, बंधुता या मुल्यांचा स्वीकार करते. आंबेडकरवादी साहित्यात कविताही मागे राहिली नाही वामनदादा कर्डक, नागोराव पाटणकर, राजानंद गडपायले, दीनबंधू शेगावकर अश्या अनेक शाहिरांनी आपल्या कवितेतून आंबेडकरांच्या विचाराची ज्योत घरा-घरात पेटवली. आंबेडकरवादी साहित्य हे आंबेडकरांचे विचार आत्मसात केलेल्या लेखकांचे साहित्य आहे. संविधानातील समता, न्याय, बंधुता या मूल्यांचा स्वीकार हे आंबेडकरवादी साहित्याचे मुख्य ध्येय आहे.

आंबेडकरवादी साहित्याचे वैशिष्ट्ये :-

१. आंबेडकरवादी साहित्यात आंबेडकरांचं तत्वज्ञान आहे.
२. विषमतावादी जीवनमूल्य त्यागून संवैधानिक मूल्यांचा स्वीकार हा आंबेडकरवादी साहित्यचा केंद्रबिंदू आहे.

३. सृजनशीलता, नवनिर्मिती हे आंबेडकरवादी साहित्यचं वैशिष्ट्ये आहे.
४. संवैधानिक मूल्याधारित समतावादी समाजची रचना करणे हे आंबेडकरवादी साहित्यचं मुख्य ध्येय आहे.
५. आंबेडकरवादी साहित्यात परंपरेन आलेल्या शोषणाविरुद्ध केलेला एल्गार आहे.

निष्कर्ष :

१. संवैधानिक दृष्टीनं भारतीय समाजातील अस्पृश्यता नष्ट झाली असं दिसून येते.
२. आंबेडकरवादी साहित्याची मुख्य प्रेरणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरच आहेत.
३. १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लाखो अनुयायांसह ‘धम्मदीक्षा’ घेतली आणि अस्पृश्य किंवा दलित ‘बौद्ध’ झाले.
४. समता, न्याय, बंधुता, हे संवैधानिक मूल्य रुजविण्याचा वैचारिक लढा आंबेडकरवादी साहित्यात आहे.
५. ‘दलित’ साहित्या ऐवजी ‘आंबेडकरवादी साहित्य’ ही संज्ञा सर्वार्थाने समर्पक आहे.
६. आंबेडकरवाद वर्तनातून दिसून येतो.
७. मानवी समाजात सातत्यानं होणारं परिवर्तन हे आंबेडकरवादी साहित्यचा उत्कर्ष आहे.

संदर्भ :

१. एम. ए. भाग २, मराठी अभ्यास पत्रिका क्रं. ८ – दलित साहित्य (भग१) संकल्पना आणि स्वरूप – दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ.
२. ‘आंबेडकरवादी साहित्य’, यशवंत मनोहर, (संपा), प्रा. दीपक खोब्रागडे, द्वितीयवृत्ती, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, २०१२
३. धनंजय कीर, ‘डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर,’ द्वितीयवृत्ती, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
४. मूकनायक : ३१ जानेवारी १९२०
५. यशवंत मनोहर, ‘आंबेडकरवादी मराठी साहित्य’ द्वितीयवृत्ती, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर.
६. यशवंत मनोहर, ‘दलित साहित्याचे नामांतर: आंबेडकरवादी साहित्य,’ युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर.

७. राजा ढाले, 'आंबेडकरवादी साहित्याची भूमिका', डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रेरणेचे साहित्य, मुंबई, १९७७,

८. B.R. Ambedkar: 'Indian Statutory Commission' Dr. Babasaheb Ambedkar Writing and Speeches Vol.2 Bombay, 1990

९. B.R. Ambedkar: What Congress and Gandhi have done to the untouchable, 24th June 1945 (From Preface-P.6) Dr. Ambedkar Writing and Speeches, Vol.9 Bombay 1990)

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील राष्ट्रीयत्व

डॉ. आर. एस. बडुरे

प्राध्यापक, मराठी विभाग,

श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

प्रस्तावना :

अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य क्रांतिप्रवण असून दीन- दुबवळयांच्या दुःखाला वाचा फोडणारे आणि समाज परिवर्तनास उधुक्त करणारे आहे. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यात राष्ट्रीयत्वाचे प्रतिबिंब स्पष्टपणे दिसते. अण्णा भाऊ साठे यांनी आपल्या साहित्यकृतीतून देशाच्या मातीशी आणि सामान्य माणसाशी एकरूप होऊन त्यांच्या भावना व समस्या मांडल्या, ज्यामुळे त्यांच्या साहित्यात एक वेगळा राष्ट्रीय दृष्टिकोन दिसतो. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्याचा उद्देश समाज जागृती हाच असून मनोरंजन हा त्यांचा द्वितीय उद्देश आहे. एकाच वेळी मनोरंजन, प्रबोधन व जागृती असा त्रिवेणी संगम उभा करणारे अण्णा भाऊ साठे हे महाराष्ट्रातील एकमेव साहित्यिक होते. प्रस्तुत शोधनिबंधात अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील राष्ट्रीयत्वाचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती :

संशोधक संशोधनासाठी वेगवेगळ्या संशोधन पद्धतीचा वापर शोधनिबंधाच्या विषयाशी निगडित करीत असतो. प्रामुख्याने ऐतिहासिक संशोधन पद्धती, सर्वेक्षण संशोधन पद्धती, वर्णनात्मक संशोधन पद्धती, समाजशास्त्रीय संशोधन पद्धती यासारख्या वेगवेगळ्या पद्धती प्रचलित आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक व समाजशास्त्रीय संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :

१) अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील त्यांच्या विचारांचा वेध घेणे.

२) अण्णा भाऊ साठे यांच्या विचारप्रणालीचा मागोवा घेणे.

३) अण्णा भाऊ साठे यांनी त्यांच्या साहित्यातून मांडलेल्या राष्ट्रीयत्वाच्या विचाराचा आढावा घेणे.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रभक्ती, राष्ट्रीय विकास, राष्ट्रीय ऐक्य, राष्ट्रीय एकात्मता, राष्ट्रीय संपत्तीचे जतन, पर्यावरण रक्षण, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय ही सर्व राष्ट्रीय जीवनमूल्ये आहेत. देशातील प्रत्येक व्यक्तीच्या मनात राष्ट्रप्रेम असावयास पाहिजे. राष्ट्रभक्ती असावयास पाहिजे. देशाचा विकास करण्याचा प्रत्येकांनी प्रयत्न केला पाहिजे. असे जर प्रत्येक नागरिकांनी केले तर देशाचा विकास होऊ शकतो. आपला देश, समाज, संस्कृती, परंपरा, साहित्य, इतिहास, चालीरीती, देश बांधव इत्यादी बद्दल सर्वांनी अभिमान बाळगावयास पाहिजे. देशावर एखादे संकट आले तर ते संकट सोडवले पाहिजे. देशावरचे संकट म्हणजे आपल्यावरचे संकट आहे अशी भावना देशातील प्रत्येक नागरिकांच्या मनात निर्माण झाली पाहिजे. देशाच्या संरक्षणासाठी स्वतःचे बलिदान करण्यास प्रत्येकाने तयार असले पाहिजे. ज्या देशातील लोकांनी राष्ट्रीय जीवनमूल्यांचा अंगीकार केला आहे तो देश संपन्न व वैभवशाली ठरला आहे म्हणून प्रत्येक नागरिकांनी या राष्ट्रीय जीवनमूल्यांचा अंगीकार केला पाहिजे. अण्णा भाऊ साठे यांनी आपल्या साहित्यातून वेगवेगळ्या राष्ट्रीयत्वाचे विचार मांडले आहेत.

‘वारणेच्या खोऱ्यात’ ही अण्णा भाऊंची पहिली कादंबरी १९५१ मध्ये प्रकाशित झाली. ही कादंबरी म्हणजे ब्रिटिश साम्राज्यशाहीविरुद्ध लढा देणाऱ्या हिंदुराव पाटील व त्यांची पत्नी मंगला या शूरवीरांची कहाणी होय. इंग्रजी सत्तेविरुद्ध सारा देश पेटून उठलेला असतो. या जुलमी सत्तेविरुद्ध लढा देण्यासाठी सातारा जिल्ह्यातील हिंदुराव व मंगला या दोन शूरवीरांनी स्वतःचे शीर तळा हातावर घेऊन जुलमी सावकारांना व जुलमी इंग्रजाविरुद्ध बंड करतात. जेव्हा हिंदुरावावर पंजाबी फौजा, फौजदार, नागोजी व हंबीरराव हे सर्व चारी बाजूंनी मिळून लढा देतात तेव्हा संकटात सापडलेल्या हिंदुरावाला मंगला शेवटपर्यंत साथ देते. हिंदुरावाबरोबर हातात शस्त्र घेऊन शत्रूशी मंगला लढते. शेवटी हिंदुरावाजवळ व मंगलाजवळ एक एक काडतूस उरलेले असल्यामुळे वैऱ्याच्या हातून मरण्यापेक्षा स्वतःच्या हातून मरणे हा खरा देशाभिमान म्हणून ते दोघे एकमेकावर गोळी झाडून मरण पत्करतात. बेमुर्वतखोर इंग्रज अधिकारी, खुनशी आणि सैतानी प्रवृतीचे इंग्रज सैनिकाविरुद्ध बंड करून उठणाऱ्या वारणेच्या खोऱ्यातील हिंदुराव व मंगलाच्या अंगी राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रभक्ती ही जीवनमूल्ये होती. अण्णा भाऊंनी या कादंबरीतून देशातील प्रत्येक व्यक्तीच्या अंगी देशाबद्दल अभिमान असावा, जुलमी राजवटीविरुद्ध लढा देण्याची प्रवृती असावी हेच सुचविले आहे.

‘फकिरा’ ही अण्णा भाऊंची तिसरी व सर्वोत्कृष्ट कलाकृती होय. अन्यायाविरुद्ध लढा देणाऱ्या, आपल्या जात बांधवांसाठी प्राणपणाने लढा देणाऱ्या एका बंडखोर फकिराची ही कथा होय. फकिरा

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

हा मानवी स्वातंत्र्यासाठी लढतो. फकिरा गावासाठी लढतो. तो सामाजिक व आर्थिक शोषणाच्या विरुद्ध लढतो. त्याचा लढा भाकरीसाठी जसा आहे तसाच मुक्तपणे स्वाभिमानाने जगण्यासाठी सुद्धा आहे. अण्णा भाऊंनी जे पाहिले होते. जे अनुभवले होते. जे ऐकले होते. तेच त्यांनी आपल्या साहित्यकृतीतून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

'वारणेचा वाघ' ही अण्णा भाऊंची कादंबरी १९६८ साली प्रकाशित झाली. वारणा खोऱ्यातील कुमेज गावच्या शूर, धाडसी, क्रांतिकारक असलेल्या सत्तू भोसलेच्या पराक्रमाची गाथा सांगणारी कादंबरी म्हणजे 'वारणेचा वाघ' ही कादंबरी होय. अन्याय आणि अत्याचाराला जेव्हा सीमा उरत नाही. अन्याय करणाऱ्याचे हात जेव्हा बेलगाम आणि बेभान होतात तेव्हा शोषित व वंचितांचे जीवन जगणे अशक्य होते आणि परिणामी त्यातून विद्रोह जन्म घेतो. 'वारणेचा वाघ' या कादंबरीतील असेच एक पात्र म्हणजे मथाजी चौगुले. जमीनदार असणारा मथाजी चौगुले जेव्हा बेभान होऊन केवळ कुपाटी मोडल्यामुळे गरोदर, अस्पृश्य असलेल्या स्त्रीला मारहाण करून जमिनीवर लोळवतो तेव्हा या जुलमाविरुद्ध सत्तू भोसले पेटून उठतो व चौगुल्याचा कर्दनकाळ बनून चौगुल्याला एका दणक्यात पांदीत आडवा करतो. कादंबरीतील या घटना प्रसंगावरून असे म्हणता येईल की, अण्णा भाऊंच्या कथेतील, कादंबरीतील माणसं ही अन्याय, जुलूम चिरडून टाकणारी व वेळप्रसंगी कुऱ्हाडीला दांडा ठोकणारी किंवा बंदुकीची नळी रोखणारी ही शूर माणसे आहेत. अन्याय, अत्याचाराविरुद्ध लढा देऊन उद्याच्या सुंदर समाजासाठी स्वप्न पाहणारी ही माणसं आहेत. अशाच क्रांतिकारक असलेल्या सत्तू भोसलेच्या शौर्याची गाथा सांगणारी कथा म्हणजे 'वारणेचा वाघ' ही कादंबरी आहे. एखादा व्यक्ती अडी अडचणीत किंवा संकटात सापडला असेल तर अशा व्यक्तींना संकटातून बाहेर काढण्यासाठी प्रत्येकाने प्रयत्न केला पाहिजे. जुलूम व अन्याय- अत्याचार करणाऱ्या व्यक्तींचा बंदोबस्त करणे व एक चांगला व सुसंस्कृत समाज निर्माण करणे हाच विचार अण्णा भाऊंना या कादंबरीतून सांगण्याचा होता.

अण्णा भाऊंचा मूळ पींड हा शाहिरीचा. लहानपणी अनेक तमाशे त्यांनी पाहिले होते. वारणेच्या खोऱ्यात त्या काळात बापू साठे यांचा तमाशा फड चांगलाच नावारूपाला आला होता. त्या फडात अण्णा भाऊंनी काम केले होते. पुढे मुंबईला येताच त्यांच्या काव्य प्रतिभेला बहर आला. 'लाल बावटा' या कला पथकाच्या स्थापनेनंतर या कला पथकासाठी अण्णांनी प्रचंड असे काव्य रचले. अण्णा भाऊंनी सर्वसाधारणपणे १९४२ पासून आपल्या शाहिरी लिखाणाला प्रारंभ केला. १९४५- ४६ च्या दरम्यान 'लाल बावटा' या कला पथकाची स्थापना करून या कला पथकासाठी अण्णा भाऊंनी अनेक शाहिरी

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

रचना केली. सामान्य जनतेमध्ये जागृती निर्माण करून त्यांच्यामध्ये अन्यायाविरुद्धची ठिणगी पेटवण्यासाठी आपल्या शाहिरीचा उपयोग केला. अण्णा भाऊंनी आपल्या शाहिरीच्या माध्यमातून लोक जागृती व मनोरंजनाबरोबरच प्रबोधन करण्याचे कार्य केले. अण्णा भाऊ साठे हे साधे शाहीर नव्हते तर ते एक लोकशाहीर होते. त्यांनी पूर्वीच्या शाहिरांनी पत्करलेली राजे रजवाड्यांची कास सोडली व दीन-दुबळ्यांना आपल्या शाहिरीतून आश्रय दिला. अण्णा भाऊंनी लावणीतील नखरेलपणा अश्लीलतेला काटशह देऊन लावणीत सामाजिक आशय भरला. लावणीत स्त्रियांच्या नखरेलपणालाच मुख्य स्थान पेशवाईतील लावणीत देण्यात आला होता तर अण्णा भाऊंनी आपल्या लावणीतून, गीतातून स्त्री शक्तीला सन्मान, आदर प्राप्त करून दिला आणि आपल्या शाहिरी कवणातून इथली संस्कृती, परंपरेचे वर्णन करून ती संस्कृती व परंपरेचे सर्वांनी पालन करण्याचा विचार मांडला आहे.

देशात १९४२ साली 'चले जाव' ची चळवळ जोरात सुरू होती तेव्हा अण्णांनी त्यात उडी घेतली. अण्णांनी आपल्या शाहिरी रचनेची सुरुवात पोवाड्यापासून केली. पोवाडा म्हणजे पौरुषाला केलेले आव्हान, पौरुष भेदणारे एक धारदार शस्त्र. अण्णांनी या शस्त्राचा मोठ्या कौशल्याने वापर करून दहा पोवाडे रचले. १९४७ साली देशाला स्वातंत्र्य मिळाले पण फाळणीमुळे सर्वत्र दंगल पेटली, रक्ताचे पाट वाहिले, जागोजागी हिंदू- मुसलमानांचे दंगे उसळले. निर्वासितांच्या लोंढा येऊ लागला. अशावेळी अण्णांनी 'पंजाब दिल्लीचा दंगा' हा पोवाडा लिहून सर्व पुरोगामी शक्तींना एकत्र येण्याचे व शांतता प्रस्थापित करण्याचे आवाहन या पोवाड्यातून केले.

मराठी माणसाच्या अस्मितेचा जयजयकार करणारा 'महाराष्ट्राची परंपरा' हा पोवाडा अण्णा भाऊंनी लिहिला. या पोवाड्यातील महाराष्ट्राचे चित्रण अण्णा भाऊंनी वास्तवतेने रेखाटलेले आहे. महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे, मराठी भाषेचे, महाराष्ट्रातील राजकीय, सामाजिक इत्यादीचे वर्णन या पोवाड्यात करून महाराष्ट्राची परंपरा पुढे नेण्यास सांगितले आहे. ज्ञानेश्वर- एकनाथ अशा संतापासून ते फुले- आंबेडकरापर्यंत सर्वच संत महात्म्यांचे अन सुधारकांचे गुणदान गायले आहे. महाराष्ट्राचा इतिहास, भूगोल, संस्कृती, प्रगती, सण, समारंभ इत्यादी सर्वच गोष्टीचा अभिमान शब्दा शब्दातून व्यक्त झाला आहे. महाराष्ट्राचे यथार्थ दर्शन घडविणारा इतका सुंदर पोवाडा अन्य कोणताच नसावा. या संदर्भात गुरव बाबुराव म्हणतात, "अण्णा भाऊंचा हा पोवाडा म्हणजे त्यांच्या महाराष्ट्रावरील प्रेमाचे, महाराष्ट्राच्या परंपरेचा सखोल अभ्यासाचे आणि महाराष्ट्राची परंपरा पुढे नेण्याविषयीच्या तळमळीचे ऐतिहासिक साधन शिल्प आहे. या छोट्याशा पोवाड्यामध्ये महाराष्ट्राची सांस्कृतिक, वांग्मयीन,

भाषिक, सामाजिक, राजकीय, जहाल क्रांतिकारी परंपरा अण्णा भाऊंनी श्रोत्यांच्या समोर उभी केली आहे."

अण्णा भाऊंची 'माझी मैना गावावर राहिली' ही लावणी मराठी साहित्यातील एक उत्कृष्ट लेणं म्हणून ख्यातनाम आहे. संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्याची ती एक रूपकात्मक लावणी म्हणून प्रसिद्ध आहे. तर या लावणीची दुसरी बाजू म्हणजे भांडवलशाही व्यवस्थेत कामगाराला आपलं घरदार सोडून पोटाची खळगी भरण्यासाठी मुंबईला जावं लागतं. त्या कामगारांच्या मनाची होणारी तगमग या लावणीचा विषय आहे.

"माझी मैना गावावर राहिली I
माझ्या जीवाची होतीय काहिली II"

मुंबईत सुरू झालेली संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ, या चळवळीमध्ये बेभाम झालेला मराठी कामगार आणि आपल्या गावाकडे राहिलेल्या मैने सारखी अवस्था झालेली जनता म्हणजे बेळगाव, कारवार, निपाणी व गोव्यातील मराठी जनता यांचे चित्रण या लावणीत केले आहे.

निष्कर्ष :

१) अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील व्यक्तिरेखा या आपला देश, समाज, संस्कृती, परंपरा, साहित्य, इतिहास, चालीरीती, देश बांधव इत्यादी बद्दल अभिमान बाळगतात.
२) अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील व्यक्तिरेखा या स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या लोकशाही मूल्यांवर विश्वास ठेवतात.
३) अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील व्यक्तिरेखा या आपल्या संस्कृतीचे संरक्षण व संवर्धन करतात.
४) अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील व्यक्तिरेखा या प्रांतभेद, धर्मभेद, जातीभेद, सीमाभेद अशा प्रकारचे भेद न पाळता त्या सर्वांशी माणुसकीने वागतात.
५) अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील व्यक्तिरेखा या सर्व धर्मांचा आदर व सन्मान करतात. त्याचबरोबर सर्वधर्म समभावाची भावना अंगी बाळगतात.

समारोप :

अण्णा भाऊ साठे यांनी आपल्या साहित्यात राष्ट्रीयत्वाचा विचार मांडला आहे. मानवतावादी, समाजवादी, साम्यवादी इत्यादी जीवनदर्शन मानवी कल्याणाचे कार्य करीत असली तरी त्या सर्वांची व्यावहारिक आधारशिला हे राष्ट्रीयत्व आहे. या राष्ट्रीयत्वाची मूळ ही अण्णा भाऊंच्या साहित्यात ठासून भरलेली आहे. म्हणून अण्णा भाऊंचे साहित्य हे माणसाला कसे जगावे, कसे आचरण करावे याची शिकवण देत असते. अण्णा भाऊंनी आपल्या साहित्याची निर्मितीच मुळात प्रबोधनासाठी केली होती. मनोरंजनातून प्रबोधन करणे हाच एकमेव उद्देश अण्णा भाऊंच्या लिखाणाचा होता.

संदर्भ ग्रंथ :

१) डॉ. दुखाने अरविंद : 'प्रगत शैक्षणिक तत्त्वज्ञान', नूतन प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती नोव्हेंबर १९९८.

२) संपा. डांगळे अर्जुन व इतर : 'लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती १ ऑगस्ट १९९८.

३) गुरव बाबुराव : 'अण्णा भाऊ साठे समाजविचार आणि साहित्य विवेचन', प्रकाश विश्वासराव लोक वाङ्मय ग्रह भूपेश गुप्ता भवन ८५ सयानी रोड, प्रभादेवी मुंबई, आवृत्ती चौथी डिसेंबर २०१०.

४) संपा. शिंदे रणधीर : 'अण्णा भाऊ साठे साहित्य समीक्षा', श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती मे २०१०.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

संत जगतगुरु तुकोबाराय यांचे प्रबोधन विचार

संशोधक विद्यार्थी
अमोल शेषराव गवई
(MA, B.Ed., NET- MUSIC)

मार्गदर्शक
डॉ. अपर्णा सुनिल अग्निहोत्री
वसंतराव नाईक शासकिय कला व समाज विज्ञान संस्था, नागपूर. (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :

लिखित मराठी साहित्य प्रकाशित होण्या अगोदर पासून समाज प्रबोधकांनी आपल्या वाणीतून जनसामान्याच्या विचाराला चालना देण्याचे काम आद्य समाज प्रबोधाकांनी केले. आपला महाराष्ट्र हा संत महंताचा आहे. या महाराष्ट्रात समाज प्रबोधकामध्ये संत – महंत म्हणून संत तुकाराम महाराज, संत एकनाथ महाराज, संत ज्ञानेश्वर महाराज, संत जनाबाई इत्यादी या सर्व संतानी आपल्या अभंग,कीर्तन,भजन अशा विविध प्रकारच्या सादरिकरणातून जन सामान्य पर्यंत आपले विचार पोहचविण्याचे काम केले. यातून या संतलोकांचा काहीही स्वार्थ हेतू मनात न ठेवता आपल्या कार्यातून राष्ट्रहित साधण्याकरिता आपल्या विचाराची या महाराष्ट्रात पेरणी केली; व या विचारांची मशागत कशी करावी या विषयी या सर्वच संतानी आपल्या अभंग – गाथेत लिहून ठेवले. या संत महात्म्यांचे विचार आज जिवंत आहेत म्हणूनच आज या महराष्ट्राची ओळख सुद्धा या भारत देशात अगली – वेगळी नोंद केल्या गेली आहे.

“प्रबोधन म्हणजे, समाज सुधारण्यासाठी वस्तुस्थितीवर आधारित कारण आणि चौकशीद्वारे केलेली चळवळ म्हणजे प्रबोधन होय.”

राष्ट्रहिताच्या उद्देशाने मानवी जीवनाचे कल्याण करण्याचे भाष्य अथवा साहित्य संत तुकाराम यांच्या गाथेतून स्पष्ट होते. संत तुकाराम महाराज हे एक प्रबोधनात्मक आणि सामाजिक सुधारणावादी विचारसरणीचे प्रतीक होते. त्यांनी आपल्या अभंगातून समाजाला अंधश्रद्धा आणि रूढीवादी विचारसरणीतून बाहेर काढण्याचा प्रयत्न केला, तसेच मानवता, प्रेम आणि भक्ती यावर भर दिला.

तुकाराम महाराज हे साक्षात्कारी व निर्भीड संत कवी होते. वेदान्त तुकोबांच्या अभंगवाणीतून सामान्य जनांपर्यंत प्रवाहित झाला. 'अभंग म्हटला की तो फक्त तुकारामाचाच' एवढी लोकप्रियता त्यांच्या अभंगांना मिळाली. संत तुकारामांची भावकविता म्हणजे अभंग, हे अभंग महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक परंपरेचे महान द्योतक आहेत. वारकरी, ईश्वरभक्त, साहित्यिक, अभ्यासक व सामान्य रसिक आजही त्यांच्या अभंगांचा अभ्यास करतात. त्यांचे अभंग खेड्यांतील अशिक्षित लोकांच्याही नित्य पाठांत आहेत. संत तुकाराम महाराज हे एक प्रबोधनात्मक आणि सामाजिक सुधारणावादी विचारसरणीचे प्रतीक होते. त्यांनी आपल्या अभंगातून समाजाला अंधश्रद्धा आणि रूढीवादी विचारसरणीतून बाहेर काढण्याचा प्रयत्न केला, तसेच मानवता, प्रेम आणि भक्ती यावर भर दिला.

संत तुकाराम महाराज – अभंगातून प्रबोधन

संत तुकाराम क्षत्रिय मराठा समाजात जन्माला आले होते असे असले तरी ते स्वतःला शूद्र, कुणबी, यातीहिन समजत. अर्थात संत तुकारामांचा जातीव्यवस्था आणि वर्णव्यवस्था या गोष्टींवर अजिबात विश्वास नव्हता. "यारे यारे लहानथोर, याती भलती नारी नर । " असे म्हणणारे संत तकाराम हे एक समतावादी थोर पुरुष होते.

एकएकाच हृदया। गाडा साखरच्या ठाया ।।
उगवे वामांग । तुका म्हणे एकची अंग ।।
भेदकासी वांड। एक वेलांटीच आह ।।

विठ्ठलभक्तीत 'हरि + हर' यांचा मिलाफ वारकरी मानतात. तो भक्तीचा मळा हेच आध्यात्म प्रबोधन तुकोबांनी मांडले आहे. 'पंढरी' हे भूवैकुंठ असून विठोबा' हे दैवत आणि सारे' विश्व सोयरे असा विश्वंभर विश्वव्यापक स्वरूपाचे आध्यात्म त्यांनी रोखठोक सुस्पष्टपणे मांडले. त्यामुळे जनसामान्यांना सहज सोपे आध्यात्म सांगणे हेच त्यांचे अध्यात्मिक प्रबोधनाचे कार्य म्हटले पाहिजे नामभक्ती, ज्ञानभक्ती आणि कर्मभक्ती पुढे कर्मकांड कसे कष्टप्रद आहे याचा सोपा सिद्धान्त त्यांनी दिला त्यांचे अभंग या इहवादी लौकिकातच अलौकिकाचा आध्यात्मिक अर्थ सुस्पष्ट करतात. आध्यात्म जाणून घेतले की धर्म जाणणे सोपे होते. धर्माची चिकित्सा करणे म्हणजे जीवाशिवाच्या परिप्रेक्ष्यात वैष्णवांचा धर्म म्हणजेच माणुसकीचा (मानवता) धर्म असा प्रबोधनात्मक विचार ते मांडतात. धार्मिक प्रबोधन करताना त्यांनी आत्मज्ञान, स्व जाणीव, परमात्व तापाची जाणीव या माध्यमातून देहापासून देवाचा शोध घेण्याची जाणीव या माध्यमातून 'वैष्णव धर्म' सांगितला जो मानवता धर्म' म्हणून जाणवतो.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म भेदाभेद भ्रम अमंगळ।

अशी व्यापक, सर्वसमावेशक धर्माची व्याख्या त्यांनी प्रतिपादन केली अशा माणुसकी धर्माचे क्षेत्र (विश्र) म्हणजे पंढरी, ज्याला ते भूवैकुंठ म्हणतात, तीर्थक्षेत्रापेक्षा भूवैकुंठ' ही व्यापक संकल्पना आहे. म्हणूनच म्हणतात की, तीर्थी धोंडा पाणी। विठ्ठल रोकडा सज्जनी। जपजाप्य विधी, कर्मकांडापेक्षा शोषण विरहित मानवता धर्म त्यांनी प्रतिपादन केला.

मन करा रे प्रसन्न सर्व सिद्धीचे कारण।
दयाक्षमाशाती तेथे देवाची वसती।
चित्त शुद्ध तरी शत्रु मित्र होती।
नाही निर्मळ जीवन काय करील साबण |
तुका म्हणे तोचि संत, सोसी जगाचे आघात।
न लगे मुक्ति आणि संपदा, संत संग देई सदा।
जे का रंजले गांजले, त्यांसि म्हणे जो आपुले।
तोचि साधू ओळखावा! देव तेथेची जाणावा I

जगद्गुरू तुकाराम लोककवी होते त्यांनी अशा प्रकारचे अभंग संत तुकाराम महाराजांनी जनसामान्यांना सांगून ईश्वर भक्तीचा सुगम मार्ग दाखवला. वारकरी संप्रदायाची अखंड परंपरा त्यांनी निर्माण केली. सतराव्या शतकामध्ये सामाजिक प्रबोधनाचे मुहूर्तमेढ रोवणारे सुधारक संत म्हणून तुकाराम महाराजांचा उल्लेख केला जातो. तुकाराम महाराज वास्तववादी निर्भीड आणि वेळप्रसंगी समाजातील दांभिकपणावर रोखठोक शब्दांमध्ये प्रहार करणारे संत होते. महाराष्ट्राच्या भूमीमध्ये या काळात अनागोंदी निर्माण झालेली होती. अशा काळात संत तुकारामांनी आपल्या साहित्यातून व कीर्तनांतून समाजाला अचूक मार्गदर्शन करण्याचे कार्य केले.

अशा विविध अभंगातून त्यांनी माणुसकी धर्माची, लौकिक आचारधर्माची, सात्विक विचार धर्माची पाठराखण केलेली आहे. या धर्माचे रक्षण करण्यासाठीच हा मानवी जन्म आहे. सर्वभूती परमेश्रर मानणारा मानवता धर्म' श्रेष्ठ असल्याची प्रचिती त्यांनी प्रतिपादन केली ' पाखंडी' लोकांनी देव -धर्माच्या नावाखाली जो उच्छाद मांडला त्याचा निकित्सक परामर्श तुकोबांनी घेतला 'विठ्ठल (पांडुरंग) मध्यवर्ती ठेवून त्यांनी एकेश्ररवादी विचारातून धर्म प्रबोधनाचे ऐहिक विचार मांडले शेंदरी दैवते, अनेक देव – दैवतांची विखुरलेली पूजा विधी कसे कर्मकांडात्मक ठरतात याचा वैचारिक चिकित्सा करताना

त्यांनी अनिष्ट प्रथा प्रवृत्तीवर टीका केली तीर्थक्षेत्र, तीर्थयात्रा, पर्वणी, दानधर्म दक्षिणा, उद्यापने, उपवास, पूजाअर्चा इत्यादि भक्तीमार्गात कर्मकांडाचा अतिरेक होऊन पाप पुण्याच्या चुकीच्या भ्रमात भक्त कसा अडकतो याचे वर्णन आणि वास्तव दर्शन तुकोबांनी घडवले आहे. त्यामुळेच मंबाजी प्रवृत्तीचा विरोच सहन करीत त्यांना भोगावे सोसावे लागले हे प्रबोधनाचे विचार तत्कालीन कालबाह्य परंपरावादी भोंदू प्रवृत्तीना पचणे शक्य नव्हते त्यासाठी तुकोबा म्हणतात.

मान दंभ पोटासाठी। केली अक्षरांची आटी।
तुका म्हणे चुकले वर्म । केला अवघाचि अधर्म ।।

सर्वांभूती प्रेम हाच विश्वधर्म, माणसाने माणसाशी भेदभाव निरहित असे माणुसकीने वागावे हाच माणुसकी धर्म आहे आत्मशोध घेऊन सत्यासत्य विवेकाने चारित्र्य घडवावे देह आत्मा आणि आचारधर्माचे पालन करावे सेवामय कर्मातून मोक्षाचा, स्वमुक्तीचा मार्ग शोधावा. भ्रांत कल्पना, कर्मकोडापेक्षा' एकोतात आपुलाची वाद आपणासी' अशा भक्तीने देव जपाया तुज आहे तुजपासी परि जागा विसरलाशी। ' या भूमिकेतून आत्मधर्म पालन करून मानवता धर्माचे रक्षण करावे असे धार्मिक प्रबोधन त्यांनी केले आहे. शरीर सुदृढ ठेवावे, मन शांत व सुचितापूर्ण राखावे आत्म स्वरूपात देव जाणावा, प्रत्येक कर्मात विठ्ठलाची जाणीव ठेवावी, विश्वव्यापक होऊन जगाकडे पहावे. म्हणजे द्वेष – मत्सर गळून पडावा असा आध्यात्मिक धर्माचा साक्षात इहलोकीचा अनुभव प्रकृतीपासून शिकावा. विकृती झडून गेली, प्रकृती निकोप झाली की संस्कृती संवर्धन होते तोच माणुसाने जोपासलेला' मानवता धर्म' असे सावधानात्मक विचार म्हणजेच तुकोबांचे धार्मिक प्रबोधन आहे.

साधुनी बचनाग खाती तोळा तोळा I
आनिकते डोळा न पाहावे II
साधुनी भुजंग धरितील हाती I
आणिके कापती देखोनिया II
असाध्य ते साध्य करिता सायास I
कारण अभ्यास तुका म्हणे II

तुकोबाराय म्हणतात, काही लोक सराव पूर्वक विष खाण्याची कला करतात, इतरांना ते पाहवत देखील नाही. काही लोक सर्प जाणून-बुजून पकडतात, परंतु इतर लोक पाहून भीतीने कापतात. जगतगुरु तुकोबाराय म्हणतात, जगात जे अशक्य आहे ते प्रयत्नपूर्वक साध्य करणारेही लोक आहेत. आध्यात्म

कळले की खरा धर्म आकलन होतो तदनंतर आत्मनिष्ठता गळाली की समष्टिनिष्ठा जोपासली जाते. या दृष्टीने संत तुकारामांच्या सामाजिक प्रबोधनावर बघावे लागते जात पंथ वंश धर्म हे मानवनिर्मित आहेत. त्यातूनच समाज निर्माण होतो तो समष्टीच्या अनुभव, भावना, कल्पनांचा सारांश असतो. लोक परंपरा, रीतीरिवाज, चालीरीती, लोकाचार, विधी कायदे, लोकविधी निषेध, अशा अनेक सामाजिक जडणघडणी होऊन' समाज' तयार होतो त्यातील श्रद्धा अंधश्रद्धा हत्यादिमुळे समाजात जुन्या नव्या मीलनाची जडणघडण होत असते. संतानी यातील जातीभेदाभेद -पंथभेद, स्त्रीपुरुष भेदाभेदांच्या कालबाह्य घटनांची चिकित्सा केली नीतीनियम, आचार धर्माच्या दृष्टीने समाजाचे कल्याण म्हणजे हितचिंतन तुकोबांनी डोळसपणाने केले हेच त्यांचे विचार सामाजिक प्रबोधनाला दिशा देणारे ठरतात अंगात येणे, भूतप्रेत पिशाच्च मानणे, देव्हारा अंधपणाने पूजणे, नवसायास करणे, जटा वाढवून, शकुन अपशकुनाच्या गोष्टी करणे, शेंदूर फासून दगड पूजणे, विवेक सोडून अंधश्रद्धा वृत्ती जोपासणे यासारख्या कर्मकांडावर त्यांनी डोळस भक्तीच्या माध्यमातून प्रहार केला. अडाणी जनांना बुडताना पाहून त्यांना कळवळा येत होता. त्यासाठी त्यांनी नैतिक वर्तन, डोळस विवेकी ज्ञान, चारित्र्यसंपन्नता कशी वाढवावी असा उपदेश अभंगवाणीतून समाजाला केला हे त्यांचे दिशादर्शक विचार म्हणजेच समाजप्रबोधनाचा मार्ग ठरतात उत्तम व्यवहार करून कोणलाही न फसवता, कष्टाने धन कसे मिळवावे, स्वकष्टाचे मोल जाणावे, दुसऱ्याचे शोषण करू नये असेच त्यांनी सुचविले आहे.

जेव्हा तुकाराम महाराजांनी आपल्या जवळचे सगळे गरिबांना वाटून दिले. तेव्हा गरामध्ये खाण्यासाठी काही उरले नव्हते. बायको म्हणाली "असे का बसलात, शेतात जाऊन ऊस घेऊन या". त्या दिवशी तुकाराम महाराज ऊसाचा गठ्ठा घेऊन घराकडे निघाले. वाटेत भेटलेल्या माणसांनी ऊसाची मागणी केली. तुकारामांनी प्रत्येकाला ऊस दिला. घरी फक्त एक ऊस घेऊन गेले. हे पाहून भुकेलेल्या बायकोला राग आला. तुकारामांना त्याच ऊसाने मारायला सुरुवात केली. जेव्हा ऊस तुटला तेव्हा तिचा राग शांत झाला. तुकाराम महाराज हसले आणि म्हणाले

" उसाचे दोन तुकडे झाले आहेत, एक तुकडा मी खातो आणि दुसरा तू खा."

क्षमा आणि प्रेमाचा असीम समुद्र पाहून बायकोच्या डोळ्यात अश्रू आले. तुकाराम महाराजांनी तिचे अश्रू पुसले आणि ऊस सोलून त्यांना खाण्यासाठी दिला. भागवत धर्माचा कळस होण्याचे महद्भाग्य त्यांना लाभले. महाराष्ट्राच्या हृदयात अभंगरूपाने ते स्थिरावले आहेत. त्यांच्या अभंगांत परतत्त्वाचा स्पर्श आहे. मंत्रांचे पावित्र्य शब्दकळेत पाझरते. त्यांची प्रत्यक्षानुभूती त्यांच्या भावकाव्यात आहे.

त्यांच्या काव्यातील गोडवा व भाषेची रसाळता अतुलनीय आहे. संत तुकाराम महाराजांनी आपल्या अभंगलेखनाबरोबरच गवळणीही रचल्या आहेत.

निष्कर्ष :

राष्ट्रहिताच्या उद्देशाने मानवी जीवनाचे कल्याण करण्याचे भाष्य अथवा साहित्य संत तुकाराम यांच्या गाथेतून स्पष्ट होते. संत तुकारामांच्या अभंगाचा अनेक अंगानी अभ्यास करून त्यांचे सौंदर्य उलगडण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्या अभंग गाथेतून जनमाणसाच्या अंतर मनाचे प्रबोधन कसे होईल याचा अभ्यास केला जातो. महाराजांची गाथा ही अखंड ज्ञानाचा स्रोत म्हणून जनसामान्यांच्या मुखांमध्ये कायम आहे. गाथा बुडवली म्हणणाऱ्यांना जनसामान्यांच्या तोंडून मुखोद्गत अभंग ऐकून गाथा जिवंत असल्याचा प्रत्यक्ष अनुभव झाला. इंद्रायणी नदीच्या काठावर लाखोंचा जनसमुदाय गाथेतील अभंग म्हणू लागले यावेळी तुकाराम महाराजांना जाणीव झाली की आपले अभंग, आपली गाथा बुडालेली नाही. तर ती जनसामान्यांच्या मुखांमध्ये अखंड जिवंत आहे. आपल्या कार्याची ही खरी यथोचित पावती आहे. खऱ्या अर्थाने संत तुकाराम हे या काळातील लोक संत होते. बहुजन समाजाला जागृत करून देवधर्म यासंबंधी लोकांना पटवून देण्यामध्ये ते यशस्वी ठरले. मानवता धर्म' श्रेष्ठ असल्याची प्रचिती त्यांनी प्रतिपादन केली ' पाखंडी' लोकांनी देव -धर्माच्या नावाखाली जो उच्छाद मांडला. तुज आहे तुजपासी परि जागा विसरलाशी। ' या भूमिकेतून आत्मधर्म पालन करून मानवता धर्माचे रक्षण करावे असे धार्मिक प्रबोधन त्यांनी केले आहे. शरीर सुदृढ ठेवावे, मन शांत ठेवावे यातूनच आपल्या ज्ञानात अधिक भर टाकावी. संत तुकाराम यांनी देव या संकल्पनेला मान्य केले नाही परंतू श्रद्धायुक्त प्राण प्रतिष्ठेच्या ठिकाणी मानले, तर देव हा प्रत्येक व्यक्तीच्या मनात आहे; असेही त्यांच्या प्रबोधनात्मक विचारातून प्रकट होते. सर्व लोक हे सुखाचे सोबती असतात, तुकोबाराय यांच्या अभंग गाथेतून मानवी जीवन कल्याणाचा संपूर्ण सार निरदर्शनास येते.

संधर्भ सूची :

1. लेखक प्रा. देशपांडे, शाम मो. विश्व सखा संत तुकोबाराय. लखे प्रकाशन,
2. लेखक सरश्री, संता मध्ये संत तुकाराम महाराज. पुणे : सकाळ प्रकाशन,
3. संपादक पाटोळे, अरविंद. श्री संत तुकाराम महराजांचे चरित्र. पुणे-२ : शारदा साहित्य,
4. लेखक भागत, दिपक. जगतगुरु श्री तुकाराम महाराज. गोरखपूर : गीता प्रेस,

5. संकलन श्रीसागर, दिनकर. साधकांसाठी तुकाराम गाथा. झेन पब्लिकेशन्स,
6. संशोधन व संपादक डॉ. जोशी, मधुकर रामदास. समग्र तुकाराम. प्रा.लि.मुंबई : सुमंगल प्रेस
7. तुकाराम, तुकाराम गाथा.
8. गोखले, मंजुश्री. तुकयाची अवली.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

समकालीन मराठी साहित्यासमोरील आव्हाने

डॉ.गणेश मोहिते

उपप्राचार्य व सहयोगी प्राध्यापक,मराठी विभाग,

देवगिरी महाविद्यालय,छत्रपती संभाजीनगर,

प्रस्तावना:

'समकालीन' ही संज्ञा व्यापक आहे. ती इतकी साचेबद्ध पद्धतीने आपणास मांडता येत नाही. एक मोठा कालखंड हा समकालीन या संज्ञेत समाविष्ट होतो. अगदी आधुनिक काळा पासूनच्या एकूण साहित्यास आपण 'समकालीन' साहित्य म्हणू शकतो. परंतु ठोबळमानाने दशकभरातील साहित्याचा विचार आपण जेंव्हा करतो तेंव्हा 'समकालीन' हा शब्दप्रयोग आपण रुढार्थाने वापर करीत असतो.त्याअर्थी समकाळातील साहित्य असे आपण म्हणत असतो. याच काळातील साहित्यासमोर आज नेमकी काय आव्हाने आहेत? याचा विचार या लेखातून अभिप्रेत आहे. जागतिकीकरणानंतरचे साहित्य म्हणून या काळातील साहित्याकडे आपण पाहतो. साठोत्तरी काळातील साहित्यप्रवाह आज तितक्या ठसठशीतपणे दिसत नाही. ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी अशी वर्गवारी देखील आता तितकी आखीव रेखीव आता करता येत नाही. जागतिकीकरणाने इतकी सांस्कृतिक व सामाजिक सरमिसळ घडवून आणली त्यानंतर बदललेला समाज आज थेट पूर्वीच्या आकृतीबंधात बसवून वर्गवारी करता येणे आता संयुक्तिक ठरत नाही. फार तर या प्रवाहाला आपण 'नव्वदोत्तर साहित्य' हीच संज्ञा वापरणे योग्य ठरते. जुनाट प्रवाहांच्या सीमारेषा ओलांडून नव्या जाणिवांचे साहित्य हे 'समकालीन साहित्य' म्हणून आपणांस विचारत घेता येते.

कृषी केंद्रीत जाणिवा,स्त्री केंद्रीत जाणिवा आणि उपेक्षित, वंचित यांच्यासह महानगरीय जाणिवांच्या अशा एका साचेबद्ध चौकटीत आजचे साहित्य बद्ध असले तरी ते अनेक अर्थाने या काळाने बद्ध आहे.या काळाचा थेट काही एक परिणाम या साहित्यावर आहे. म्हणून ती पूर्वीची ग्रामीण, दलित वगैरे या संकल्पनेतून या साहित्याकडे पाहणे अन्यायकारक ठरते. या समकाळाच्या परिप्रेक्ष्यासह साहित्याचे आकलन हे या जुन्या वाचकांसमोर खरे तर आव्हान आहे. पण नवा वाचक हे नीट पणे या काळातील साहित्य म्हणून हे संवेदन समजून घेवू शकतो. म्हणून वाचकाला लेखकाची जीवनदृष्टी कशी प्रभावित करते त्यावर या साहित्याचे मूल्यमापन अवलंबून आहे. समकालीन साहित्य लेखनातील

मर्मदृष्टी समजून घेण्यासाठी वाड्मय आणि संस्कृती याविषयी गंभीर आणि खोलवर आकलन क्षमता यांची रुजवणूक करणाऱ्या साहित्याचा मागोवा घेतला असता सर्जनशील लेखकांनी आपली संस्कृती व वाड्मयीन संस्काराने प्रभावित होऊन लेखन केले आहे तर काही लेखकांनी मात्र या परंपरेला नकार देण्याचे धारिष्ट दाखविले आहे असे दिसते. लेखन परंपरा आणि प्रभाव यांच्या जोखडातून वर्तमानाच्या संदर्भात नवीन असे काय लिहिता येईल ? हे पाहणे महत्त्वाचे ठरते. साहित्य हे शब्दकळा आणि भावकळा संवेदनांना स्पर्शून जाणारे असेल तर ते आत्मभानाला , अस्तित्वभानाला व्यापणारे असते. एकूणच साहित्य लेखनाच्या आकलनाच्या नव्या दिशांचा परिचय साहित्याला प्रवाही ठेवण्यासोबतच समृद्धही करत असतो.समकालीन साहित्य म्हणजे वर्तमानकाळात लिहिले जाणारे साहित्य जे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय लेखनाच्या संदर्भात घडणारी सामाजिक वास्तवाची प्रतिक्रिया असते. लेखकाने आपल्या आजूबाजूच्या परिस्थितीचे , व्यवस्थांमधील संकेतांचे भान अचूक टिपले तर साहित्याला नवी दिशा आणि गती मिळते . घडणाऱ्या घटना, माणसांमधील होणारे बदल, त्यांच्या इच्छा - आकांक्षा, संघर्ष यांचा मागोवा लेखनाला सतत आवाहन करतो. त्याची सुक्ष्मता टिपून लेखकाने शब्दांमध्ये त्याला परावर्तित करून वास्तवतेचे भान आणून दिल्यास असे लेखन संवेदन स्वभावाला प्रेरक ठरत असते. आता याचा अर्थ असा होत नाही की समकालीन साहित्यात अलीकडे असे लेखन होत नाही; उलट अशा लेखनाचे महत्त्व वाढत जाऊन साहित्य व्यवहारातली पारदर्शकता वाढण्यासाठी असे लेखन उल्लेखनीय ठरते.

साहित्य विश्वात्मक असले, माणसाच्या वृत्ती-प्रवृत्ती प्रकट करणारे असले आणि माणूसपण प्रकट करणारे असले म्हणजे ते काळाच्या वास्तवाला भिडत जाते. थोडक्यात 'जीवनाला भिडणारे साहित्य हे महत्वाचे असते. ते सामर्थ्य लेखनाच्या केंद्रस्थानी असणे आवश्यक आहे कारण साहित्य नवनिर्मितीचे क्षेत्र आहे.ती नवनिर्मिती अनेक अर्थाने वाचकांना प्रभावित करीत असते.

समकालीन साहित्य हे सामाजिक वास्तवाचे प्रतिबिंब असते. लेखकाजवळ सामाजिक जीवनाचा अन्वयार्थ लावण्याची प्रगल्भ दृष्टी असावी लागते. मराठी साहित्याच्या वाड्मयाचा इतिहास पाहिला असता, त्या - त्या कालखंडात एखाद्या विशिष्ट दृष्टीचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. अशा विशिष्ट कालखंडाला आपण त्या प्रवाहाचे नाव देतो किंवा त्याला संप्रदाय असेही म्हणतो. लेखकाने जीवनाचा अन्वयार्थ लावताना लेखनाच्या लालित्याला धक्का न लावता लेखन करणे हे कसोटीचे, अनेक कौशल्याचे काम असते. परंतु ललित रूपाला धक्का लावून जीवनाचा अन्वयार्थ प्रकट व्हावा

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

हेही इथे अपेक्षित नसते. सहजासहजी असा बेमालूमपणा लेखकाच्या सृजनात आल्यास ते लेखन सहजच वैश्विक होते. १९९० नंतरचे साहित्य हे त्या कालखंडातील वास्तवाशी जोडल्या गेले आहे.या कालखंडात सामाजिक आणि सांस्कृतिक असे मोठे बदल झालेले दिसून येतात.या कालखंडावर एक महत्त्वपूर्ण घटनेचा झालेला परिणाम म्हणजे जागतिकीकरण होय. जागतिकीकरणामुळे जग जवळ आले तसेच जगात घडणाऱ्या घटना, केले गेलेले लेखन आणि त्यांचे संदर्भ आपले स्वतःचे अस्तित्व तसेच ठेवून व्यक्त होण्याचे आव्हान समकालीन लेखकांसमोर होते आणि ते आव्हान त्यांनी यशस्वीपणे पेलल्याची अनेक उदाहरणे आपल्याला सांगता येतील. विशेषत: १९९० नंतरच्या कवितेत आलेले संदर्भ येथे अधोरेखित करता येतील. माणसाच्या जगण्याच्या पद्धती बदलल्यामुळे या काळातील अस्थिरता, तुटलेपण, नैराश्य आणि परात्मता असे वेगळे वैशिष्ट्ये घेऊन ही नवी कविता अवतरली. आपल्या संस्कृतीपासून, आपल्या माणसांपासून आपण तुटतो आहोत ही भावना कुठेतरी छळायला लागल्यावर मूल्यांची होणारी घसरण कवितेतून व्यक्त व्हायला लागली. 'ग्लोबल मेहंदीची नक्षी' या अजीम नावाज राही यांच्या कवितेचे येथे उदाहरण घेता येईल. जागतिकीकरणामुळे मानवी जीवनावर झालेले परिणाम , संस्कृती, शोषण हे त्यांच्या सर्वच कवितेतून व्यक्त झाले आहे. तर अरुण काळे यांच्या कवितेतून तर जागतिकीकरणाचे सर्व रुपे नीटपणे कवितेत अवतरली आहेत. मानवी मनाची झालेली द्वंद्वात्मक स्थिती, परात्मभाव ही भावना टोकदार व्यक्त होताना दिसते. जागतिकीकरणाच्या रेट्यात होणारी लूट ते स्पष्टपणे मांडतात.यासोबतच मनोहर जाधव यांच्या 'बाजारातून चालताना' नितीन कुलकर्णी यांचा 'ग्लोबल गावकरी', दत्ता भिंगे या सारख्या नव्य अनेक कवींनी उत्कृष्टपणे जागतिकीकरणाचा भारतीय संस्कृतीवरील प्रभाव स्वतःच्या शैलीत अविष्कृत केला आहे. जागतिकीकरणाचा हा प्रवास समकालीन साहित्याला आव्हान देणारा ठरला.

सामाजिकशास्त्रे किंवा इतर ज्ञानशाखांमधला एखादा विचार जेव्हा साहित्य क्षेत्रात येतो तेव्हा त्याचे रूप बदललेले असते. याचप्रमाणे आधुनिक तंत्रज्ञानाशी निगडीत एखादे क्षेत्र खुले होते तेही परिणामकारक ठरते. समाजमाध्यमांसमोर पारंपारिक साहित्य लेखनाला टिकून ठेवण्याचे नवे भिरभिरणारे आव्हान आहे. कारण याच दशका दरम्यान समोर आलेले ई-बुक , ब्लॉग , सोशल मीडिया या सगळयांच्या पसाऱ्यात पुस्तक घेऊन वाचण्याच्या सवयींवर प्रकर्षाने झालेला परिणाम दिसून येतो. आकलन, आस्वाद आणि मूल्यमापन यासंबंधी गुंतागुंतीचे प्रश्न निर्माण झाले आहे.असे असले तरी 'हिंदू जगण्याची समृद्ध अडगळ' ही भालचंद्र नेमाडे यांची कादंबरी विशेष गाजली.'ब्र' ती कविता

महाजन यांची कादंबरी स्त्रियांच्या विचार स्वातंत्र्याला अधोरेखित करत तिच्या मानसिकतेतील अनेकांगी पदर उकलून दाखविण्यात यशस्वी झाली . मिलिंद बोकील , अनिल अवचट, सचिन कुंटे, मनोज बोरगावकर ,प्रसाद कुमठेकर यासारखे लेखक कादंबरी विश्वात विशेष छाप सोडणारे आहेत. अलीकडच्या काळात साहित्य वाचकांची बदलती अभिरुची हे आणखी एक आव्हान १९९० नंतरच्या समकालीन साहित्यासमोर होते. ग्रामीण साहित्य , आदिवासी साहित्य , दलित साहित्य आणि स्त्रीवादी साहित्य या प्रवाहांचा भर ओसरल्यानंतर वाचकांना पाश्चात्य परंपरा आणि संस्कृतीचे आपल्यावर होणारे आक्रमण यांचे भान यायला वेळ लागला.आपले वाड्मयविश्व हे सांस्कृतिक जीवनाशी निगडित असल्याने आपल्या वाड्मयाची पाळेमुळे आपापल्या संस्कृतीमध्ये शोधायला पाहिजे याची जाणीव तत्कालीन लेखकांना व्हायला वेळ लागला. मनोरंजनात्मक लेखनाच्या आहारी गेलेल्या वाचकांना तत्त्वज्ञानात्मक गंभीर आणि चिंतनशील लेखन आवडेनासे झाले. अशाही परिस्थितीत मात्र शरद बावस्कर यांची ' भूरा ' आत्मभान देणारे आत्मकथन वाचकांवर प्रभाव टाकते हे विशेष. तर राजकुमार तांगडे यांचे 'शिवाजी अंडरग्राउंड इन भीमनगर मोहल्ला ' यासारख्या वेगळ्याच धाटणीच्या नाटकाचे अनेक प्रयोग हाउसफुल झाले. वाचकांची बदलती अभिरुची आणि प्रसारमाध्यमांचा वाढता प्रचार हे दोन्ही घटक तात्कालीन परिस्थितीतही साहित्यिकांना आव्हान देणारे असे आहे समजूनच घ्यावे लागेल.

२०१० च्या दशकात बोलीभाषेला आलेले महत्त्व पाहता नवी युवा पिढी आपल्या बोली भाषेत प्रकट व्हायला लागली आहे.१९९० अगोदरच्या कालखंडातही बोली भाषेत लेखन झाले. परंतु ते बऱ्याच प्रमाणात आत्मचरित्राच्या , आत्मकथनाच्या निमित्ताने झाले. अलीकडच्या काळात मात्र बोलीभाषेला महत्त्व देत आणि शासनानेही राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण राबविण्याचा निर्णय घेत बोलींवर लक्ष केंद्रित केल्यानंतर अनेक प्रादेशिक भाषा युवा लेखकांनी साहित्यातून आविष्कृत केली आहे. गणेश घुगे यांनी विदर्भीय वऱ्हाडी भाषेतून 'फाटलेली झोळी ' लिहिले. चेतन घुगे यांनी मराठवाडी बोलीतून लेखन केले.किरण साळवी यांनी कोकणी बोलीतून कथा लिहिल्या तर संतोष शेवाळे यांनी ' शोध ' मधून अहिराणी बोलीचा परिचय करून दिला आहे. या सगळ्यांनी आपल्या लेखनातून त्या त्या प्रादेशिक भागातील संस्कृती आविष्कृत करण्यासोबतच आपल्या समाजाचेही प्रतिनिधित्व करत संवेदना आणि समाजदृष्टी यांचा उत्कृष्ट मेळ घालून अभिव्यक्तीचा उत्तम माध्यम म्हणून वापर केला आहे. वास्तववादी लेखन हे प्रमुख वैशिष्ट्ये या लेखनाचे असले तरी हे नावीन्य स्वीकारणे पारंपरिक

लेखन करणाऱ्या लेखकांसाठी आणि वाचकांनी आस्वाद घेण्यासाठी ही आव्हानात्मक आहे. प्रादेशिक बोलीतील काही शब्द न समजल्याने रसभंग होण्याची शक्यताच वाचकांच्या बाबतीत अधिक आहे.

थोडक्यात लेखना मागचा हेतू , आपण ज्या काळात लेखन करत आहोत त्या काळातील जीवन, समकालीन साहित्यिकांनी लिहिलेले लेखन , त्या काळातील विचारप्रवाह, सांस्कृतिक स्थिती-गती या सर्वच बाबींचा विचार करून लिहिणारे लेखक जसे आहेत तसेच आपल्याला जे सुचले ते लिहिले असे म्हणणारे लेखकही आहेत. या दोन्ही विचार तर्कशी मेळ घालून लिहिते हात फक्त घटनेचे वर्णन करत नाही तर वास्तवातून सामग्री गोळा करून नवा अन्वयार्थ लावत जातात एक नवी दृष्टी आणि दिशा देण्याचे काम असे साहित्य करते. संवेदनशीलता टिकवून धरणे हे समकालीन लेखकांसमोरील आव्हान आहे. सर्जक उद्देशाला महत्व देतानाच समोर असणारा आजचा पेज शब्दात पकडता येणारा लेखक हे आव्हान स्वीकारू शकतो. समकालीन सामाजिक वास्तव मराठी साहित्यात निश्चितच प्रतिबिंबित होत आहे. मराठी साहित्य नेहमीच सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय बदलांचे प्रतिबिंब राहिले आहे. आजच्या मराठी साहित्यात शहरीकरण, जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानाचा प्रभाव, लिंगभेद, जातीवाद, पर्यावरणीय प्रश्न, आणि मानसिक स्वास्थ्य यांसारख्या मुद्द्यांवर लेखक-कवी संवेदनशीलतेने लिहित आहेत.उदाहरणार्थ:कादंबरी: भालचंद्र नेमाडे यांच्या हिंदूसारख्या कादंबऱ्यांपासून आसाराम लोमटे यांच्यापर्यंत लेखन सामाजिक वास्तावाचे अंतस्थ स्तर येत आहेत.ग्रामीण आणि शहरी जीवनातील बदल, सामाजिक तणाव आणि व्यक्तिगत संघर्ष दिसतात. जयंत पवार यांसारखे लेखक समकालीन प्रश्नांना वैचारिक आणि भावनिक पातळीवर स्पर्श करतात. शहरी मध्यमवर्गीय जीवन, उपेक्षितांचे प्रश्न आणि आधुनिकतेच्या द्वंद्वावर लिहितात.नाटक: प्रिया जामकर, मकरंद साठे यांसारखे नाटककार समकालीन सामाजिक प्रश्नांना नाटकांतून भेदकपणे मांडतात.सोशल मीडियाच्या उदयामुळे मराठी साहित्य अधिक लोकशाही झाले आहे. नवे लेखक, विशेषतः दलित, आदिवासी आणि स्त्रीवादी आवाज, सामाजिक अन्याय, अस्मिता आणि सत्तासंघर्ष यावर सशक्तपणे लिहित आहेत. यातूनच मराठी साहित्य समकालीन वास्तवाशी संनादत आहे.तथापि, काही टीकाकारांचे मत आहे की, मराठी साहित्याला अजूनही व्यापक जागतिक संदर्भ आणि तंत्रज्ञानाच्या गतीशी समांतर जाण्याची गरज आहे. तरीही, एकंदरीत मराठी साहित्य सामाजिक वास्तवाशी जोडलेले आहे.. पण ते पुरेसे आहे का? हा प्रश्न आहेच.

तर दुसरीकडे निष्कर्षाप्रत येतो तेंव्हा आणखी काही नवी समकालीन मराठी साहित्यापुढील प्रमुख आव्हाने अधोरेखित करता येतात:

1. वाचकसंख्येची घट: डिजिटल माध्यमे आणि मनोरंजनाच्या इतर पर्यायांमुळे मराठी पुस्तकांचे वाचक कमी होत आहेत.
2. प्रकाशनाचे प्रश्न: नवोदित लेखकांना प्रकाशक मिळणे कठीण आहे, आणि पुस्तकांचे वितरण मर्यादित आहे.
3. आर्थिक मर्यादा: साहित्य निर्मितीला पुरेसा आर्थिक पाठबळ मिळत नाही, ज्यामुळे लेखकांना पूर्णवेळ लेखन करणे अवघड होते.
4. भाषिक प्रभाव: इंग्रजी आणि हिंदीचा वाढता प्रभाव मराठीच्या वैशिष्ट्यपूर्ण शैलीवर परिणाम करतो.
5. डिजिटल परिवर्तन: ई-पुस्तके आणि ऑनलाइन व्यासपीठांचा वापर वाढत असला, तरी त्याचे योग्य व्यवस्थापन आणि प्रचाराचा अभाव आहे.
6. साहित्यिक टीकेची कमतरता: समीक्षा आणि चिकित्सेची परंपरा कमकुवत होत आहे, ज्यामुळे नवीन लेखनाला दिशा मिळत नाही.
7. सामाजिक बदलांचे प्रतिबिंब: समकालीन विषय आणि बदलत्या सामाजिक संदर्भांना साहित्यात प्रभावीपणे मांडण्याचे आव्हान आहे.

या आव्हानाचा देखील आतासंबंध वाड्मयीन व्यवहारात विचार केला पाहिजे.

संदर्भसूची

१. साहित्य आणि अस्तित्वभान,दि.पू. चित्रे,शब्दालय प्रकाशन,श्रीरामपूर
२. साहित्य,संस्कृती आणि भूमिका,रणधीर शिंदे, शब्द प्रकाशन,मुंबई
३. समीक्षेतील नव्या संकल्पना, डॉ. मनोहर जाधव,स्वरूप प्रकाशन,औरंगाबाद
४. जागतिकीकरण आणि वर्तमान आव्हाने,प्रवीण बांदेकर संपा.एकनाथ पाटील,नागनालंदा प्रकाशन,इस्लामपूर

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

संत तुकारामांच्या कवितेतील राष्ट्रीयत्व

प्रा. डॉ. शिवाजी बाबुराव परळे
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग
संत तुकाराम कला व विज्ञान महाविद्यालय, परभणी.
जि. परभणी (महाराष्ट्र) - ४३१ ४०१

प्रस्तावना -

संत तुकारामांचा जन्म इ. स. १६०८ मध्ये झाला. म्हणजे त्यानंतर सुमारे ३८ वर्षांनी शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्य स्थापनेचा प्रयत्न सुरू झाला. म्हणजेच संत तुकारामांची जवळजवळ संपूर्ण हयात ही तत्कालीन प्रस्थापित परसत्तेत गेली. मोगल सत्तेचे महाराष्ट्रात वर्चस्व होते. पुणे प्रांत हा विजापूरच्या बादशहाच्या अंमलाखाली होता. विजापूरच्या बादशहासंबंधी श्री. कवडे लिहितात, "विजापूरचा बादशहा प्रती अकबराचा अवतार! त्याने हिंदूंना आपल्या राज्यास पद्धतशीरपणे जुंपले होते. अनेक सरदार, इनामदार, जहागीरदार, देशमुख व देशपांडे त्या परकीय सत्तेचा गाडा अगदी स्वत्व विसरून समाधानानेच नव्हे तर अहमहमिकेने ओढीत होते."१ या परकीय सत्तेमुळे व सरंजाम - सरदारांच्या स्वाभिमानशून्य वर्तणुकीमुळे महाराष्ट्राचे राजकीय, धार्मिक व सामाजिक जीवन अत्यंत खीळखिळ झाले होते. स्वातंत्र्यप्राप्तीचा उत्साह लोकांमध्ये उरला नव्हता. आपसातील भेदभावाने हिंदू समाज विस्कळीत झाला होता. उच्चवर्णीय हिंदू परकीय सत्तेशी संगनमत करून आपले परंपरेने चालत आलेले बहुजन समाजावरील व दलितांवरील वर्चस्व अधिकाधिक प्रस्थापित करू पाहत होते. परकीय सत्तेकडून हिंदूंची मंदिरे भ्रष्ट करण्यात येत होती. हिंदूंना बळजबरीने बाटविण्यात येत होते. हिंदू स्त्रियांचे अब्रू लुटण्याचे प्रकार सारखे सुरू होते. तथापि, परकीय सत्तेच्या अत्याचाराचा प्रतिकार करण्यास कोणी धजत नव्हते. किंबहुना, हिंदू सरदार, जहागीरदार, वतनदार, सरंजाम आदी मोठमोठी मंडळी परकीय सत्तेची मर्जी संपादन करण्यासाठी प्रयत्नाची शिकस्त करीत होती. इतरांपुढे आपल्या आचरणाचा आदर्श ठेवणारे हिंदू धर्मातील शहाणे लोक स्वतःच षड् रिपूंच्या आहारी जाऊन धर्मच्युत झाले होते. पोटाची खळगी भरण्यासाठी ते अत्यंत लाचारीचे जीवन जगत होते. धर्माच्या नावाखाली भोळ्याभाबड्यांना फसविण्याचे अधम कृत्य ते करीत होते. परक्यांची चाकरी करण्यासाठी कपाळावरील टिळा दिसू न देणे, कातड्याची विजार घालून मानाचे पद मिळवणे आणि पद

मिळाल्यानंतर स्वकीयांचा छळ करणे हाच त्यांचा धर्म होता. अशा लोकांची त्याकाळची वागणूक संत तुकारामांनी मोठ्या मार्मिक शब्दात चित्रित केली आहे.

टिळे लपविती पाताडी | लेती विजारा कातडी |
बैसोनिया तक्तां | अन्नेविण पिडित लोकां | २

इतके करूनही त्या नीचाच्या चाकरांचे चुकले की मार मात्र चुकत नसे.

नीचाचे चाकर | चुकलिया खाती मार |

अशी त्यांची अवस्था होती. परकीय सत्ता प्रजेला पीडा देत असे व क्षत्रिय प्रतिकाराऐवजी बेसावद लोकांना कापून काढीत असत.

राजा प्रजा पीडी | क्षेत्री दुश्चितासी तोडी |

तत्कालीन समाजातील ब्राह्मण व क्षत्रिय या पुढारलेल्या वर्गाचेच वर्तन अशाप्रकारे देशद्रोही व धर्मद्रोही होते.

संत तुकारामांच्या कवितेतील राष्ट्रीयत्व :

संत तुकारामांनी आपल्या पाईकीच्या अभंगात अत्यंत प्रेरणादायक विचार प्रकट केले आहेत. त्याला तत्कालीन राजकीय पार्श्वभूमीच आधारभूत असली पाहिजे. कारण त्यावेळी महाराष्ट्राची पराक्रम प्रवृत्ती संपुष्टात येत होती. पोटासाठी शस्त्र हातात धरणारे शिपाई स्वातंत्र्य, स्वधर्म विसरले होते. अशावेळी श्री. कवडे म्हणतात त्याप्रमाणे संत तुकाराम महाराजांनी "महाराष्ट्रातील तरुणांच्या ताज्या रक्तास स्वदेशाभिमानाची व धर्माभिमानाची खळखळीत उकळी आणली. इतकेच नव्हे तर महाराष्ट्रास भक्तीरुपी पात्रांतून अभंगवाणी हे औषध पाजले." ३ अर्थातच या अभंगवाणीरूपी औषधीच्या प्राशनाने संपूर्ण महाराष्ट्र खडबडून जागा झाला. तुकारामांच्या या जनजागृतीच्या कार्यातून त्यांची राष्ट्रीय भूमिका स्पष्ट होते. त्यांच्या राष्ट्रीय भूमिकेच्या संदर्भात त्यांनी लिहिलेल्या पाईकीच्या अभंगाचे स्वरुप पाहू -

पाईकी वाचून नव्हे कधी सुख | प्रजांमध्ये दुःख न सरे पिडा | ४

पाईक म्हणजे रक्षण करणारा सैनिक किंवा शिपाई, विशेषकरून पायदळातील सैनिक. अशा पाईकाशिवाय सुख कधी मिळणार नाही. प्रजेचे दुःख व पीडा संपणार नाही म्हणून जीवावर उदार होऊन पाईक व्हायला ते सांगतात.

तरी व्हावे पाईक जिवाचे उदार | सकळ त्यांचा भार स्वामी वाहे |

पाईक झाले की, त्याचा सर्वभार स्वामीचा वाहतो असे सांगून पाईकाचे सुख ज्यांना ठाऊक नाही त्यांचे जिणे व्यर्थ होय. त्यांचा धिक्कार असो असे ते म्हणतात -

पाईकाचे सुख जया नाही ठावे | धिक त्यांचे जिने वायांवीण |

पराक्रमशून्य राष्ट्र, सुख, समृद्धी टिकूवू शकत नाही. किंबहुना पराक्रमाशिवाय राष्ट्राचे दैन्य दूर होत नाही असे त्यांचे मत होते. म्हणूनच देशासाठी प्राणार्पण करावे म्हणजे परमेश्वरच त्यांच्या कार्याची जबाबदारी घेतो असे सांगून -

येता गोळ्या बाण साहिले भडिमार | वर्षता अपार वृष्टी वरी | ५

याप्रमाणे 'बाणांचा आणि गोळ्यांचा वर्षाव होत असताना धन्याचा बचाव करणाऱ्याला शाश्वत सुख मिळते.' अशा प्रकारचे विचार त्यांनी व्यक्त केले आहे. त्यावरून संत तुकारामांच्या अंत:करणात देशाविषयी व देशाचे रक्षण करणाऱ्या शिपायाविषयी किती अभिमान होता याची कल्पना येते.

केवळ पोटासाठी हातात शस्त्र धरणारे शिपाई भाडोत्री असून पोटापेक्षा शिपायांनी देशासाठी लढावे असा विचार त्यांनी पुढे मांडला. अशा देशासाठी लढणाऱ्या व प्रसंगी बलिदान करणाऱ्या पाईकाविषयी त्यांनी धन्यतेचे उद्गार काढलेले आहेत. इतकेच नव्हे तर -

पाईक तो जाणे पाईकाचा भाव | लगबग ठाव चोरवाट |
आपणा राखोनि ठकावे आणीक | घ्यावे सकळीक हरूनीया |
येऊ नेदी लाग | लागो ने दी मांग | पाईका त्या जग स्वामी मानी | ६

अशाप्रकारे 'चोरवाटा जाणणारा, स्वतःचे रक्षण करून शत्रूला फसविणारा आणि त्याचे सर्व हस्तगत करणारा पण स्वतःचा थांगपत्ताही लागू न देणारा पाईक जगाच्या स्वामीच्या आदरास पात्र ठरतो' असे ते म्हणतात. त्यांच्या मते असे पाईक ज्या नाईकाच्या सैन्यात असतात तो त्रैलोक्यात सामर्थ्यवान असतो. -

तुका म्हणे ऐसे जयाचे पाईक | बळिया तो नाईक त्रैलोकीचा | ७

देशासाठी जीवाची बाजी लावणाऱ्या शूर सैनिकांची आवश्यकता प्रतिपादन करताना संत तुकाराम म्हणतात, -

पाईक तो प्रजा राखोनिया कुळ | पारखिया मूळ छेदी दुष्टा |

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

'असे शूर सैनिक प्रजेचे व तिच्या कुळाचे रक्षण करतात आणि परक्या दुष्टांचे निर्दालन करतात.' तसेच खऱ्या पाईकाची गुणवैशिष्ट्येही संत तुकारामांनी वर्णिलेली वर्णिलेली आहेत. त्यांच्या मते -

तृणवत तनु सोने ज्या पाषाण पाईक त्या भिन्न नाही स्वामी |

यात्रमाणे 'स्वतःच्या शरीराला तृणवत आणि सोन्याला दगडासारखे मानणारा पाईक हाच खरा पाईक होय.' त्याच्यात व त्याच्या स्वामीत काहीच फरक नसतो. असा पाईक प्राण पणास लावून आपल्या स्वामीला सफलता प्राप्त करून देतो व स्वामींच्या कृपेस पात्र ठरतो. संत तुकारामांनी पाईकांच्या दर्जाचेही वर्णन केले आहे -

उंचनीच कैसी | पाईकाची ओळी | कोण गांढे बळी निवडिले |
स्वामिकाजी एक सर्वस्वे तत्पर | एक ते कुचर आशाबद्ध |
प्रसंगावाचूनि आणिती अविर्भाव | पाईक तो नवा मिरवी वाया |
गणतीचे एक उंच नीच फार | तयांमध्ये शूर विरळा थोडे |
तुका म्हणे स्वामी जाणे त्यांचा मान | पाईक पाहोन मोल करी | ८

अशाप्रकारे पाईकांमध्ये नामर्द, भित्रे, पळकुटे तसेच शूर पराक्रमी पाईकांचा समावेश असतो. त्याचप्रमाणे स्वामींच्या आज्ञेप्रमाणे वागणारे काही पाईक असतात, तर काही कुचरही पाईक असतात. परंतु स्वामी किंमत करतो ती फक्त पराक्रमी व प्रामाणिक पाईकांचीच. प्रत्येकाच्या पात्रतेप्रमाणे त्याला स्वामीकडून प्रतिसाद मिळत असतो. यावरून संत तुकारामांच्या अंत:करणात देशासाठी निष्ठेने लढणाऱ्या निधड्या छातीच्या पराक्रमी पुरुषांविषयी जाज्वल्य अभिमान किती ओसंडून वाहत होता व राष्ट्ररक्षणाची उत्कट तळमळ त्यांच्या मनाला कशी लागली होती, हे स्पष्ट होते.

एकंदरीत, संत तुकारामांनी आपल्या पाईकीच्या अभंगात देशासाठी शौर्याने लढणाऱ्या व प्रसंगी प्राणार्पण करणाऱ्या पाईकांची प्रशंसा करून आणि लढाईतून पळून जाणाऱ्या षंढ शिपायांची हेटाळणी करून लोकांना देशासाठी लढण्याची प्रेरणा दिली. संत तुकारामनी दिलेल्या प्रेरणेमुळेच ल. रा. पांगारकरांनी असे उद्गार काढले आहेत की, "देवाला आळविण्यात, संतांचे व नामाचे गौरव करण्यात, दांभिकांचा स्फोट करण्यात, तुकारामांच्या वाणीत जी तेजस्विता आहे, तीच राजकारण विषयक उपदेशातही आहे." ९

संतांनी महाराष्ट्राला निभळट, निष्क्रिय व पलायनवादी प्रवृत्तीचे बनविले या आक्षेपाचे जोरदार खंडन करताना पांगारकर म्हणतात, "संतांनी महाराष्ट्र नेभळा बनविला होता तर तुकोबांच्या मेघगर्जनेने निनादित झालेल्या पुणे प्रांताच्या दऱ्याखोऱ्यातून शिवबांना मावळे मिळाले, का प्रदेशातून ते पार्सलने बोलावून आणले होते? डोंगरी मुलखातल्या कंटक, इमानी व शूर मावळयांच्या एकनिष्ठ साहाय्यामुळेच शिवरायांना स्वराज्य स्थापन करता आले. शिवरायांची बारा मावळे एकमेकांना लगटलेली आहेत आणि तेथील मावळयांना धर्म-नीती व्यवहाराचे शिक्षण कीर्तनातूनच मिळाले होते." १० पांगरकरांच्या प्रस्तुत विधानावरूनही संत तुकारामांच्या राष्ट्रीय भूमिकेवर प्रकाश पडतो. अशाप्रकारे महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी व प्रस्थापित परसत्तेच्या प्रतिकारासाठी प्रखर प्रयत्नांची पार्श्वभूमी संत तुकारामांच्या अभंगांनी निर्माण केली होती. लोकांना परमार्थाचे पाठ देत असताना पाईकांमध्ये देशासाठी सर्वस्व समर्णाची स्फूर्ती निर्माण करण्याचे कार्य ते आपल्या अभंगाद्वारे करीत होते. त्यावरून - "तुकोबांना केवळ विठ्ठलभक्त पाईक अभिप्रेत नव्हता, तर प्रजेचे दुःख निवारणारा पाईकही अभिप्रेत होता." हे डॉ. कोलते यांचे विधान सहजच पटते.

संत तुकाराम महाराजांचे भजन व किर्तन राष्ट्रप्रेमाने व ओथंबलेले व अत्यंत स्फूर्तीदायी असे. म्हणूनच त्यांच्या भजन - कीर्तनाला उपस्थित राहणाऱ्या मावळयांमध्ये देशासाठी लढण्याची व प्रसंगी प्राणार्पण करण्याची प्रेरणा निर्माण होत असे. राष्ट्रसंरक्षणाच्या दृष्टीने संत तुकारामांची ही भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.

तात्पर्य, संत तुकारामांचा मार्ग जरी प्रामुख्याने परमार्थाचा होता तरी त्यांनी देशाकडे दुर्लक्ष केले नाही. "न देखवे वे डोळा हा आकांत | पीडता राष्ट्र देखोनि जग | " अशी त्यांच्या अंत:करणाची राष्ट्राच्या विपन्नावस्थेविषयीची अत्यंतिक वेदना होती.

संत तुकारामांनी केवळ पाईकांनाच उपदेश केला असे नाही तर, "जया शिरी कारभार | बुद्धी सार तयाची |" असे सांगून राज्यकर्त्यांच्या अनैतिक वर्तनाचे दुष्परिणामही संपूर्ण समाजाला व पर्यायाने राष्ट्राला भोगावे लागतात याची जांच करुन दिली.

आपली पांडुरंगावरील उत्कट भक्ती व्यक्त करताना त्यांनी राजकारणातील ज्या प्रतिमानांचा उल्लेख आपल्या काही अभंगातून केला आहे, त्यावरूनही त्यांच्या राजकीय विचारांविषयी कल्पना येते. उदाहरणार्थ राजाचे प्रतिमान उभे करताना ते म्हणतात, राजा उदार, चतुर, कृपाळू, दयाळू, पवित्र, कर्तृत्ववान, श्रेष्ठ, कर्तव्यदक्ष, प्रसंगावधानी व वैभवसंपन्न असावा. तसेच प्रजेच्या हाकेसरशी धावून

जाणारा व अन्यायी व्यक्तीला दंड करणारा असावा. राजा अन्यायी व्यक्तीला दंड करणारा जर नसेल, तर काय परिस्थिती निर्माण होऊ शकते याचे चित्रण त्यांनी खालील अभंगातून केले आहे. -

अन्यायासी राजा जरि न करी दंड | बहुत ते लंड पीडिती जना |
न करी निगा कुणबी न काढिता तण | कैचे येती कण हातासी ते |
तुका म्हणे संता करू नये अनुचित | पाप नाही नीत विचारिता |११

संत तुकारामांनी राज्यशासन हे धर्मनियंत्रित असावे, राजाने अन्यायाचा पक्ष कधीच घेऊ नये व त्याचबरोबर अन्यायाची अपेक्षाही करू नये, असे सांगितले आहे. अशाप्रकारे पाईक, राजा व देशभक्त इत्यादी संबंधी काढलेल्या उद्गारावरून त्यांच्या राष्ट्रीय व राजकीय भूमिकेवर प्रकाश पडतो.

समारोप :

एकंदरीत, संत तुकाराम एखाद्या शूर शिपायाप्रमाणे हातात शस्त्र धारण करून रणमैदानात प्रत्यक्ष उतरले नसले किंवा त्यांनी एखाद्या देशभक्ताप्रमाणे लोकांपुढे देशाची गौरवगाथा गायिली नसली, तरी असंख्य भक्तजनांना वारकरी पंथांच्या झेंड्याखाली जमवून प्रत्यक्षपणे त्यांच्यात संघटनेची स्फूर्ती व देशनिष्ठा निर्माण करण्याचे त्यांचे राष्ट्रीय कार्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ :

१. संतश्रेष्ठ तुकाराम महाराज - ले. पां. बा. कवडे - पृ. ८१
२. गाथा - शासन - पृ. २६७
३. संतश्रेष्ठ तुकाराम महाराज - ले. पां. बा. कवडे - पृ. ८०
४. गाथा - शासन - पृ. १०६२
५. गाथा - शासन - पृ. १०६३
६. गाथा - शासन - पृ. १०६४
७. गाथा - शासन - पृ. १०६६
८. गाथा - शासन - पृ. १०६९
९. संतश्रेष्ठ तुकाराम महाराज - ले. पां. बा. कवडे - पृ. ४४७
१०. संतश्रेष्ठ तुकाराम महाराज - ले. पां. बा. कवडे - पृ. ४४९ - ५०
११. गाथा - शासन - पृ. ३८१४

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

‘स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांच्या काव्यातील राष्ट्रीय जाणीव’

प्रा.डॉ. कल्याण गोपनर

सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभाग

राजर्षी शाहू महाविद्यालय, परभणी

मो. 9588443382

ईमेल :kalyangopnar@gmail.com

वि. दा. सावरकर म्हणजेच विनायक दामोदर सावरकर यांची कविता राष्ट्रीयत्वाचा प्रखर पुरस्कार करणारी आणि राष्ट्रभक्तीचे वीरतेज अविष्कार करणारी आहे. ते स्वातंत्र्याचा अहोरात्र ध्यास घेऊन जगणारे तेजपुंज व्यक्तिमत्व होते. स्वांतसुखासाठी स्वतःचे आयुष्य जगले नाहीत. तर जाज्वल देशप्रेम आणि देशाभिमान हाच त्यांच्या जगण्याचा श्वास होता. अगदी बालपणापासूनच त्यांच्यावर देशप्रेम आणि राष्ट्रनिष्ठेचे संस्कार झालेले होते. म्हणूनच त्यांच्या जगण्यातून आणि लेखनातून राष्ट्रीय जाणीव अविरतपणे व्यक्त होते. यासंदर्भात डॉ. मीर इसहाक शेख लिहितात, “स्वातंत्र्याचा अहोरात्र ध्यास त्यांनी घेतलेला असल्याने त्यांची कविता त्यांच्या ध्येयापासून अलिप्त राहू शकत नाही. स्वातंत्र्यदेवीची उपासना म्हणून त्यांनी काव्यनिर्मिती केली. महाकवी होण्याइतकी प्रतिभा लाभली असताना त्यांनी तिला साधनरूप बनवून आपल्या भव्योदात्त जीवनध्येयासाठी प्रेरित केले. म्हणूनच सावरकर व त्यांची कविता यात भेद राहत नाही. तिच्यातून सावरकरांचे आत्मचरित्र प्रकटू लागते. त्यांच्या संघर्षपूर्ण जीवनयज्ञाचा अविभाज्य भाग असणारी त्यांची कविता अमर रसाचे संजीवनी देत राहते.”[1] असे प्रचंड अलौकिक प्रतिभा असलेले वि. दा. सावरकर होते. स्वतःपेक्षा राष्ट्राला अधिक महत्त्व देत राष्ट्रीयत्वाची जाणीव काव्यातून व्यक्त केलेली आहे. त्यांच्यावर लहानपणीच मोरोपंत, निबंधमाला, छत्रपती शिवाजी महाराज, राणा प्रताप, सदाशिवराव भाऊ, रवींद्रनाथ टागोर आदी आणि इतर राष्ट्रभक्ताचे पराक्रम त्यांच्या वडिलांकडून ऐकायला मिळाले. तसेच करमणूक, कोकीळ, गुराखी, काळ व केसरी इत्यादी व इतर वर्तमानपत्रांच्या वाचनामुळे काव्यलेखनाची स्फूर्ती व प्रेरणा निर्माण झाली. त्यामुळेच सावरकरांनी अकरा बारा वर्षातच काव्यनिर्मिती करण्यास सुरुवात केली. इतक्या लहान वयात राष्ट्रीयत्वाची कविता लिहिणे व सुचणे खूपच कौतुकास्पद वाङ्मयीन कार्य आहे.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

वि. दा. सावरकर एक तेजपुंज असे व्यक्तिमत्व होते त्यांच्या मनामनात आणि नसानसात राष्ट्रीय विचार भिणलेले होते. राष्ट्र आणि सावरकर अभिन्न असे अजब रसायन तयार झाले होते. त्याचेच प्रतिक राष्ट्र काव्य निर्मिती आहे. 1897 साली चाफेकरांनी पुणेकरांना त्रास देणाऱ्या रँड अधिकाऱ्याचा खून केला. त्यावेळी सावरकरांना प्रचंड अस्मिता अभिमान व कौतुक वाटत होते. त्याचवेळी सावरकरांनी विश्व प्रतिज्ञा केली. ती अत्यंत रोमांचकारी व क्रांतिकारी अशीच आहे. ते त्यात म्हणतात, "माझ्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी मी सशस्त्र युद्धात शत्रूला भारीत मारीत चाफेकरांसारखाच मरेनकिंवा शिवाजी सारखा विजयी होऊन माझ्या मातृभूमीच्या मस्तकी स्वराज्याचा राज्याभिषेक राज्याभिषेक करवीन..... यापुढे मी माझ्या देशाचे स्वातंत्र्य परत मिळविण्यासाठी सशस्त्र क्रांतीचा केतू उभारून मारिता मारिता मरेतो झुंजेन."[2] अशा प्रकारची क्रांतिकारी माणसे तत्कालीन काळात होती म्हणूनच देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले आहे. जे जगले अनुभवले तिच राष्ट्रीयत्वाची काव्य जाणीव प्रखरपणे लेखनातून व्यक्त झाली आहे. सावरकरांनी विविध वाङमय प्रकारात लेखन केले आहे. त्यात आत्मचरित्र, ऐतिहासिक ग्रंथ, लेखसंग्रह, पोवाडे, नाटके, काव्य, भाषणे, कथा कादंबऱ्या, निबंध आदी वाङमय प्रकारात लेखन केले आहे. वि. दा. सावरकर देशभक्त स्वातंत्र्यसेनानी असल्यामुळे त्यांच्या प्रत्येक काव्यरचनेत स्वातंत्र्य, देशभक्ती, वीररस, राष्ट्रप्रेम ओथंबून वाहताना दिसतो वि दा सावरकर 'स्वातंत्रतेचे स्त्रोत' या कवितेत लिहितात,

"जे जे उत्तम उदात्त उन्नत महन्मधूर ते ते
स्वतंत्रते भगवती सर्व तव सहचारी होते
तुजसाठी मरणते जनन
तुजवीण जनन ते मरण
तुज सकल चराचर शरण"

वि. दा. सावरकर देश प्रेमाचे एक निस्सिमभक्त आहेत. त्यांचे काव्य म्हणजे त्यांचे प्रांजळ आणि निखल चरित्र आहे. एवढेच नव्हे, तर मराठी राष्ट्रीय कवितेतील एक तेजस्वी सूर्य आहेत. प्रचंड उच्च कोटीचा राष्ट्रभक्तीमय विचार त्यांच्या कवितेतून व्यक्त झालेला आहे. पुढे सावरकर 'कोकरू'या कवितेत लिहितात,

"स्वातंत्र्य ज्यांचे गेले
परक्यांचे बंदी झाले

त्रिभुवनी सुख न ज्या कसले /की खरे"

स्वातंत्र्य अतिशय आनंदाची आणि सुखावह अशी बाब आहे. ते आजच्या नव्या पिढीला सहज विनासायास प्राप्त झाले आहे. ज्याचे मोल वि.दा. सावरकर आणि इतर स्वातंत्र्यवीरांना ज्ञात आहे स्वातंत्र्यप्राप्ती देशाला सहज प्राप्त झालेली गोष्ट नाही तर त्याची किंमत असंख्य स्वातंत्र्यवीरांना मोजावी लागलेली आहे तेव्हाच देश स्वतंत्र झालेला आहे ही धगधगती राष्ट्रीयत्वाची जाणीव वि दा सावरकरांनी काव्यतून प्रभावी व परिणामकारकपणे दृगोचरित केली आहे. जसे एखादं मूल आईशिवाय आनंदी स्वच्छंदी जीवन जगू शकत नाही तसेच त्या त्या देशातील नागरिकांचे जीवन आहे जेवढा स्वातंत्र्यात सर्वोच्च आनंद आहे तेवढा पारतंत्र्यात नाही. स्वातंत्र्याच्या अग्नी यज्ञात सावरकरांचे योगदान शब्दातीत असेच आहे त्यांचे विचार आणि प्रकृतिक पिंड देशभक्तीमयाने संचारलेले होते राष्ट्रभक्तीच्या विचाराने प्रचंड झपाटलेले नाव स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर आहे ते माझे मृत्युपत्र या कवितेत लिहितात,

"हे मातृभूमी तुजला मन वाहियेले
वक्तृत्व वाग्विभलही तुज अर्पियेले
तुतेचि अर्पिलि नवी कविता रसाला
लेखाप्रती विषय तूचि अनन्य झाला
हा स्वार्थ जाळुनि आम्ही ठरलो कृतार्थ"

वि.दा. सावरकर जेव्हा इंग्रजांच्या ताब्यात होते. त्यावेळी उद्देशून लिहिलेली वरील कविता आहे इंग्रज आपल्याला जिवंत सोडणार नाहीत असे वाटताच स्वतःच्या मनातील विचार काव्यातून व्यक्त केले आहेत. सावरकरांना प्राण्यापेक्षा मातृभूमी महत्वाची लोकप्रियजन आहे त्याचसाठी त्यांनी समग्र आयुष्य अर्पित केले आहे. हा उदात्त उदारमतवादी ध्येयवाद त्यांच्या काव्यातुन मुखरीत झालेला आहे. पुढे 'सागरास' या कवितेत सावरकर लिहितात,

"ने मजसी ने परत मातृभूमीला,
सागरा प्राण तळमळला"

खऱ्या अर्थाने देशभक्तीचे धगधगते अग्निकुंड होते. हेच सिद्ध होते. स्वतःची मातृभूमी आणि देशाविषयी असलेले उकट प्रेम काव्यातून प्रकट झाले आहे. पुन्हा परत मायदेशी घेऊन जाण्याची विनंती देशवासीयांना सावरकर काव्यातून करतात. ही अमर अशी काव्यरचना आहे. यासंदर्भात डॉ. ज.घु.

नाईकवाडे लिहितात, “महाकवी सावरकरांच्या उत्कट राष्ट्रभक्तीचा परिचय देणारे ‘सागरास’ही कविता एक अमरगीत आहे. अनेक काव्यरचना सावरकरांच्या कवितेवर जरी ओवाळून टाकले तरी राष्ट्रीय मराठी कवितेची बरोबरी होऊ शकत नाही. अशी ही अजरामर काव्यरचना आहे. तसेच आधुनिक मराठी काव्याचे लेणे आहे. एका गीतानेही कवी म्हणून सावरकर अमर ठरले असते. भावनेची उत्कटता, कर्तव्यनिष्ठा, कृतज्ञता आणि मातृभूमीच्या विरहाची आत्यंतिक व्याकुळता या गीतातून व्यक्त झालेली आहे उत्कट जाजवल्य आणि प्रखर देशाभिमान स्वातंत्र्यनिष्ठा, स्वदेशनिष्ठा आदी गुणांचा समुच्चय वि.दा. सावरकरांच्या काव्यात पदोपदी पाहायला मिळतो. हेच त्यांच्या काव्याचे स्थायी ऊर्जा स्थान आहे. जीवाची पर्वा न करता एका विशिष्ट ध्येयाने स्वातंत्र्यलढ्यात स्वयंस्फुर्तपणे लढणारा आणि मातृभूमीला दशातून मुक्त करण्यासाठी तुरुंग कारावास आणि काळ्यापाण्याची शिक्षा भोगणारे स्वातंत्र्यवीर आहेत ते ‘माझे मृत्युपत्र’ या कवितेत लिहितात,

“ की घेतले व्रत न हे आम्ही अंधतेने
लब्ध प्रकाश इतिहास निसर्ग माने
जे दिव्य-दाहक म्हणुनि असावयाचे
बुद्धयाचि वाण धरिले करी हे सतीचे”

सावरकरांची देशभक्ती अनावधानाने या सहज निर्माण झालेली नाही. तर सदसद विवेकशीलपणे देशसेवेचे व्रत स्वीकारलेले आहे. ते पुर्णत्वास नेण्याचे महद देशकार्य प्रत्यक्ष कृतीतून साक्षदर्शन घडविले आहे. प्रत्येक देशवाशीयास गौरव वाटावे असेच चिरंतन कार्ये वि. दा. सावरकरांनी केले आहे. सावरकरांच्या संदर्भात अ.ना. देशपांडे, लिहितात, “कवी या नात्याने आधुनिक मराठी वाङ्मयात सावरकरांचे स्थान सर्वस्वी स्वतंत्र आणि वैशिष्ट्यपुर्ण आहे. स्वातंत्र्य विषयक कविता केशवसुतानीही लिहिलेली आहे. पण स्वातंत्र्याचा पुरस्कार काव्याच्या माध्यमातून सावरकरांनी इतक्या तन्मयतेने तेजस्वीपणे आणि निर्भयतेने केलेले आहे की, प्रभावी आणि प्रतिभा संपन्न असे सर्वश्रेष्ठ स्वातंत्र्यशाहीर म्हणून घेण्याचा त्यांचा एकटयाचाच हक्क आहे”[4] राष्ट्रीयत्व आणि मराठी राष्ट्रीय कविता यातील अनुबंध एकमेकापासून अलग करता येत नाही. देश, राष्ट्रात तत्कालीन काळात वातावरण कशा प्रकारचे होते. त्याचे प्रतिबिंब कळत नकळतपणे साहित्य वाङ्मयात उमटणे स्वाभाविक आहे. विविध घटना प्रसंगातून राष्ट्रीय आणि वैश्विक साहित्याच्या जाणीवा नवनिर्माण होणे हाच राष्ट्रीय साहित्याचा अविष्कार आहे. यासंदर्भात डॉ. मीर इसाहाक शेख लिहितात, “स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीसाठी

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

देशभक्ता प्रमाणे कविंनीही मोलाची कामगिरी पार पाडली. 'वंदे मातरम आणि इन्किलाब जिंदाबाद' या क्रांतिकारक घोषणा कवींनीच निर्माण केल्या. आपल्या राष्ट्रीय काव्यातून त्यांनी सर्वसामान्य जनतेला शक्तिशाली ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध लढा देण्यास प्रेरणा व बल प्रदान केले. आधुनिक मराठी काव्यात केशवसुतापासून सुरू झालेली ही राष्ट्रीय कवितेची परंपरा आजही अखंडितपणे चालू असून राष्ट्राच्या अस्मितेला आव्हान देणाऱ्या अनेक घटनावर मराठी कविंनी देशप्रेमाने ओथंबलेल्या कविता लिहिल्या आहेत."[5] अनेक महात्म्यांनी स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी लढले आणि कामी आले, तर काहींनी लढले ही आणि काव्याच्या माध्यमातून लोक जागृतीचे कार्य केले आहे. त्यापैकी एक वि. दा. सावरकर आहेत.

वि. दा. सावरकरांच्या व्यक्तिमत्वात बहुविध आयामांचा समावेश आहे. प्रचंड असे प्रतिभासंपन्न आणि धगधगते रसायन सावरकर आहेत. अमर काव्यरचना, देश कार्य, समाज सुधारणा, क्रांतिप्रणवता, बुद्धिनिष्ठ, विज्ञानवादी, विवेकशील, लेखक, वक्ता आदी विविध असे बहुप्रसव विचार स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे आहेत. बालपणापासूनच त्यांच्यावर वाचन, लेखन आणि देशभक्तीचे योग्य असे संस्कार झाले होते. या संदर्भात द.ना. गोखले लिहितात, "लाखा लाखांच्या सभा मंत्रमुग्ध करणारा हा बेलाख वक्ता होता. इतिहास लेखनाला नवी कलाटणी देणारा हा प्रज्ञावंत इतिहासकार होता. हिंदू राष्ट्रवादाचेच नव्हे, तर सशस्त्र क्रांतिचेही तत्त्वज्ञान सांगणारा हा दुर्मिळ दार्शनिक होता. स्वातंत्र्यासाठी लढणारा हा सैनिकच नव्हता, तर स्वातंत्र्यसंग्राम लढविणारा हा सेनापतीही होता"[6] कोणाच्या कुबडयाने मोठे झालेले स्वातंत्र्यवीर नाहीत, तर उपजत आणि स्वयंसिद्ध अशा संस्कारयुक्त उंचीतून देशसेवेला वाहून घेतलेले क्रांतिकारक आहेत. मराठी कवितेत शंभर नंबरी अक्षरलेन परिधान केलेली वि. दा. सावरकरांची राष्ट्रीय कविता आहे. साहित्याच्या संदर्भात डॉ. संजय पोहरकर लिहितात, "साहित्य हे राष्ट्राच्या बुद्धीचे सामर्थ्याचे व शौर्याचे प्रतीक आहे. जे राष्ट्र खुरटे व दुबळे त्यांचे साहित्यिक खुरटे नि दुबळेचं असणार."[7] कोणत्याही राष्ट्रातील नागरिक कसे आहेत ? त्यांची जडणघडण कशी होते. त्यावरच त्या त्या राष्ट्रातील साहित्याची निर्मिती अवलंबून आहे हाच विचार सावरकरांच्या काव्यातून ओतप्रोत वाहताना दिसतो. सावरकरांच्या संदर्भात मंदाकिनी भट लिहितात, "स्वातंत्र्य ही राष्ट्राची नाडी आहे. ते राष्ट्राचे नि:श्वसित आहे. असे मी समजत आलो आहे. बालवयापासून तारुण्यातील या क्षणापर्यंत मी जर झोपेत कशीच स्वप्ने पाहिली असतील आणि जागृत अवस्थेत कशाचा विचार केला असेल, तर तो एकाच विषयाचा केला आहे. देश स्वातंत्र्याची झालेली

हानी आणि ते स्वातंत्र्य परत मिळवण्याची शक्यता हा एकच माझ्या चिंतनाचा विषय झाला आहे."[8] असे महत्त्वपुर्ण व मूलभूत स्वप्ने सावरकरांनी दिवसरात्र पाहिलेली आहेत. म्हणूनच खऱ्या अर्थाने ते स्वातंत्र्यवीर आहेत. राष्ट्रभक्ती आणि राष्ट्रनिष्ठा हेच सावरकरांचे ध्येय होते. त्यांच्या समग्र कार्यातून सिद्ध होते. आपल्या देशाला सद्यस्थिती तरुणाकडून मातृभूमीला काय अपेक्षित आहे? याचा विचार सावरकरांनी तत्कालीन वेळी कसा केला आहे ? यासंदर्भात द.न. गोखले लिहितात, "काव्यरचना सावरकरांचे श्रेय आणि प्रेमही होते. महाकवी होण्याची महत्वकांक्षा त्यांनी बालपणापासून मनाशी बाळगली होती. पण मातृभुमीला कवीपेक्षा क्रांतिकारक हवे आहेत. देशाला सुनितापेक्षा संमिधाची गरज आहे. हे ओळखून त्यांनी महाकवी होण्याचे आपले स्वप्न सोडून दिले आणि देशासाठी यज्ञवेदीवर बळी होऊन ते उभे राहिले. त्यांनी कविता केली पण ' इदं न मम इदं राष्ट्रीय' असे म्हणत राष्ट्रालाच अर्पण केली."[9] इथे अधोरेखित केलेला विचार नव्या पिढीला महत्वपुर्ण दिशा देणारा असाच आहे. देशातल्या प्रत्येक नागरिक व तरुणास वि. दा. सावरकरांचे काव्य निश्चितच निरंतर प्रेरणा देत राहील. असे प्रचंड आश्वासक राष्ट्रीयत्व त्यांच्या काव्यरचनेतून पाझरते. तसेच भाषातून साहित्याची निर्मिती होते आणि भाषा आणि साहित्य त्या त्या राष्ट्राचे वैभव असते. जे साहित्य राष्ट्रीय जाणीवेचे असते. त्या संदर्भात ग.प. प्रधान लिहितात, "भारतातील थोर साहित्यिकांनी स्वातंत्र्य संग्रामात अमोल कामगिरी केली. त्यांच्या काव्यात आणि गद्य लेखनात स्वातंत्र्याच्या आकांक्षेचा उत्कट आविष्कार झाला. या हृदयस्पर्शी साहित्यामुळे अनेकांच्या अंत:करणात देशभक्तीच्या ज्योती पेटल्या आणि स्वातंत्र्य व राष्ट्रवाद या बाबतचे स्पष्ट विचार प्रकट करून अनेक विचारवंतांनी लोकांच्या अंत:करणात राष्ट्राभिमान रूजविला... भारतातील सर्व भाषेतील साहित्यिकांनी काव्य, नाटक, कादंबरी, निबंध, अशा विविध वाङ्मय प्रकाराद्वारे स्वातंत्र्यसंग्रामात जी महनीय कामगिरी बजावली तिचे वर्णन करण्यासाठी एक स्वतंत्र ग्रंथच लिहावा लागेल भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात लेखणी हे शस्त्र अत्यंत प्रभावी रीतीने वापरले गेले."[10] जनसामान्यांच्या मनात जसे देशभक्तीचे निखारे फुलले आहेत. तसेच साहित्यसृजनशीलतेतून राष्ट्रभक्तीचा विचार सहजपणे आविष्कृत झालेला आहे.

निष्कर्ष :

1) श्रेष्ठ साहित्यिकांनी स्वातंत्र्य चळवळीत वाङ्मयातून समर प्रसंगाचे चित्रण केले आहे.
2) मृत्युला हसत सामोरे जाणाऱ्या क्रांतिकारकाच्या मनातील भावनांचा उदात्त अविष्कार केला आहे.

3) जनसामान्याच्या मनात देशभक्तीचे निखारे फुलविले आहे.
4) श्रेष्ठ साहित्यिकांनी स्वातंत्र्य चळवळीत वाङ्मयातून समर प्रसंगाचे चित्रण केले आहे.
5) मृत्युला हसत सामोरे जाणाऱ्या क्रांतिकारकाच्या मनातील भावनांचा उदात्त अविष्कार केला आहे.
6) जनसामान्याच्या मनात देशभक्तीचे निखारे फुलविले आहे.
7) राष्ट्रीय कवितेत राष्ट्राचे अंत:करण प्रतिबिंबित झालेले आहे आणि देशभक्तीचा उत्कट आविष्कार प्रकर्षाने जाणवतो.
8) वि. दा. सावरकरांची कविता राष्ट्रीय वीरत्व आणि आत्मबलपुर्ण हुतात्म्याचा आविष्कार करणारी आहे. तसेच समग्र काव्य स्वातंत्र्यप्रीती भोवतीच गुंफलेले आहे.
9) वि. दा. सावरकरांची कविता राष्ट्रीय वीरत्व आणि आत्मबलपुर्ण हुतात्म्याचा आविष्कार करणारी आहे. तसेच समग्र काव्य स्वातंत्र्यप्रीती भोवतीच गुंफलेले आहे.
10) वि. दा.सावरकरांचे काव्य सतत प्रेरणा देणारे आणि क्रांतिप्रवण असेच आहे. तसेच उत्कट राष्ट्रभक्तीचा आदर्श आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :

1) डॉ. मीर इसहाक शेख, 'मराठी राष्ट्रीय कविता', सुविद्या प्रकाशन प्रथमावृत्ती २००९, पृ.27.
2) तत्रैव, पृ.28
3) तत्रैव, पृ.33
4) तत्रैव, पृ.34
5) तत्रैव, (भूमिका)
6) द.न. गोखले, 'स्वातंत्र्यवीर सावरकर: एक रहस्य' मौज प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, 1989, पृ.01
7) डॉ. संजय पोहकर, 'स्वांत्र्यवीर सावरकर काव्य मिमांसा', अक्षय प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती 1999, पृ.18.
8) मंदाकिनी वासुदेव भट, ' सावरकर विचारमंथन', मनोरमा प्रकाशन प्रथमावृत्ती 2010, पृ.118
9) द.न. गोखले, तत्रैव, पृ.01
10) डॉ. मीर इसहाक शेख, तत्रैव, पृ (भूमिका)

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

मराठी साहित्यातून व्यक्त होणारी राष्ट्रीय एकात्मता

प्रा.सारिका शिवाजीराव पासंगे

संशोधक विद्यार्थीनी

श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी.

Email. ID: sarikakokil80138@gmail.com

प्रस्तावना:

मराठी साहित्य राष्ट्रीय एकात्मतेला चालना देते. मराठी साहित्यामध्ये वेगवेगळया संस्कृती,भाषा व प्रादेशिक भागांमध्ये संबंध,साम्य आणि वेगळेपण दर्शवते.ज्यामुळे लोकांमध्येआपुलकी आणि सहभागाची भावना वाढते.मराठी साहित्यामध्ये विविध प्रादेशिक संस्कृती,जीवनशैलीचे चित्रण येते.त्यामुळे वाचकाला देशाच्या वेगवेगळया भागांमध्ये लोकांबद्दल जाणीवा निर्माण होतात. एकात्मतेची भावना वाढते.मराठी साहित्यामध्ये समाजातील वेगवेगळया समस्यांवर व तसेच घटनांवर आधारित साहित्यकृती असतात.ज्यामुळे लोकांना एकत्र येऊन त्यावर विचार करण्यास प्रवृत्त केले जाते.राष्ट्रीय एकात्मता मजबूत होते.मराठी साहित्य समतेवर,न्यायावर आधारित आहे.ते लोकांना एकत्र आणण्यास मदत करते.मराठी साहित्यामध्ये वेगवेगळे प्रादेशिक,सामाजिक,सांस्कृतिक विचार आढळून येतात. वेगवेगळया भागातील मराठी साहित्य ही एक सांस्कृतिक व सामाजिक चळवळ आहे.जे लोकांना एकत्र आणते व राष्ट्रीय एकात्मतेला चालना देते. प्रादेशिक भाषांमध्ये साहित्याने राष्ट्रीय एकात्मतेला चालना देण्याची महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावलेली आहे .स्वातंत्र्य लढ्यादरम्यान अनेक लेखकांच्या साहित्यकृतींनी भारतीय राष्ट्रवाद अधिक खोलवर रुजवला होता आणि त्याचा प्रसार केला होता.त्यांचे प्रयत्न भारतातील लोकांना एकत्र आणणे हेच होते.

गृहीतके

1. मराठी साहित्यातून विविध भागातील संस्कृती,भाषा व जीवनशैली चित्रीत होते. त्यातून राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना व्यक्त होते.
2. मराठी साहित्य सामाजिक समस्या,अन्याय व विषमतेवर भाष्य करते.त्यातून जनजागृती होते.
3. मराठी साहित्यातून लोकांमध्ये सहानुभूती, समजूतदारपणा वाढायला लागतो.

4. मराठी साहित्य मराठी भाषेला व संस्कृतीला महत्त्व देते.ज्यामुळे लोकांमध्ये भाषिक व सांस्कृतिक अभिमान वाढतो.

5. मराठी साहित्यातून विविधतेतून एकता,सामाजिक समानता व राष्ट्रीय भावना वाढीस लागण्यास मदत होते.

राष्ट्रीय एकात्मता म्हणजे एकसंध राष्ट्र निर्माण करण्यासाठी देशातील विविध गटांना एकत्र आणण्याची प्रक्रिया होय.राष्ट्रीय एकात्मतेमध्ये सर्व नागरिकांमध्ये त्यांच्या सांस्कृतिक, भाषिक,धार्मिक किंवा प्रादेशिक फरकांची पर्वा न करता आपुलकीची भावना, सामायिक ओळख व परस्पर समंजसपणा वाढवणे समाविष्ट होते.

मराठी साहित्य हे समतेवर व न्यायावर आधारित आहे.ते लोकांना एकत्र आणण्यास मदत करते.स्वातंत्र्य लढ्यादरम्यान अनेक लेखकांच्या कृतींनी भारतीय राष्ट्रवाद निर्माण केला होता. त्यांच्या लेखन कृतीतून भारतीय समाज एकत्र आलेला होता.समाजाला विचार प्रवृत्त बनवण्याचे कार्य साहित्यिकांनी, विचारवंतांनी केले होते.राष्ट्रीय एकात्मता म्हणजे राष्ट्रातील विविध समुदाय संस्कृती आणि प्रदेशांमध्ये एकता सुसंवाद वाढवण्याचे प्रक्रिया आहे.

राष्ट्रीय एकात्मतेचे महत्व:

वेगवेगळ्या राष्ट्रीय रचना असलेल्या भारतात या देशाच्या एकात्मता स्थिरतेसाठी एक राष्ट्रीय एकात्मता असणे आवश्यक आहे.या एकात्मतेमुळे विविध समुदाय, धर्म, भाषा आणि संस्कृतीमध्ये सुसंवाद आणि परस्पर आदराचे भावना निर्माण होते.सामाजिक बांधणी मजबूत करते. सामाजिक एकता वाढवते आणि त्या देशाचे नागरिक म्हणून एक ओळख निर्माण करते.राष्ट्रीय एकात्मता सर्व नागरिकांना समान संधी आणि अधिकार सुनिश्चित करते. आर्थिक विकासासाठी राष्ट्रीय एकात्मता महत्त्वाची आहे .ती सहकार्य आणि प्रगतीसाठी सामायिक दृष्टिकोनाला प्रोत्साहन देते.यामुळे राष्ट्रीय अभिमान आणि देशभक्ती निर्माण होते. राष्ट्रीय एकता दिन दरवर्षी ३१ ऑक्टोबर रोजी भारतात साजरा केला जातो. हा दिवस सरदार वल्लभभाई पटेल यांची जयंती आहे. स्वातंत्र्यानंतर विविध संस्थांचे भारतीय संघराज्यात एकीकरण करण्यात त्यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. राष्ट्रीय एकात्मता ही संकल्पना भारतात सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्यासारख्या नेत्यांना मांडली आणि प्रोत्साहन दिले.

राष्ट्रीय एकात्मतेचे मुख्य घटक:

राष्ट्रीय एकात्मतेच्या मुख्य घटकांमध्ये सामायिक मूल्ये, विविधतेचा आदराची समान संधी,सामाजिक न्याय आणि राष्ट्रीय भावना यांचा समावेश होतो.राष्ट्रीय एकात्मतेला चालना देण्याच्या घटकांमध्ये सामाजिक समानता,सर्वसमावेशक धोरणे ,शिक्षण,सांस्कृतिक देवाण-घेवाण ,आपलेपणा व अभिमानाची भावना निर्माण करणे आणि संघर्ष शांततेने सोडवणे यांचा समावेश होतो.

वाङ्मयीन पार्श्वभूमी:

राष्ट्रीय भान व्यक्त करताना त्यामागे भारतीय संस्कृती उभी केली जाते आणि सामाजिक भानाची पार्श्वभूमी व्यक्त करताना इंग्रजी शिक्षणाने झालेली जागृती व्यक्त होते. भारताची एकूणच सामाजिक,सांस्कृतिक विचारधारा त्यामागीत समताधिष्ठित विचारप्रणाली याचा आधुनिक काळातील अविष्कार म्हणून सामाजिक भान जागृती कडे पाहिले पाहिजे.महात्मा फुले सारख्या तत्त्वज्ञांनी सांस्कृतिक इतिहासाची त्यातील क्रांती -प्रतिक्रांतीची पार्श्वभूमी मांडली आहे. वाङ्मय हा एक विकासाच्या प्रक्रियेचा भाग आहे.मानवी विकासाच्या प्रक्रियेतच या विकासाला संवादी रहात साहित्य परंपरा निर्माण व प्रवाहित झाली आहे.वाणीने युक्त ते वाङ् मय.मराठी वाङ् मयाला मौखिक वाङ् मयाची दीर्घ परंपरा आहे. ही परंपरा गाथा या शब्दाने संत वाङ् मयापासून तर बुद्ध, महावीर यांच्या लोकभाषेत जीवनाचे सार सांगण्याच्या मौखिक परंपरेपर्यंत मागे घेऊन जाता येते.एवढेच नव्हे तर वाङ् मयातून व्यक्त होणाऱ्या सामाजिक भानाची पार्श्वभूमी ही अशीच 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' विचार परंपरेपर्यंत मागे घेऊन जाता येते.याचा अर्थ असा की एकूण साहित्याची पार्श्वभूमी या पद्धतीने सामाजिक आहे.

ब्रिटिश राजवट ही केवळ राजकीय सत्तांतर नसून ही सामाजिक सुधारणेसाठी,अवस्थांतरासाठी, नव समाज जागृतीसाठी सुरू झालेली चळवळ होती. महाराष्ट्रीय जनमानसात घडून येणारे हे मन्वंतर असल्याने ते भारतीय व महाराष्ट्रीय व्यक्तीच्या अभिव्यक्ती मधून व्यक्त होऊ लागले. कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांचा व त्यांच्या प्रवाहातील निबंध, केशवसुत व त्यांच्या परंपरेतील कविता.रा.ग.गडकरी व त्यांच्या परंपरेतील नाटके, हरि नारायण आपटे यांची व त्यांच्या परंपरेतील कादंबरी हे सगळे साहित्य हे या काळाचे प्रतिबिंब उमटवणारे वाङ् मय ठरले. ब्रिटिशांच्या आगमनाने व त्यांनी सुरू केलेल्या शिक्षणाने एक बाब नक्की घडून आली. ती म्हणजे भारतीय जनमानस समाजाभिमुख झाले.

महात्मा फुले यांनी आपल्या शैक्षणिक, सांस्कृतिक, सामाजिक आणि साहित्यिक कार्यातून समग्र समाज परिवर्तनाची मागणी केली. भट ब्राह्मण, शेठ, सावकार यांच्या वर्चस्ववादाला त्यांनी कडवे आव्हान दिले.१८४८ मध्ये त्यांनी शूद्र अति अतिशूद्र यांच्यासाठी शाळा सुरू केली. १८५१ मध्ये मुलींसाठी शाळा सुरू केली. महात्मा फुले यांचा 'गुलामगिरी'हा वैचारिक ग्रंथ १८७३ मध्ये प्रकाशित झाला. ब्राह्मणी धर्माचे शोषक रूप त्यांनी या ग्रंथात उघड केले. इतिहास काळातील संस्कृती,संघर्षाची एक नवी मांडणी त्यांनी या ग्रंथात केली. १८५५ मध्ये त्यांनी 'तृतीय रत्न'हे नाटक लिहिले. पुढे पोवाडा, अभंग आणि निबंध लेखन केले. या सगळ्याच लेखनामधून समकालीन जीवनाचे कडवट आणि धर्माचे शोषक व दांभिक रूप प्रगट झाले आहे. बुद्धिनिष्ठ मानवतावादी दृष्टिकोन आणि कठोर तर्क ही त्यांची हत्यारे होत.ते धर्माचे समकालीन परिस्थितीचे आणि इंग्रजी राजवटीचेही विश्लेषण करतात.

महाराष्ट्राच्या तसेच भारताच्या राजकीय पटलावर स्वतःच्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटवणारे निबंध लेखक म्हणून लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांचा उल्लेख करता येईल. तत्कालीन राजकीय चळवळीची गरज म्हणून त्यांनी 'मराठा' व 'केसरी' ही दोन वृत्तपत्रे सुरू केली. भारतीय पारतंत्र्यविरोधात लोकांमध्ये असंतोष निर्माण करणे हे त्यांच्या एकूण निबंध लेखनाचे ध्येय होते. भारतीय स्वातंत्र्याचा आग्रह धरताना ब्रिटिशांच्या सामाजिक सुधारणाकडेही त्यांनी राजकीय कृती म्हणूनच पाहिले .याचा परिणाम असा झाला की, एकूणच सामाजिक सुधारणाही ते त्यांच्या धर्माभिमानी दृष्टिकोनातूनच पाहू लागले.त्यांच्या या एकूणच भूमिकांना त्यांनी त्यांच्या 'केसरी' या पत्रातून व्यक्त केले.गीतारहस्य, द आर्टिक्ट होम इन वेदाज इत्यादी अतिशय महत्त्वपूर्ण ग्रंथाचे लेखनही त्यांनी केले.ब्रिटिश राजवटीचे अन्याय अत्याचार, त्यांचे धार्मिक घुसखोरी, समाज सुधारणे विषयीचे त्यांचे आग्रह,राष्ट्रभक्ती,धर्मकारण इत्यादी विषयावर त्यांनी सडेतोड लेखन केले.लोकमान्य टिळक हे राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते ते असल्याने त्यांचे चिंतन,विचार,विवेचन व ते व्यक्त करणारी परखड भाषा हे त्यांचे निबंधाचे स्वरूप ठरले.

साने गुरुजी कवी,कादंबरीकार, गांधीवादी विचारवंत म्हणून प्रसिद्ध आहेत. यांच्या साहित्यात राष्ट्रवादीची भावना स्पष्टपणे दिसून येते. जी केवळ राजकीय नाही तर सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मानवतावादी दृष्ट्याही दृढ आहे.त्यांनी आपल्या लेखणीतून देशासाठी त्याग आणि सेवेची शिकवण दिली. त्यांनी सर्व लेखन राष्ट्रकार्यासाठी तुरुंगवासात, समाजकार्यात किंवा विद्यार्थ्यांची सेवा करण्यात मग्न असताना केलेली आहे. साने गुरुजी यांनी राष्ट्रनिर्माणाची प्रेरणा घेऊन प्रत्यक्ष राष्ट्रकार्य करीत

असताना जीवनाची सर्व शक्ती त्या कार्यात व उर्वरित लेखन कार्यात करणारा लेखन हा उपासनेचा विधी म्हणून लिहिणारा दुसरा लेखक मराठीत नाही. प्रेमळपणा,सत्वशीलता त्या सुसंस्कृतपणा क्षमाशील,अनाग्रही वृत्ती, सदाचार व सद्भाव यांचे आकर्षण हे साने गुरुजींच्या व्यक्तिमत्वाचे विशेष त्यांच्या लेखनात प्रतिबिंबित झाले आहे. सर्वांविषयी प्रेमभाव,ईश्वरावर श्रद्धा, माणसाच्या मूलभूतावर विश्वास ही गांधीवादाची तत्वे साने गुरुजींच्या लेखनात आहेत. साने गुरुजी यांचे अंदाजे १२५ पुस्तके प्रकाशित व उर्वरित लेखन अप्रकाशित राहिले आहे. रवींद्रनाथ टागोर आदींची चरित्रे साने गुरुजी यांनी लिहिली. दिल्ली डायरी (महात्मा गांधी), मानव जातीची कथा, राष्ट्रीय हिंदू धर्म (भगिनी निवेदिता), भारताचा शोध (जवाहरलाल नेहरू) असे एकूण १४ ग्रंथांचे अनुवाद त्यांनी केले. गोड निबंध, सुकणारे सत्य हे निबंध संग्रह व भारतीय संस्कृती हा एक संग्रह अशी विपुल साहित्य संपदा त्यांनी निर्माण केली.वाचकाच्या मनावर नैतिक मूल्यांचा खोल ठसा उमटविण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या लेखणीत आहे.त्यांच्या लेखनाने शिकवणुकीने ,भाषणांनी प्रेरित होऊन अनेकांनी राष्ट्र कार्याला समाजकार्याला वाहून घेतले.साधी, सोपी, छोटी वाक्य,अंत:करणाची तळमळ शब्दात ओथंबून भरणारी अशी त्यांची लेखन शैली आहे.साने गुरुजी यांच्या साहित्यात राष्ट्रवाद केवळ राजकीय विचारांपुरता मर्यादित नाही तर तो सामाजिक, सांस्कृतिक आणि मानवतावादी विचारांशी जोडलेला आहे त्यांचे साहित्य आजही लोकांना प्रेरणा देत आहे आणि देशासाठी काहीतरी करण्याची प्रेरणा त्यामुळे निर्माण होते.

१९२० ते १९५० या कालखंडात झालेले विचार मंथन १९६० नंतरच्या साहित्य चळवळी व प्रवाहांना कारणीभूत ठरले. पन्नासच्या दशकात श्री.ना. पेंडसे आणि गो . नी.दांडेकर यांच्यावर प्रादेशिक साहित्याचा प्रभाव होता तर अण्णाभाऊ साठे यांनी दुर्लक्षित, वंचित, व्यवस्थेने नाकारलेली माणसे कादंबरीत आणली. बी.रघुनाथ यांनी मराठवाड्यातील निजाम राजवटीतील शोषित माणसांचे जग उभे केले.१९६० नंतर मराठी साहित्यात कलावादी,जीवनवादी दृष्टिकोनाबरोबरच मार्क्सवादी, गांधीवादी आंबेडकरवादी,वास्तववादी,अस्तित्ववादी या विचार धारेची चर्चा झाली होती. ती पुढेही चालू राहिली आदिवासी,भटका व इतर समाज साहित्य विश्वात सामावला जाऊ लागला. तसे तसे त्या समाज घटकाचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटू लागले. साहित्य आणि जीवन यांच्यातील अंतर कमी झाले. आपले जगणे,समस्या हे लेखक मोठ्या प्रमाणात मांडू लागले. १९६० नंतरचा साहित्यातला नायक परिस्थितीशी संघर्ष करून शिकणारा,न्याय हक्कासाठी सर्वसामान्य वर्गातून पुढे येत होता.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

नारायण कुलकर्णी-कवठेकर 'हे माझ्या गवताच्या पात्या' या कवितासंग्रहातील गाव,झाड ,जमीन अशा कवितांमधून खेड्यातील भेदक वास्तव त्यांनी मांडले. राजकीय वास्तवाची झाडाझडती ही घेतली. उत्तम कोळगावकर यांची कविता सामाजिक व राजकीय अनुभवाला घडणारी आहे. 'जंगलझडी'या कवितासंग्रहामध्ये प्राधान्याने ग्रामीण माणसाचे दारिद्र्य परिस्थिती हे विषय आलेले आहेत.

चिं.त्र्य. खानोलकर यांनी मानवी विकास,वासना,विकृती यांचे दर्शन घडवणारी कथा लिहिली. ही पात्रे वाचकांच्या मनाचा ठाव घेणारे आहे. प्रभू देसाई यांनीही कोकणाचे दारिद्र्य,भिक्षुकांचे जगणे आपल्या कथांमधून मांडले.

रंगनाथ पठारे हे खेड्यातील समूहाचे,त्यातील जातीबद्ध अशा ग्रामीण माणसांचे अर्थपूर्ण जीवन रेखाटतात. ग्रामीण जीवनातील स्थित्यंतरे आणि त्यासोबत शिरलेल्या अपप्रवृत्तीची दखल त्यांची कथा घेते. 'अनुभव विकणे आहे', 'रथ' हे त्यांचे कथासंग्रह वाचकाला नवे अनुभव देतात.रंगनाथ पठारे यांनी सामाजिक उत्तरदायित्वाचे भान ठेवूनच कादंबरी लेखन केले आहे समाजातील वेगवेगळ्या व्यक्तिमत्त्वांना वाचकांसमोर ठेवून मानवी जीवनातील शाश्वत प्रवृत्तीला हात घालण्याचा प्रयत्न पठारे यांनी केल्याचे दिसते. 'रथ 'मधून त्यांनी आंदोलनामागील नैसर्गिक आणि अनैसर्गिक दाब आणि त्यात महत्त्वाचा असलेला दाब हा अनैसर्गिकच अधिक असतो असे दाखवले आहे. 'टोकदार सावलीचे वर्तमान' आणि 'चक्रव्यूह' या दोन्ही कादंबऱ्यातून त्यांनी मानवी संबंधाचे गुंतागुंत भौतिक आणि अभौतिक स्तरावर भिन्नभिन्न असते असे चित्रित केले आहे सामाजिक वास्तव यांच्या कादंबरीतून व्यक्त होते.

श्री.ना.पेंडसे यांनी प्रादेशिक कादंबरीचे नवे पर्व सुरू केले.त्यांनी एल्गार, गारंबीचा बापू या कादंबऱ्यातून ते कोकण प्रदेशाचे चित्र रेखाटले.एखाद्या भूप्रदेशाला स्वतंत्र व्यक्तीमत्व असू शकते. इतके प्रत्ययकारी चित्रण त्यांनी उभे केले. 'एल्गार' या कादंबरीत त्यांनी हिंदू मुस्लिम संघर्ष चित्रित केला आहे.निसर्ग आणि व्यक्ती यांच्या परस्पर संबंधाचे चित्रण करून पेंडसे यांनी व्यक्ति आणि प्रवृत्ती यातील भयान वास्तव उभे केले आहे.

गो.नी.दांडेकर यांनी शितू,पवनाकाच्या धोंडी,पडघवली त्या कादंबऱ्यातून कोकणातील प्रदेशाचे मार्मिक चित्रण घडवले.शहरीकरणाचे आकर्षण,ओस पडत चाललेली खेडी व तेथील ढासळती मूल्यव्यवस्था याविषयीचे आशयसूत्रे गो.नी.दांडेकर यांनी आपल्या कथेतून साकार केली.

व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या 'बनगरवाडी' कादंबरीतून प्रादेशिकतेचे प्रत्ययकारी चित्रण येते. या कादंबरीत मेंढपाळांच्या वस्तीमधील सामाजिकता प्रभावी रीतीने व्यक्त झाली आहे. कादंबरीतील व्यक्तिरेखा मानवी प्रवृत्तीचे दर्शन घडवितात. र.वा.दिघे यांनी कोकणच्या पार्श्वभूमीवर ग्रामीण भागातील स्वच्छंद जीवनाचा व भावभावनांचा वेध घेणाऱ्या 'सराई' व 'पाणकळा' या कादंबऱ्या लिहिल्या.कल्पनारम्य सौंदर्यपूर्ण अविष्कार करण्यात ते यशस्वी झालेले दिसतात.

अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यकृतीतून दलित आणि मागासलेल्या लोकांच्या समस्यांवर प्रकाश टाकला गेला आणि राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी प्रयत्न केले गेले.दलित ग्रामीण स्त्रीवादी व इतर साहित्य चळवळी या जीवनवादी स्वरूपाच्या आहेत. त्यांचे मुख्य प्रश्न वास्तव जगण्यातील आहे. मानवता हे त्यांचे केंद्र असून लोकशाही व्यवस्थेत त्या निर्माण झालेल्या आहेत.या चळवळीमुळेच मराठी साहित्य समृद्ध झाले.

आदिवासी साहित्य जास्तीत जास्त कविता लेखन झालेले दिसून येते.भुजंग मेश्राम यांचा 'आदिवासी कविता'हा गोंडी भाषेतील कविता संग्रह १९७५मध्ये प्रकाशित झाला.१९९० मध्ये 'उलगुलान'हा काव्यसंग्रह प्रकाशित झाला.माणुसकीचे जीवन प्राप्त करण्यासाठी ही कविता समाज व्यवस्थेविरुद्ध लढा पुकारते. अनेक स्तरीय सांस्कृतिक संघर्षाचे सूचन या संग्रहात आलेले आहेत.मानवतेच्या पातळीवर वागणूक मिळावी ही मागणी, सांस्कृतिक संघर्ष, गावकसापासून दूर, समाज सुधारणांपासूनही दूर हा भाव व्यक्त करणारी आदिवासी समाजाचे प्रतिनिधित्व करणारी कविता आहे.वाहारु सोनवणे यांचा 'गोधड'या कवितासंग्रहा मध्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मूल्यांचा स्वीकार ,आदिवासींमध्ये सत्वाची भावना निर्माण करणारी, लोक जीवनाचा वेध बोली भाषेचा प्रभावी वापर असणारी कविता व्यक्त होते.

एकूणच मराठी साहित्य हे राष्ट्रीय एकात्मतेला चालना देणारे ठरले आहे. वेगळ्या लेखकांनी साहित्यिकांनी आपल्या साहित्य कृतीतून समाजातील विविधतेतील सौंदर्य व एकतेचे महत्व अधोरेखित केले आहे.मराठी साहित्याने नागरिकांमध्ये सामाजिक जाणीवा निर्माण केल्या.

निष्कर्ष:

१)मराठी साहित्याने महाराष्ट्र व भारतातील इतर प्रादेशिक ,सांस्कृतिक देवाण-घेवाण केली आहे.त्यामुळेच परस्पर समंजसपणा व आदर वाढला आहे.

२)मराठी साहित्यिकांनी राष्ट्रीय एकता व अखंडतेचे महत्त्व अधोरेखित करून राष्ट्रवादी विषयांचा शोध घेतला आहे.

३)मराठी साहित्य सामाजिक सुधारणांना प्रोत्साहन देणारे,जातिवादाला आव्हान देणारे, महिलांच्या हक्कासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

४)मराठी साहित्य,समाजाला,संस्कृतीला,भाषेला महत्त्व देते त्यामुळे लोकांमध्ये भाषिक व सामाजिक अभिमान जागृत होतो.

५)मराठी साहित्यातून विविधतेतून एकता,धर्मनिरपेक्षता,सामाजिक समानता राष्ट्रीय भावना वाढीस लागते.

संदर्भ ग्रंथ:

१)प्रदक्षिणा खंड दुसरा, पुणे, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.

२)मराठवाडा साहित्य परिषद,१९८१,प्रतिष्ठान कादंबरी विशेषांक.

३)संपादन,डॉ.वासुदेव मुलाटे, ग्रामीण साहित्य चळवळ आणि आम्ही,प्रथम आवृत्ती १९९६.

४)देशपांडे अ.ना -आधुनिक मराठी वाङ्मया चा इतिहास.

५)ग्रामीण साहित्य ग्रामीण कादंबरीचे स्वरूप- डॉ.विठ्ठल जंबाले.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

भारतीय स्वातंत्र्य लढा आणि कुसुमाग्रजांची कविता

प्रा.डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे

मराठी विभाग,

शिवजागृती वरिष्ठ महाविद्यालय, नळेगाव

मो.8698554403

भारतावर ब्रिटिशांनी दीडशे वर्षे राज्य केले ब्रिटिश राजवटीमुळे आपल्या लोकांना नवा विचार आणि शिक्षणाच्या नव्या वाटा मिळाल्या होत्या. शिक्षणाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात होऊ लागला. समाज जीवनाचे प्रकार असे विवेचन गोपाळ हरी देशमुख लोकहितवादी यांनी केले. आगरकरांचा सुधारणावादी विचार यामुळे समाज जीवनात चलन वलन होऊ लागले. लोकजीवन, इतिहास, स्वातंत्र्यलढे, वैज्ञानिक दृष्टिकोन हा नवा विचार मिळाला. लोकमान्य टिळकांचे राजकारण, गांधी युगाची सुरुवात, क्रांतिकारकांचे प्रयत्न, मिठाचा सत्याग्रह, दांडीयात्रा, ऑगस्ट क्रांती दिन महात्मा गांधीजींनी उभे केले. भारत छोडो आंदोलन या घटनांनी भारतीय स्वातंत्र्याच्या वाटा मोकळया झाल्या. पहिल्या आणि दुसऱ्या महायुद्धातील घटना महत्त्वपूर्ण ठरल्या त्याचा प्रभाव मराठी माणसावर पडला. नवी पिढी ध्येयवादाला, गुलामगिरी झुगारून देण्याला जवळ करू लागली. कुसुमाग्रजांच्या नाशिक परिसरात स्वातंत्र्य कवी गोविंद राहत होते. जवळच भंगुरला बाबाराव व तात्याराव सावरकर यांनी अभिनव भारतची स्थापना केली होती. बॅरिस्टर सावरकरांनी पुस्तकात पिस्तूल लपवून इंग्लंडहुन भारतात पाठविले होते. त्यांना काळयापाण्याची शिक्षा झाली होती आणि कैदी म्हणून प्रवास करताना त्यांनी मार्सेल्स येथे आगबोटीच्या पोर्टहेलमधून फ्रान्सचा किनारा गाठण्यासाठी उडी मारली होती. चापेकर बंधूंनी पुण्यात रँड साहेबांचा खून केला होता. आणि नाशिकला कलेक्टर जॅक्सनचा तिथल्या नाट्यगृहात खून झाला होता. या घटनांनी राजकीय वातावरण पार ढवळून निघाले होते. नाटककार कृष्णाजी प्रभाकर खाडीलकरांच्या 'किचकवध' नाटकावर सरकारने बंदी घातली होती. भा.रा. तांबेही 'रुद्रास आवाहन' या कवितेतून पाड सिंहासने दुष्ट ही पालथी म्हणून रुद्रास आळवीत होते. कोणत्याही देशाच्या किंवा प्रदेशाच्या स्वाधीनता किंवा स्वायत्तता याकरिता तत्कालीन शासनकर्त्यांशी लढले याला स्वातंत्र्यसंग्राम म्हणतात. भारतीय स्वातंत्र्यसंग्राम हा स्थानिक आव्हानातून, प्रोत्साहित प्रयत्नांमधून प्रेरित भारतातील राजकीय संघटनाद्वारा संचलित अहिंसावादी त्याचप्रमाणे सैन्यवादी होते.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

ज्याचे फक्त एकच उद्दिष्ट होते. इंग्रजी शासकांना भारतीय महाद्वीपातून हुसकावून लावणे या आंदोलनाची सुरुवात १८५७ मध्ये शिपायांच्या बंडातून झाली असे मानले जाते. स्वातंत्र्यसंग्रामात हजारो क्रांतिवीरांनी आपल्या बलिदानाची आहुती दिली. त्यामध्ये अनेक छोटे मोठे क्रांतिकारक सहभागी होते. १९२० पर्यंत स्वातंत्र्यलढ्याचे नेतृत्व लोकमान्य टिळकांनी केले, तर त्यांच्या निधनानंतर टिळक युगाचा अस्त आणि गांधीयुगाचा उदय म्हणजेच महात्मा गांधी यांनी नेतृत्व केले. हे जे तत्कालीन वातावरण होते त्याचा वेध घेणारी तितक्याच ताकदीची समर्थ कविता कुसुमाग्रज लिहीत होते आणि 'विशाखा' या संग्रहात ती एकत्र असल्याने ती समकालीन मराठी कवितेत वेगळी आणि वैशिष्ट्यपूर्ण ठरली आहे. तरुण आस्वादकांचा अंतरअग्नी फुलविणे हा या कवितेचा मुख्य गाभा आहे. यज्ञात टाकण्यात येणाऱ्या आणि त्यातील अग्नी भडकविण्यास सहाय्यभूत ठरणाऱ्या समिधासारखी ही कविता आहे असे कवी कुसुमाग्रज यथार्थपणे मांडतात. "समिधाच सख्या या,त्यांत कसा ओलावा कोठून फूलांपरी वा मकरंद मीळावा? जात्याच रूक्ष या एकच त्या आकांक्षा, तव आंतर अग्नी क्षणभर तरी फुलवावा." म्हणून कुसुमाग्रजांना अग्नी संप्रदायाचे कवी म्हणून ओळखले जाते. स्वातंत्र्याच्या ध्यासाने मंतरलेल्या जाणिवा व्यक्त करताना क्रांतिकारकांचे दर्शन इथे होते. त्याचबरोबर जीवनातील उत्कट प्रेमाची प्रतिती इथे आली. एक समर्थ कांतिकारक हळव्या स्वप्नील, भाबड्या आणि आशावादी कवीचे दर्शन कवितांमधून घडते. तेजाची आराधना ही कुसुमाग्रजांच्या काव्यनिर्मीतीची प्रेरणा आहे. आमावस्येच्या काळयाकुट्ट अंधाराला सूर्याने आपल्या तेजाने नष्ट करुन दाहिदिशांना प्रकाशमय करतो. त्याप्रमाणे पारतंत्र्य तसेच समाजातील दुःख अज्ञान, दारिद्रय अन्याय गुलामगिरी हे सर्व अंधाराचे स्तर नाहिसे करणारा प्रकाश आहे. त्याप्रमाणे स्वातंत्र्यसंग्रामातून भारतमातेला गिधाडांच्या दाढेतून मुक्त करणे म्हणजे भारतावरील अंधकार नाहिसा करणे होय, कवी, कुसुमाग्रज यांना मानवतावाद स्वातंत्र्य, राष्ट्रवाद, मानुषतेची तळमळ आहे. तर अमानुषतेबद्दल घृणा आहे. अन्याय, शोषण, विषमता यांविरुद्ध ते दंड थोपटतात. मानुषतेचे, सौंदर्याचे आणि मांगल्याचे दर्शन घडते, तिथे त्यांचे कर जूळतात. (संपादक - पी. विठ्ठल विशाखा: एक परिशीलन', चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, 2007 पृष्ठ-1० व 11)

आपल्या देशाच्या पारतंत्र्याच्या काळात ब्रिटिश राजवटीच्या रुपाने पहिली शक्ती वावरत होती. तर क्रांतीकारकांच्या बलिदानातून दुसरीचा उदय झाला होता. डॉ. स. रा. गाडगीळ म्हणतात, "सामाजिक जीवनातल्या अश्रू, असंतोष, चीड, द्वेष इत्यादी सा-या गोष्टी कुसुमाग्रजांच्या कवितेत

आढळतात. पण या सर्वांचे नुसते चित्रण करून ते थांबत नाहीत, त्यांचे अश्रू दुबळे नाहीत. अनेक कवितांमधून त्यांनी क्रांतीचा संदेश दिला आहे. नुसत्या सदिच्छेवर या क्रांतिवादावर त्यांचा विश्वास नाही." (पी. विठ्ठल, विशाखा एक परिशीलन, पृष्ठ क्र.-१३) स्वातंत्र्य संग्राम ही चळवळ राष्ट्रव्यापी बनून राहिली. राजकीय पारतंत्र्य, समाजाची नैतिक अधोगती, आर्थिक दुर्दशा, स्वकलह व स्वत्वहीनतेमुळे महाराष्ट्रीय समाजात घोर निराशा निर्माण झाली. स्वातंत्र्य संग्रमाच्या चळवळींनी ही निराशा दूर करून स्वातंत्र्यवीरांच्या मनात अस्मिता, जोम व स्वातंत्र्यासंबंधी आसक्ती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. राष्ट्रीय जाणीव जागृती होत होती. तर दुसरीकडे सामाजिक जीवनातील प्रतिगामी मूल्यांना तडा जात होता आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याची जाणीव मूळ धरू पहात होती. सर्व विषमतेचा धिक्कार केला जात होता. समता, स्वातंत्र्य व बंधुतेवर विश्वास ठेवणारा नवा समाज घडविण्याचा प्रयत्न केला जात होता. स्वातंत्र्य हे मूल्य मानून कुसुमाग्रजांच्या अखेर पृथ्वीचे प्रेमगीत, वेडात मराठे वीर दौडले सात, क्रांतीचा जयजयकार, स्वदेशाची विनवणी, कोलंबसाचे गर्वगीत, बर्फाचे तट पेटुनी उठले, गाभारा, निरोप, नेता, गुलाम, बंदी, आव्हान विजयोन्माद इत्यादी कविताच्या आधारे राष्ट्रीय भावना, स्वातंत्र्यसंग्राम चळवळीचा शोध घेण्यात आला आहे. 'गर्जा जयजयकार' ही कविता त्यांच्या मनात नेहमीच ब्रिटिश राजवटीच्या गहन अंधाराने भरलेल्या रात्रीचे वातावरण घेऊन शब्दबद्ध होते. इंग्रजी राजवटीमुळे देश गुलामगिरीत पारतंत्र्यात होता. याचे पडसाद उमटत असलेले कवी कुसुमाग्रज यांनी अनुभवले होते. तत्कालीन पिढीच्या विद्यार्थ्यांनी भारताला स्वातंत्र्य लढयाचे शेवटचे तेजस्वी पर्व पाहिले होते. क्रांतिगीतांमुळे लोकांच्या मनात चैतन्य उसळत असे. मध्यरात्रीच्या गहन अंधारात दूर कुठेतरी मशाली उजळताना दिसतात. त्यांच्या प्रश्नात माणसांच्या गूढ, रहस्यमय हालचालीचे भास होतात. या क्रांतिगीतांचे आवाज़ मनात घुमतात, इन्किलाब झिंदाबाद, वंदे मातरम्, भारतमाता की जय, लेंगे स्वराज्य लेंगे हो.. चरखा चलाचला के ढोल वाजवा ढोल... औंदा सौराज्य मिळवायचे कारभारनी म्हणूनशान सोडलाय कामधंदा आज हिमालय के चोटीसे फिर हमने ललकारा है। दूर हटो ये दुनियावालो हिंदोस्ता हमारा है ब्रीद तुझे विस्मरुनीया सैनिका भागेल का सदैव सैनिका पुढेच जायचे. या आवाजात एक आवाज सळसळत आला तो म्हणजे 'गर्जा जयजयकार क्रांतीचा गर्जा जयजयकार रात्रीच्या गर्भातील उद्याच्या उषकालाच्या ललकारीची आजही आठवण आली, तर अंगावर काटे येतात. (रमेश तेंडुलकर, मराठी रोमॅंटिक काव्यप्रतिभा, मेहता पब्लिशींग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती 1999, पृष्ठ 195) या कवितेचे मूळ नाव: 'डमडमच्या तुरुंगात' असे होते. परंतु नंतर "क्रांतीचा जयजयकार' असे

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

बदलण्यात आले. अन्नत्याग करून मृत्यूच्या दारात पाऊल टाकताना राजबंदयाच्या ओठांवर स्फुरले गाणे असे कुसुमाग्रज या कवितेचे वर्णन करतात. आपल्या पारतंत्र्याच्या काळात ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या रुपाने विराट शक्ती वावरत होती. तर क्रांतिकारकांच्या बलिदानातून आत्मप्रेरित तेजस्विता दिसत होती. आजच्या काळात गीत म्हणून तिचा स्विकार केला जातो. 'मृत्युंजय शब्दातून उगवलेले एक अमर क्रांतिसूक्त' या शब्दात बा. भ. बोरकरांनी या कवितेला वाखाणले आहे. 1939 साली पुणे येथे लिहिलेली ही कविता तत्कालीन स्वातंत्र्य चळवळीच्या संग्रामातील एका संवेदनशील मनाचा हुंकार आहे. समाजाला दिलेली आरोळी आहे, गर्जना आहे. जिकडे तिकडे इंग्रजी दमनाचा वरवंटा फिरत होता. भारतभर स्वातंत्र्य संग्रामाचे लोण पसरले होते. मुंबईत कामगारांनी, नाविकांनी बंड, उठाव केले होते. इंग्रजी दंडुक्यास कधी अहिंसक तर, कधी तर कधी हिंसात्मक पद्धतीने लोक प्रत्युत्तर देत होते. अशा वातावरणाच्या परिणामातून जन्माला आलेली कवीची ही 'युद्धघोषणा' आहे. युद्धात जशी जगण्यामरण्याची, स्वतंत्रता बंदीवासाची पर्वा न करता निरकुंश झालेले हे क्रांतिवीर आपल्या भावना शब्दातून मांडत असल्याचे या कवितेतून दिसते. गर्जा जयजयकार क्रांतीचा गर्जा जयजयकार अन वज्रांचे छातीवरती घ्या झेलून प्रहार खळखळू द्या, त्या अदय श्रृंखला हातापायात पोलादाची काय तमा मरणाच्या दरात सर्पांनों उद्दाम आवळा कसुनिया पाश पिचेल मनगट परि उरातील अभंग आवेश" क्रांती घडविण्यासाठी मनाचा जसा निर्धार हवा असतो. पाशवी सत्ताविरुद्ध आत्मबळ असा आहे. शारीरिक, मानसिक कष्ट, यातना सहन करण्याची शक्ती या कवितेने दिली आहे. उघड्या डोळयांनी सूर्याला हात घालू पाहणा-या मातृभूमीच्या मुक्तीसाठी आपले सर्वस्व अर्पण करण्यास निघालेल्या या क्रांतीवीरांची ही गर्जना कोणत्याही सत्ताधीशाचे सिंहासन अस्थिर करण्याची ताकद राखून आहे. या क्रांतीकारकांचा निर्धार एवढा ठाम आहे की, "संहारक काली, तुज देती बळीच आव्हान बलशाली मरणाहून आहे आमुचा अभिमान मृत्युंजय आम्ही आम्हाला कसले कारागार गर्जा जयजयकार क्रांतीचा गर्जा जयजयकार" या पक्क्या निश्चयापुढे आता निश्चयांची सीमा उरलीच नाही. आपल्या हातावर आपलेच शिर घोण्याची तयारी केल्यावर साक्षात मृत्यूलाही हा क्रांतीवीर आव्हान देतो. आपली स्वातंत्र्य प्रीती एवढी प्रगाढ आहे की तिला कोणतीच बंधने आता आवर घालू शकत नाहीत. कोणत्याही अगदी जगण्याच्याही लालसेला हे क्रांतीवीर बळी पडणार नाहीत. त्यामुळे बाकी नात्यांचे, प्रीतीचे बंधन आता उरलेच नाही. बांधू न शकले प्रीतीचे वा कीर्तीचे धागे" "अशा ध्येयवेड्यांना कोणतीच माया, ममता रोखू शकणार नाही. म्हणून ते म्हणतात, कशास आई भिजविसी डोळे उजळ

तुझे भाळ." क्रांतिवीरांना मृत्यू आला तरी क्रांतीचे कार्य थांबणार नाही, त्यांना कशाचीच तमा नाही. उलट जास्त जोमाने क्रांतिकार्य सुरु होईल असा त्यांना विश्वास वाटतो. "सरणावरती आज आमुचि पेटताच प्रेते उठतिल त्या ज्वालतून भावी क्रांतीचे नेते." अशा क्रांतिधारांच्या झुंडीच्या झुंडी तयार झाल्यावर भारतमातेच्या पायातील पारतंत्र्याचे साखळदंड खळखळ तुटल्याशिवाय राहणार नाही. त्याचसाठी क्रांतीची गर्जना हे वीर वरचेवर करीत आहेत. माणसाच्या दुर्दम्य ध्येयासक्तीचे, इच्छाशक्तीचे हे गीत आहे. आजच्या सामाजिक जीवनातील अश्रू, असंतोष, चीड द्वेष इत्यादी सा-या गोष्टी कुसुमाग्रजांच्या 'कोलंबसचे गर्वगीत' या कवितेत आढळतात. त्यांचे अश्रू दुबळे नाहीत. त्यातून दुर्दम्य आशावादाच्या ठिणग्यां उडत आहेत. दूर मनो-यात या बाहयतः अत्यंत भिन्न प्रकृतीच्या काव्यात ध्येयासक्तीचा एक अखंड धागा असलेला दिसतो. "कोट्यावध जगतात जिवाणू जगती अन् मरती जशी ही गवताची पाती नाविक आम्ही; परंतु फिरतो नभाखाली निर्मितो नव क्षितिजे पुढती" या त्यांच्या काव्यातील ओळींमधून प्राप्त परिस्थितीसमोर गुडघे न टेकवता नवे जग निर्माण करू पाहणा-या क्रांतीवीरांची आहे. पाहणा-या क्रांतिवीरांची आहे. हे क्रांतिकारक कोलंबससारखे नाविक फक्त समर्थपणे नवक्षितिजाच्या शोधात निघालेले आहेत. केवळ स्वातंत्र्य मिळवणे हेच त्यांचे अंतिम ध्येय आहे. एकदा त्यांची निष्ठा ठरली की, पैसा, घरदार, प्रेम, पत्नी, संसार ही बंधने तोडण्यास कोलंबसवृत्ती सदैव तयार असते. "मार्ग आमुचा रोखू शकती ना धन, ना दारा घराची वा वीतभर कारा मानवतेचे निशाण मिरवू महासागरात जिंकुनी खंडखंड सारा।" या कवितेतील कोलंबस हा मानवतचे निशाण मिरविण्यासाठी अज्ञानाचा महासागर धुंडाळण्याची तयारी ठेवून आहे. त्यांची विजय मिळवण्याची प्रबळ इच्छा आहे. अपराजीत वृत्तीचा तो जीवनवीर आहे. हा सर्व वीरांचा नायक आहे. या क्रांतीवरांचे चित्र उभा करताना कोलंबससारख्या दर्यावर्द्याची उपमा कवीला योग्य वाटते. महासागरातील उठले आक्राळविक्राळ वादळ नभातील दैत्यांनी ब्रिटिशांनी वरून लाटलेले 'तांडव वाटते. तांडव हे प्रलयकालाच्या वेळी करावयाचे नृत्य असते. पृथ्वीचा अंत होण्याची वेळ असते. भारत सोडून जाण्याची वेळ ब्रिटिशांची जवळ आली आहे. असे कवी कुसुमाग्रजांना सांगावयाचे आहे. परंतु अशा वेळीही आपल्या नीर्धाराचा जोमाने पाठपुरावा करणा-या वीरांची जात ही कोलंबसाची असते. ब्रिटीश सत्तेच्या तांडवावर विजय मिळवायचा असेल, तर कोलंबसप्रमाणे आपल्या भारतीय क्रांतिवीरांचा निर्धार असावा, आपल्या सोबतच्या सहका-यांना त्यासाठी तो धोर देतो. "सहका-यांनो काही खंत जन्म खलाशांचा झुंजण्या अखंड संग्राम नक्षत्रापरि असीम नीलामध्ये संचरावे दिशांचे आम्हाला धाम"

ब्रिटिशांच्या अन्यायाविरुध्द एकदा बंड करून उठले की, होणाऱ्या परिणामाची चिंता करत बसण्यात काही अर्थ नसतो. स्वातंत्र्यसंग्रामाची अखंडता ध्येय प्राप्त होईपर्यंत सातत्याने ठेवावीच लागते. स्वातंत्र्यसंग्रामातील या लढवय्यांना स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत हा संग्राम चालू ठेवावा लागणार आहे. मनुष्यावर लादल्या जाणा-या पारतंत्र्याविषयी आणि दारिद्र्याविषयीची चीड त्यांच्या कवितेने प्रकट करून मानवी जीवनाच्या समानतेचा विचारही मांडला आहे. स्वातंत्र्याची पहाट उदयाला येण्याचा आशावाद कवी व्यक्त करतात, या भांडवलवादी शोषणरूपी हिमलाटेचा नाश, अंत करण्यासाठी आता स्वातंत्र्यसूर्याचा उदय होणार असल्याचे वर्णन कवी 'हिमलाट' या कवितेत करतात, "ज्योतितूनि धावत या तेज कण सारे या यशातील अन् सरणातील निखारे रे ढाळ नभा, तव ते ज्वालामय तारे पेटू द्या वणवा कणाकणात मशाली, हिमलाट पहाटे पहा जगावर आली." भांडवलवादी शोषणाच्या रूपातील हिमलाटेच्या अंतासाठी क्रांतिकारक, दाहक वृत्तीची गरज असल्याने मनामनात विशेषतः गरिबांच्या मनात क्रांतीचा वणवा पेटला पाहिजे. त्यासाठी कवी अग्नीला आवाहन करतो. हिमलाटेचे स्वरूप मायावी असल्याने तिचे रूप दिसत नसले, तरी तिचे परिणाम भयानक असतात.

विसाव्या शतकातील प्रदीर्घ काळ कुसुमाग्रजांनी अनुभवलेला आहे. म्हणून त्यांच्या कवितेतून स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर जीवनविषयक जाणिवा व्यक्त होतात. कुसुमाग्रजांच्या कवितेला काळाचे बंधन नाही. ती भूतकाळ, वर्तमानाकाळ आणि भविष्यकाळाशी नाते प्रस्थापित करणारी आहे. सामान्यांच्या शोषितांचा विजय व्यक्त करू पाहणारी त्यांची कविता आहे. उद्याच्या मंगलमयी जीवनाचे स्वप्न पाहते. 'गुलाम' या कवितेतून याचा प्रत्यय येतो 'गुलाम', कवितेतील 'चक्र' ही प्रतिमा शोषकांसाठी वापरलेली आहे. या चक्राखाली स्वातंत्र्याची मानव्याची आणि सत्याची आणि नीतीची जाणीव चिरडली जात आहे. ब्रिटिशांच्या राजवटीमुळे देशातील जनतेला गुलामीचे जीवन जगावे लागत आहे. त्याबद्दलची चीड, उद्वेग, संताप, मनात खदखदत आहे, "हिमगिरीप्रमाणे विरघळले जग भवती अन् जागी झाली माणूसकी हृदयात।" सुसाट धावत असलेल्या चक्रात मनगट अडकले जाते. हे मनगट संघर्ष करणाऱ्या मानवी वृत्तीचे निर्देशक आहे. शेवटी चक थांबते अन् स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळे संघर्षशील मानवी मनाचा विजय होतो. कुसुमाग्रजांची कविता मागे उडी घेणारी नाही'. तर एक पाऊल उड़ी टाकून यश मिळवणारी आहे. क्रांतीची ज्योत सतत तेवविणारी आहे. 'सात' ही कविता स्वातंत्र्य या श्रेष्ठ मूल्यांसाठी लढणारी आहे. त्यासाठी वेळ आली तर बलिदान देणा-या क्रांतिवीरांचे दर्शन घडविणारी आहे. मराठ्यांच्या उज्जवल इतिहासातील शौर्याची गाथा स्वातंत्र्यवीरांपुढे मांडते. छत्रपती शिवाजी

महाराज यांचे सरसेनापती प्रतापराव गुर्जर यांच्या शौर्याचा आणि बलिदानाचा आदर्श कवी क्रांतिवीरांसमोर मांडून ध्येय निर्माण करतात, मोगलांना छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सळो की पळो करून हाकलून लावून हिंदवी स्वराज्याची निर्मिती केली. त्याप्रमाणे ब्रिटीशांना हाकलून स्वतंत्र भारत निर्माण करावे असे क्रांतीकारकांना अप्रत्यक्ष सुचित करतात. वि.दा. सावरकरांच्या कवितेमध्य 'यज्ञ' कल्पना कुसुमाग्रजांच्या 'विजयोन्माद' या कवितेत आढळून येते. युयुत्सू वृत्ती, मृत्यूंज्रयी जिद्द, ध्येयासक्ती, माणुसकी, दुर्दम्य इच्छाशक्ती याचे चित्रण विजयोन्माद कवितेत येतें. पारतंत्र्यातून मुक्त होण्यासाठी स्वीकारलेल्या आत्मसमर्पण करणाग्रा वृत्तीचे दर्शन घडते. "मी जिंकलो आहे, माझा विजय झाला आहे. आता विष ओतीत या, विषारी गर्व करा, जगामध्ये जहर फेका काहीही करा मी आता शक्तिशाली झालो आहे." स्वराज्य प्राप्तीचा ध्यास सर्वानाच लागलेला होता. महात्मा गांधी यांच्या आंदोलनाला समग्र समाजाने आपले करून घेतले होते. १९३० चा मिठाचा सत्यागृह आणि १९४२ चे भारत छोडो आंदोलन या घटनांनी संपूर्ण भारताच्याच मनावरील ढिलेपणाची, गतानुगतिकतेची गुलामीची जळमटे काढून फेकली होती. स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी विजयाची घोडदौड सुरु होती. हा आशावाद १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. आपला विजय झाला. या रुपाने खराही ठरला. समाजातील गरीब आणि श्रीमंत या वर्गातील गरिबांबदल कवीच्या मनात असलेली कणव अनेक कवितांमधून व्यक्त होते. स्वातंत्र्यपूर्वकालीन नेत्याचे चित्र रंगविताना "पायदळी पडलेल्या दलिता रुधिराने न्हालेल्या जगता दीप दाविला तुवा प्रेषिता?" म्हणून दलितांना हृदयाशी धरण माणुसकीची धार ओतणारा नेता (गांधीजी) त्यांनी चित्रित केला आहे. त्या नेत्याजवळ असणाऱ्या मूल्यविकाचे वर्णन कुसुमाग्रज 'नेता' या कवितेतून करतात, "तव घर धरती, दौलत कांबळे सुमनाचे मन वज्राचे बळ, ध्येय साधनाला तव केवळ क्षितिजाच्या सीमा। हे सारे स्वातंत्र्यपूर्वकालीन नेत्याचे वर्णन कवी करतात. स्वातंत्र्योत्तर काळातील कवी बदललेली परिस्थिती मूल्यात्मकता, बदललेली मूल्यकल्पना यांनी आजचे नेते, कसे भ्रष्ट झाले आहेत. याची अत्यंत उपरोधिक चित्रे आझादी का अमृत महोत्सव काळातही लागू पडतात. तर कवी कुसुमाग्रजांची 'बंदी' ही कविता स्वातंत्र्यप्रेमाचा गौरव करणारी आहे. या कवितेतील शेवटच्या दोन ओळी पक्ष्याचा अंत आणि त्याची स्वातंत्र्याची तळमळ व्यक्त करणा-या आहेत. एका बंदिवान पाखराचे शब्दचित्र रेखाटताना ही कविता तत्कालीन तुरुंगवासातील देशभक्तांची स्वातंत्र्यभक्तीच व्यक्त करते. पिंजऱ्यात धरून ठेवलेला हा पोपट आहे. पिंजऱ्यात त्याला डाळिंबाचे दाणे, रत्नपुंज अशी लाल फळे, एवढे सुख असतानाही त्याचे डोळे

आकाशाकडे टक लावून बघतात. बंदिस्त पिंज-यात एवढे सुख असूनही आर्त डोळे आकाशाकडे धाव घेण्यास, मोकळे स्वैर उडण्यासाठी आतूर आहेत. "डाळिंबाचे दाने। वेडया घात तुझा करती स्वातंत्र्यामध्ये स्वैर फिरती। तुरुंगवासातील क्रांतिकारकांची अवस्था तशीच झाली आहे. तुरुंगात चांगले-चुंगले अन्न दिले तरी देशभक्तांना आनंद, सुख वाटत नाही. कारण त्यांचे खरे सुख, आनंद स्वातंज्य मिळवणे, आपली भारतमाता ब्रिटीशांच्या जबड्यातून बाहेर काढून स्वतंत्र करणे यात आहे. पिंजऱ्याच्या बाहेर जसे पक्षाना हवे तिथे उडता, बागडता, येते त्याप्रमाणे देशभक्तांना आवश्यक आहे. "चोच लावूनी चोचीस क्षण बसणे नयन नयनाला क्षणभरी मिळावे. शांत झाला अन् शेवटी शिणोनी जाय भरूनी पण पिंजरा पिसांनी. त्याच्याकडे करुणेने पाहणारे सारे आकाशही हिरावून घेऊ शकत नाही रक्तात माखलेला त्याचा आनंद अभिमान... पिंजरा तोड़ण्याचा!" हा स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठीचा संग्राम आहे. क्रांतीकारकांच्या हाता-पायातील श्रृंखला खळखळा तुटून, त्यांना मिळालेला आनंद आत्मिक आनंद आहे. (पी. विठ्ठल, विशाखा : एक परिशीलन, पृष्ठ ९९, १४२, १६२)

सारांश ---

आज आपण आझादीका अमृत महोत्सव जरी साजरा करीत असलो तरी सध्या यंत्रयुगातील, जागतिकीकरणातील, आधुनिकिकरणातील, सायबर क्राईममधील या समाजाला प्रथम माणूसकी या मूल्याची गरज आहे. तेंव्हाच आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी ज्या क्रांतिकारांनी बलिदान दिले होते. त्याचे सतत स्मरण होण्यासाठी कुसुमाग्रजांच्या कवितांची आवश्यकता आहे. जेंव्हा सर्वत्र माणुसकी, महापुरुषांचे विचार जागृत होतील. तेव्हा मानवता आपोआपच होईल. स्वातंत्र्य संग्रामातून इतरांना समजून घेण्याची वृत्ती येते. स्वातंज्योत्तर काळात स्वातंत्र्याची, राष्ट्रभक्तीची किंमत 'वाटत नाही. राजकीय स्वार्थ बोकाळला आहे. प्रत्येक मंत्र्याला आहे. त्यापेक्षा वरची खुर्ची, सत्ता हवी 'आहे. ज्या महापुरुषांनी आपले आयुष्य देशासाठी अर्पण केले. त्याचे महत्व समाजात कमी केले आहे. जयंती व पुण्यतिथीला एक पुष्पहार अर्पण करून वर्षभर कसेही मोकाट चरायला रान मोकळे झाले आहे. आज महापुरूषांच्या विचारांचा उपयोग राष्ट्रभक्ती जागृतीसाठी होत नाही. तर स्वतःच्या राजकीय स्वार्थासाठी होतो. ही स्वातंत्र्योत्तर काळातील परिस्थिती पाहून कवीचे मन विषन्न झाले आहे. यातही आशेचा किरण त्यांना सामान्य माणसाच्या रुपाने दिसतो. तोच कवीला समाजाचा कणा वाटतो. या सामान्य माणसाला थोडासा आधार आणि थोडी सहानुभूती दाखविली की, तो क्रांतीप्रविण होईल असे कवीला वाटते. संत, अखेर कर्महि, नेता, विशेषण, हुकूमशहा या कवितांमधून सामान्य माणूसच

त्याच्यावर प्रहार करतो. संस्कृतीच्या व्यवहारात हा एक दिलासा आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात आपण काय कमावले, काय गमावले याचा जमाखर्च येतो. स्वातंत्र्य मिळून 80 वर्ष झाले तरी समाजजीवन पूर्वीच्याच ठिकाणी राहिले. समाजाचे मूलभूत प्रश्न कोणालाही सोडविता आले नाहीत. आदिवासी समाजाकडे, खेड्याकडे, शेतक-याकडे लक्ष दिले नाही. शहरे तेवढी सुधारलेली असल्यामुळे घृणास्पद वाटतात. समाजातील ढोंगी साधूला लोकबळी पडतात. समाझाला हे साधूला लोकबळी पडतात. हे साधू समाजाला नागवितात, साधू नाहतात, साधू जेवतात, साधू विष्ठतात, रस्त्यावरी, येथे येतो ट्रक, तुपसाखरेचे टँकर दूधाचे, रिक्त तेथे, याच्या लंगोटीला, झालर मोत्यांची, चिलीम सोन्याची, त्याच्या पाशी", 'प्रवासी पक्षी' कवितासंग्रहातील प्रार्थना कर्महो, ज्योतीराव, गाभारा, पर्वणी, म्हातारा म्हणतोय, अश्वमेध अशा कांही उपरोधात्मक कविता आहेत. यातून समाजातील ढोंगीपणा, विरोध, विसंगती, उपरोधी शैलीच्या माध्यमातून दाखविला आहे. कुसुमाग्रज हे कोणत्याही प्रकारे हार मानणारे कवी नसल्याने नव्या जगाच्या नव्या माणसांना ही परिस्थिती बदलून टाकण्यासाठी ते आव्हान देतात, "भेकडांनो या इथे, साधण्याला पर्वणी पेटवा येथे मशाली अन् झडू द्या चौघडे", कुसुमाग्रजांना अशा परिस्थितीतच क्रांतीची मशाल पेटेल, क्रांतीतून नव्या समाजाचा जन्म होईल, जो समाज समताधिष्ठित असेल, ज्या समाजातील सर्व माणसाना किमान खायला अन्न आणि अंगभर कपडा तरी मिळेल. आज देश स्वतंत्र झाला. लोकशाहीने पन्नाशी गाठली, पण आजही परिस्थिती - बदललेली नाही. एकीकडे एखाद्या राजकीय नेत्याला लाखो रुपयाचे पोषाख, खायला मशरूम, कोट्यावधी रुपयांची गाडी एखाद्या घरातील बाथरुममध्ये पैशांची पोती थप्पी मारलेली आहेत, तर दुसरीकडे भुकेसाठी पोटचे लेकरू विकले जात आहे. शेतक-यांच्या मुला- मुलींना शिक्षणासाठी फिस, एस.टीचा- पास काढण्यासाठी पैसा नाही. शेतकरी आत्महत्या करत आहेत. तत्कालीन आणि आजच्याही तरुणांना कुसुमाग्रजांनी भेकड म्हणून त्यामुळेच संबोधले आहे. ही परिस्थिती जर बदलायची असेल, तर तरुणांना हातात मशाल घेऊन शोषकांच्या संपत्तीला आग लावावी लागेल. अशी वास्तवता, स्वप्न कवी कुसुमाग्रजांनी पाहिलेले आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) रमेश तेंडुलकर, 'मराठी रोमँटिक काव्यप्रतिभा' मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९९९.
२) (संपादक) पी. विठ्ठल, 'विशाखा : एक परिशीलन' चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, २००७.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांच्या प्राथमिक स्तरावरील शैक्षणिक विकासात मराठी साहित्याची भूमिका

संशोधिका
स्वाती रामचंद्र राठोड
मो. ९१७५९४४४३४
ganeshpawar231@gmail.com

मार्गदर्शक
डॉ महेश माधवराव जोशी
मो. ९०९६६९७५६७

सारांश :

फक्त बंजारा समाजच नाही तर मराठी साहित्याचा उपयोग करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीचा सामाजिक, बौद्धिक व मानसिक विकास होतो. बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांच्या ***प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासात मराठी साहित्य महत्त्वाची भूमिका बजावू शकते.*** *सामाजिक, आर्थिक आणि भाषिक अडचणींमुळे या समाजातील विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित राहण्याची शक्यता अधिक असते. अशा परिस्थितीत* ***मराठी लोककथा, बालसाहित्य, प्रेरणादायी चरित्रे, आणि कथाकथन यांसारख्या साहित्यिक साधनांचा उपयोग केल्यास विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची गोडी लागण्यास मदत होईल.*** *मराठी साहित्याचा योग्य प्रकारे उपयोग केल्यास बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांचे* ***शैक्षणिक जीवन सुधारू शकते आणि शिक्षणाचा स्तर उंचावू शकतो.*** *त्यामुळे त्यांच्या* ***संस्कृतीशी संबंधित साहित्य विकसित करून आणि मराठी शिक्षण अधिक प्रभावी करून*** *या विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक विकास साधला जाऊ शकतो. बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासात मराठी साहित्य एक प्रभावी शैक्षणिक साधन म्हणून कार्य करू शकते. सामाजिक, आर्थिक आणि भाषिक अडचणींमुळे या समाजातील विद्यार्थी शैक्षणिक प्रवाहापासून मागे राहतात. शिक्षणतज्ज्ञांच्या मतानुसार, मातृभाषा किंवा स्थानिक भाषेसोबत प्रादेशिक भाषेचे शिक्षण अधिक प्रभावी ठरते. त्यामुळे, मराठी लोककथा, बालसाहित्य, प्रेरणादायी चरित्रे, आणि कथाकथन यांसारख्या साहित्यिक साधनांचा उपयोग विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संधी वाढवण्यासाठी करण्यात यावा. मराठी साहित्य हा केवळ भाषिक साधन नसून बंजारा समाजाच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रवासात एक महत्त्वाचा शैक्षणिक घटक ठरू शकतो. शिक्षणप्रक्रियेत स्थानिक संस्कृतीचा समावेश आणि साहित्याचा प्रभावी वापर केल्यास विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक जीवन समृद्ध होऊ शकते. परिणामी, मराठी*

साहित्याच्या प्रभावी उपयोगाद्वारे बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांचा शिक्षणाशी असलेला संपर्क वाढवून, त्यांचा शैक्षणिक स्तर उंचावण्याची प्रक्रिया अधिक सुलभ करता येऊ शकते.

मुख्य संज्ञा – बंजारा समाज, प्राथमिक शिक्षण, मराठी साहित्य, भाषिक अडचणी, शालेय गळती, लोककथा, बालसाहित्य, प्रेरणादायी साहित्य, संस्कृती आत्मसात करणे, द्वी-भाषिक शिक्षण, शैक्षणिक योजना, साहित्याचा प्रभाव, संपर्क भाषा इत्यादी.

प्रस्तावना –

बंजारा समाज हा भारतातील एक भटक्या आणि विमुक्त जमातींपैकी एक असून त्यांच्या शैक्षणिक विकासामध्ये अनेक अडचणी आहेत. सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक कारणांमुळे बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांचे प्राथमिक शिक्षण अपूर्ण राहण्याची शक्यता अधिक असते. अशा परिस्थितीत मराठी साहित्य विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रवासात महत्त्वाची भूमिका बजावू शकते. लोककथा, बालसाहित्य, कविता, गोष्टी, आणि प्रेरणादायी जीवनचरित्रे या माध्यमातून प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांना शिकण्याची गोडी लागू शकते आणि त्यांचा बौद्धिक विकास अधिक परिणामकारक होऊ शकतो.

शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे. कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीसाठी शिक्षण आवश्यक असते. परंतु, अद्यापही काही समाज शैक्षणिक दृष्टीने मागासलेले आहेत. त्यामध्ये बंजारा समाज हा महत्त्वाचा घटक आहे. भारताच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जडणघडणीत बंजारा समाजाचा मोठा वाटा असला तरीही शिक्षणाच्या क्षेत्रात हा समाज इतर समाजांच्या तुलनेत मागे पडलेला दिसतो. भटकंतीची जीवनशैली, आर्थिक दुर्बलता, सामाजिक अनास्था आणि भाषिक अडचणी ही बंजारा समाजाच्या शैक्षणिक मागासलेपणाची काही प्रमुख कारणे आहेत. अशा परिस्थितीत, मराठी साहित्य हे प्राथमिक शिक्षण सुलभ व प्रभावी करण्यासाठी एक प्रभावी साधन ठरू शकते. शालेय शिक्षणाच्या सुरुवातीच्या टप्प्यावर भाषा शिकणे हा महत्त्वाचा घटक असतो. परंतु, बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांची मातृभाषा 'गोरमाटी' असल्याने त्यांना मराठी भाषा शिकताना अडचणी येतात. यावर उपाय म्हणून मराठी बालसाहित्य, लोककथा, गोष्टी, कविता आणि प्रेरणादायी चरित्रे या माध्यमांचा प्रभावी उपयोग केल्यास विद्यार्थ्यांना शिक्षण अधिक रुचकर व समजण्यास सोपे होईल. साहित्य हे केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून ते विचारप्रवृत्त, प्रेरणादायी आणि ज्ञानवर्धक असते.

त्यामुळे मराठी साहित्याचा समावेश केल्यास बंजारा विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक विकास अधिक गतिमान होऊ शकतो.

मराठी साहित्याचा प्रभाव केवळ भाषिक विकासापुरता मर्यादित नाही, तर तो सामाजिक आणि मानसिक विकासासाठीही महत्त्वाचा ठरतो. लोककथांमधून जीवनमूल्ये, बालसाहित्याच्या माध्यमातून बौद्धिक क्षमता आणि प्रेरणादायी साहित्याच्या साहाय्याने शिक्षणाची गोडी विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण केली जाऊ शकते. विशेषतः, शिक्षणात सातत्य ठेवण्यासाठी आणि शाळा सोडण्याचे प्रमाण कमी करण्यासाठी मराठी साहित्याचा प्रभावी उपयोग करणे आवश्यक आहे. या संशोधनात बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रवासात मराठी साहित्य कशी भूमिका बजावू शकते, याचा अभ्यास केला जाणार आहे. भाषा शिकवण्याची प्रक्रिया, वाचन कौशल्याचा विकास, सांस्कृतिक आत्मसात, आणि प्रेरणादायी विचारांचा प्रसार यामधील साहित्याचे महत्त्व अधोरेखित केले जाईल. तसेच, शिक्षणप्रणालीत मराठी साहित्याचा अधिकाधिक उपयोग कसा करता येईल, याबाबतही धोरणात्मक उपाय शोधले जातील.

मुख्य संज्ञाचा अर्थ -

1. **बंजारा समाज** – भटकंती करणारा पारंपरिक समाज जो मुख्यतः भारतातील वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये आढळतो.
2. **प्राथमिक शिक्षण** – विद्यार्थ्यांना प्राथमिक स्तरावर (1ली ते 5वी) दिले जाणारे मूलभूत शिक्षण.
3. **मराठी साहित्य** – मराठी भाषेतील बालकथा, कविता, लोककथा, चरित्रे, गोष्टी आणि अन्य शैक्षणिक वाङ्मय.
4. **भाषिक अडचणी** – मातृभाषा गोरमाटी असल्याने मराठी शिकताना येणाऱ्या अडचणी.
5. **शालेय गळती** – शिक्षणाच्या सातत्याचा अभाव किंवा शाळा अर्धवट सोडून देण्याची प्रवृत्ती.
6. **लोककथा** – पारंपरिक कथांचा संग्रह, जो मुलांच्या बौद्धिक आणि नैतिक विकासासाठी महत्त्वाचा ठरतो.
7. **बालसाहित्य** – लहान मुलांसाठी लिहिलेले साहित्य, ज्यामध्ये गोष्टी, कविता आणि चित्रमय पुस्तके यांचा समावेश होतो.

8. **प्रेरणादायी साहित्य** – ऐतिहासिक महान व्यक्तींच्या जीवनावर आधारित चरित्रे किंवा त्यांच्या विचारांवर आधारित साहित्य.
9. **संस्कृती आत्मसात करणे** – शिक्षणाद्वारे स्वतःच्या समाजाच्या परंपरा, मूल्ये आणि संस्कृती समजून घेणे.
10. **द्विभाषिक शिक्षण** – एका वेळी दोन भाषा शिकण्याची शिक्षणपद्धती, जसे की गोरमाटी आणि मराठी.
11. **शैक्षणिक योजना** – विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी शासन व शैक्षणिक संस्थांनी राबवलेल्या विविध शिक्षणसंबंधी योजना.
12. **साहित्याचा प्रभाव** – मराठी साहित्याचा विद्यार्थ्यांच्या भाषिक आणि बौद्धिक प्रगतीवर होणारा परिणाम.
13. **शैक्षणिक धोरणे** – सरकार आणि शिक्षण संस्था यांच्याकडून राबविण्यात येणारी शिक्षणासंबंधी नियमावली व निर्णयप्रक्रिया.
14. **अध्ययन प्रक्रिया** – विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या पद्धती आणि त्यामध्ये साहित्याचा सहभाग.
15. **संपर्क भाषा** – दोन भिन्न भाषिक समुदायांमध्ये संवादासाठी वापरली जाणारी भाषा (गोरमाटी-मराठी संयोग).

संशोधनाची गरज व उद्दिष्टे

संशोधनाची गरज:

बंजारा समाजातील बहुतांश लोक भटकंती करणारे असल्यामुळे त्यांची शैक्षणिक परिस्थिती अजूनही मागासलेली आहे. शिक्षणात सातत्याचा अभाव, शालेय गळतीचे प्रमाण, आणि भाषेतील अडचणी यामुळे विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक विकास संथ गतीने होतो. या पार्श्वभूमीवर मराठी साहित्याच्या सहाय्याने शिक्षण अधिक सुलभ व मनोरंजक कसे करता येईल, याचा अभ्यास करण्याची गरज आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. बंजारा समाजातील प्राथमिक विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक स्थितीचा आढावा घेणे.
2. मराठी साहित्याच्या विविध प्रकारांचा विद्यार्थ्यांवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
3. बंजारा विद्यार्थ्यांसाठी सोपी व समजण्यास सोपी भाषा असलेले साहित्य उपलब्ध आहे का, हे तपासणे.

4. शाळा आणि समाज या दोघांनीही मराठी साहित्याचा उपयोग शिक्षणात अधिक कसा करू शकतो, यावर प्रकाश टाकणे.

संशोधन कार्यपद्धती :

संशोधन कार्यपद्धती हा कोणत्याही शास्त्रीय अभ्यासाचा महत्त्वाचा भाग असतो. प्रस्तुत संशोधन बंजारा समाजातील प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक विकासात मराठी साहित्याच्या भूमिकेचा अभ्यास करण्यासाठी पुढील कार्यपद्धती अवलंबली जाईल:

1. संशोधनाचा प्रकार:

ही एक वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीवर आधारित संशोधन प्रक्रिया आहे. प्राथमिक आणि द्वितीयक माहितीच्या आधारे संशोधन करण्यात येईल.

2. माहिती संकलनाची साधने:

प्राथमिक माहिती:

- शिक्षक, पालक आणि विद्यार्थ्यांच्या मुलाखती
- प्रश्नावली व सर्वेक्षण
- प्रत्यक्ष निरीक्षण (Field Observation)

द्वितीयक माहिती:

- शैक्षणिक अहवाल, संशोधन निबंध, पुस्तके व शैक्षणिक धोरणे
- मराठी साहित्य व बालसाहित्यावर आधारित अभ्यास
- शैक्षणिक संस्थांचे अहवाल व सरकारी नोंदी

3. नमुना (Sample) आणि जनसंख्या:

- **लोकसंख्या:** नांदेड जिल्ह्यातील बंजारा समाजातील प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थी
- **नमुना निवड पद्धत:** यादृच्छिक नमुना (Random Sampling)
- **नमुन्याचा आकार:** 50-100 विद्यार्थी, 10-15 शिक्षक, 10 पालक

4. महती विश्लेषण पद्धती:

- संकलित डेटा गुणात्मक (Qualitative) आणि परिमाणात्मक (Quantitative) पद्धतीने विश्लेषण केला.
- विविध शिक्षण तज्ज्ञांच्या दृष्टिकोनातून सखोल अभ्यास करण्यात आला.

- विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीवरील प्रभाव मोजण्यासाठी तुलनात्मक विश्लेषण (Comparative Analysis) करण्यात आले.

5. मर्यादा (Limitations):

- केवळ निवडक शाळांमध्येच संशोधन करण्याची मर्यादा.
- समाजातील पारंपरिक शिक्षण पद्धतीच्या प्रभावामुळे अडथळे येऊ शकतात.
- मराठी साहित्याच्या प्रभावाचे विश्लेषण वेळखाऊ प्रक्रिया असू शकते.

1. बंजारा समाजाची पार्श्वभूमी

बंजारा समाज हा भारतातील प्रमुख **भटक्या आणि विमुक्त जमातींपैकी एक** आहे. हा समाज पूर्वीपासूनच **व्यापार, जनावरांचा व्यापार, मसाल्यांचे विक्रेते आणि स्थलांतरित जीवनशैली** यामुळे प्रसिद्ध होता. मुख्यतः महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, तेलंगणा आणि राजस्थान या भागांत बंजारा समाजाचे मोठे प्रमाण आढळते. बंजारा समाजाची भाषा **गोरमाटी** आहे, जी अनेक प्रादेशिक भाषांच्या मिश्रणाने बनलेली आहे.

2. बंजारा समाज आणि शिक्षणातील अडथळे –

बंजारा समाजातील लोक भटकंती करणारे असल्यामुळे शिक्षणाच्या क्षेत्रात अद्यापही ते मागासलेले आहेत. शिक्षण घेताना त्यांना पुढील अडचणी येतात:

भाषेची समस्या – **त्यांची मातृभाषा गोरमाटी असल्यामुळे मराठी शिकताना अडथळे येतात.** स्थलांतर – **कुटुंब वारंवार स्थलांतर करत असल्यामुळे शिक्षणात सातत्य राहत नाही.** आर्थिक परिस्थिती – **दैनंदिन उदरनिर्वाहासाठी शिक्षणाला प्राधान्य मिळत नाही.** शैक्षणिक जागरूकतेचा अभाव – **शिक्षणाच्या महत्त्वाबाबत समाज अजूनही पुरेसा जागरूक नाही.**

3. बंजारा समाजासाठी मराठी साहित्याचे महत्त्व:

बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांसाठी मराठी साहित्य शिक्षणासह सांस्कृतिक आत्मसात करण्याचा एक प्रभावी मार्ग ठरू शकतो.

मराठी लोककथा आणि गोष्टी – बंजारा समाजाच्या संस्कृतीशी संबंधित लोककथा, पौराणिक कथा आणि ऐतिहासिक कथा विद्यार्थ्यांना मराठी शिकण्यास मदत करू शकतात.

बालसाहित्याचा उपयोग – सहज, सोप्या आणि चित्रमय साहित्यामुळे प्राथमिक विद्यार्थ्यांना

मराठी भाषा शिकणे सोपे जाते.

प्रेरणादायी साहित्य – संत तुकाराम, संत नामदेव आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जीवनचरित्रांचे वाचन केल्याने शिक्षणाची प्रेरणा मिळते.

बंजारा संस्कृती आणि साहित्य यामध्ये समन्वय – जर बंजारा संस्कृतीशी निगडीत साहित्य अधिक प्रमाणात मराठीत लिहिले गेले, तर विद्यार्थ्यांना शिक्षणाशी नाळ जोडणे सोपे होईल.

4. शैक्षणिक धोरणे आणि मराठी साहित्याचा वापर

शाळांमध्ये बंजारा विद्यार्थ्यांसाठी द्विभाषिक (गोरमाटी-मराठी) शिक्षण प्रणाली लागू करावी.

शासनाने बंजारा समाजाच्या लोककथा, गीते आणि पारंपरिक साहित्य मराठीत भाषांतरित करून पाठ्यक्रमात समाविष्ट करावे.

गावपातळीवर मराठी साक्षरता कार्यक्रम राबवून बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणावे.

मराठी साहित्याची भूमिका -

भाषा शिक्षणासाठी: गोष्टी, गाणी आणि कविता यांचा उपयोग केल्यास मराठी भाषा शिकणे सोपे होते.

वाचनाची गोडी निर्माण करण्यासाठी: बालसाहित्य आणि चित्रमय गोष्टी विद्यार्थ्यांना आकर्षित करतात.

प्रेरणादायी साहित्याचा प्रभाव: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, संत तुकाराम यांची चरित्रे विद्यार्थ्यांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देतात.

संस्कृती आत्मसात करण्यासाठी: बंजारा संस्कृतीशी संबंधित साहित्य शिक्षणात समाविष्ट केल्यास विद्यार्थ्यांची शिक्षणाशी नाळ जुळेल.

शैक्षणिक सुधारणा आणि उपाययोजना -

द्विभाषिक (गोरमाटी-मराठी) शिक्षणाचा अवलंब करावा.

बंजारा विद्यार्थ्यांसाठी मराठी बालसाहित्याचा वापर अधिक करावा.

शाळांमध्ये स्थानिक कथांचा उपयोग भाषा शिकवण्यासाठी करावा.

शासनाने बंजारा विद्यार्थ्यांसाठी विशेष शिक्षण योजना राबवाव्यात.

शैक्षणिक दृष्टिकोनातून मराठी साहित्याचा प्रभाव-

भाषा शिक्षणाचा आधार: संवादी साहित्य, गोष्टी, गाणी आणि कविता यांच्या सहाय्याने भाषिक कौशल्ये विकसित होऊ शकतात.

वाचन व लेखन कौशल्य विकास: प्राथमिक शिक्षणाच्या टप्प्यावर बालसाहित्य आणि चित्रमय गोष्टी विद्यार्थ्यांना वाचनाची गोडी लावतात.

सामाजिक आणि सांस्कृतिक बळकटीकरण: मराठी साहित्याद्वारे बंजारा विद्यार्थ्यांना त्यांच्या संस्कृतीसह इतर प्रादेशिक मूल्ये आत्मसात करता येतात.

प्रेरणादायी साहित्याचा प्रभाव: महापुरुषांची चरित्रे व सामाजिक परिवर्तनाची उदाहरणे विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या दिशेने प्रेरित करू शकतात.

शैक्षणिक सुधारणा आणि धोरणात्मक उपाय -

द्विभाषिक (गोरमाटी-मराठी) शिक्षणाचा अभ्यास वाढविणे.

बंजारा विद्यार्थ्यांसाठी स्थानिक स्तरावर मराठी बालसाहित्य विकसित करणे.

शिक्षणात समावेशक धोरणे अवलंबून, स्थानिक कथांचे पाठ्यक्रमात समावेश करणे.

शासनाने बंजारा विद्यार्थ्यांसाठी विशेष शैक्षणिक योजना व धोरणे अंमलात आणणे

समस्येचे स्पष्टीकरण –

बंजारा समाजातील विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित राहण्यामागील अनेक कारणे आहेत. त्यापैकी काही महत्त्वाची कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत:

भाषिक अडचणी: बंजारा समाजाची स्वतःची मातृभाषा 'गोरमाटी' आहे, त्यामुळे मराठी शिकताना सुरुवातीला अडचणी येतात.

आर्थिक परिस्थिती: बहुतेक कुटुंबे आर्थिकदृष्ट्या मागास असल्याने शिक्षणाला दुय्यम प्राधान्य दिले जाते.

संस्कृती व परंपरा: समाज भटकंती करणारा असल्याने सातत्याने एका ठिकाणी शिक्षण पूर्ण करणे कठीण होते.

शैक्षणिक साहित्याचा अभाव: बंजारा विद्यार्थ्यांसाठी विशेषतः त्यांना समजेल अशा पद्धतीचे साहित्य उपलब्ध नाही.

मराठी साहित्याची भूमिका -

1. भाषा शिक्षणासाठी मदत - मराठी भाषा शिकताना बंजारा विद्यार्थ्यांना कथाकथन, गाणी, कविता आणि गोष्टींचा आधार घेतल्यास त्यांना मराठी सहज समजेल.

लोककथा आणि पारंपरिक गोष्टींचा समावेश केल्यास विद्यार्थी सहज भाषेशी जुळवून घेऊ शकतात.

2. वाचनाची गोडी निर्माण करणे- बालसाहित्य वाचनाने विद्यार्थ्यांची भाषा सुधारते आणि त्यांना शिक्षणाबाबत रुची निर्माण होते.

सुरस गोष्टी आणि चित्रमय पुस्तके विद्यार्थ्यांना आकर्षित करतात.

3. प्रेरणादायी साहित्याचा प्रभाव- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, संत तुकाराम, संत नामदेव यांची चरित्रे व जीवनगाथा वाचून विद्यार्थ्यांना शिक्षणाचे महत्त्व कळते. सामाजिक परिवर्तनाची उदाहरणे विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या परिस्थितीशी झगडण्याची प्रेरणा देऊ शकतात.

4. सांस्कृतिक आत्मसात करणे- बंजारा संस्कृतीशी संबंधित मराठी साहित्य विकसित करून विद्यार्थ्यांच्या मातृसंस्कृतीशी त्यांची नाळ जोडता येऊ शकते. बंजारा लोककथा आणि गाणी यांचा मराठी साहित्यात समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांना शिक्षण अधिक जवळचे वाटेल.

शैक्षणिक धोरणांमध्ये मराठी साहित्याचा समावेश -

1. शाळांमध्ये मराठी बालसाहित्याचा अधिकाधिक वापर करणे.
2. बंजारा विद्यार्थ्यांसाठी द्विभाषिक (गोरमाटी-मराठी) शिक्षणाचा अवलंब करणे.
3. सरकारने बंजारा विद्यार्थ्यांसाठी विशेष शिक्षण योजना राबवणे.
4. शिक्षकांनी स्थानिक कथांचा वापर करून विद्यार्थ्यांना भाषा शिकवणे.

निष्कर्ष –

बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांच्या प्राथमिक शिक्षणात मराठी साहित्य प्रभावी ठरू शकते. बालकथांचे वाचन, लोककथा, कविता, प्रेरणादायी चरित्रे आणि मराठी साहित्यात बंजारा संस्कृतीचा समावेश केल्यास विद्यार्थ्यांना शिक्षण अधिक सोपे व रुचकर वाटेल. शिक्षणाचा पाया मजबूत करण्यासाठी मराठी साहित्याचा प्रभावी उपयोग करणे आवश्यक आहे. मराठी साहित्याचा योग्य वापर केल्यास बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक जीवन सुधारू शकते आणि शिक्षणाचा स्तर उंचावू शकतो. बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांच्या प्राथमिक शिक्षणात मराठी साहित्य प्रभावी ठरू शकते. बालकथांचे वाचन, लोककथा, कविता, प्रेरणादायी चरित्रे आणि मराठी साहित्यात बंजारा संस्कृतीचा समावेश

केल्यास विद्यार्थ्यांना शिक्षण अधिक सोपे व रुचकर वाटेल. शिक्षणाचा पाया मजबूत करण्यासाठी मराठी साहित्याचा प्रभावी उपयोग करणे आवश्यक आहे.

संदर्भग्रंथसुची :

1. मराठी साहित्य व शिक्षण

- जाधव, एस) .2015). *मराठी बालसाहित्याचा शिक्षणावर परिणाम*. पुणे :सावित्रीबाई फुले विद्यापीठ.
- देशमुख, आर) .2018). *मराठी भाषेच्या विकासात लोककथेचे महत्त्व*. मुंबई :साहित्य प्रकाशन.
- भिडे, एम) .2020). *प्राथमिक शिक्षण आणि मातृभाषा*. औरंगाबाद :लोकविज्ञान प्रकाशन.

2. बंजारा समाज आणि शिक्षण

- सोनवणे, पी) .2016). *बंजारा समाजाचा सांस्कृतिक व शैक्षणिक अभ्यास*. नाशिक : समाजशास्त्र प्रकाशन.
- राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद)NCERT) (2021). *भटक्या विमुक्त जमातींच्या शिक्षणावरील अहवाल*. नवी दिल्ली.
- महाराष्ट्र शासन)2022). *बंजारा समाजाच्या शैक्षणिक विकासासाठी धोरणे*. शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र राज्य.

3. समाजशास्त्रीय आणि शैक्षणिक संशोधन

- दुबे, के) .2017). *भाषा शिक्षण आणि सामाजिक समावेशन*. दिल्ली :भारतीय समाजशास्त्र परिषद.
- पाटील, आर) .2019). *द्विभाषिक शिक्षण पद्धतीचे महत्त्व*. पुणे :भाषा संशोधन केंद्र.
- कुमार, एस) .2020). *भारतातील प्राथमिक शिक्षणातील आव्हाने*. कोलकाता :शैक्षणिक प्रकाशन.

ऑनलाइन स्त्रोत

- **शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार** - https://www.education.gov.in
- **NCERT शैक्षणिक अहवाल व संशोधन पत्रे** - https://www.ncert.nic.in
- **युनेस्को)UNESCO) अहवाल :शिक्षण आणि भाषा** - https://www.unesco.org

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

राष्ट्रीय जाणीवेचा मराठी काव्याविष्कार

डॉ शिवसांब दिनानाथ कापसे

श्री गुरु बुद्धिस्वामी महाविद्यालय,पूर्णा,जि.परभणी

mail id shivsamb.kapse@gmail.com

मो.9923169512

शोधनिबंध सारांश :

मराठी काव्य प्रांतात विविध विषयावर मोठ्या प्रमाणात कविता लिहिली गेली आहे, भक्ती,निसर्ग,आत्माविष्कार,सौंदर्य,नातेसंबध अश्या विषयावर कविता लिहिली जात असताना त्या तुलनेत राष्ट्रीय जाणीवेचा आविष्कार आढळत नाही हे वास्तव मान्य करावे लागते, तरीही राष्ट्रीयत्वाची जाणीव स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून काही कवींमध्ये होऊ लागली, राष्ट्रीय जाणीवेची काव्याभिव्यक्ती कवी गोविंद दु.आ. तिवारी, कुंजविहारी(हरिनाथ सलगलकरी), अज्ञातवासी (दिनकर केळकर), ना.के. बेहेरे, कवी कुसुमाग्रज, साने गुरुजी, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज,यांच्या काव्यात प्रभावीपणे भारतीय म्हणून जाणीव जागृतीचे काव्य येते. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील पारतंत्र्याच्या विरोधात जनमाणसाला जागृत करणारी कविता राष्ट्रीयभावनेला आविष्कृत करणारी आहे, महाराष्ट्राचा जयजयकार ऐतिहासिक पुरुषांचे कर्तृत्व, स्वदेशभक्ती, वीररसपूर्ण काव्यातून मांडण्याचा प्रयत्न या काळात होत होता. याकाळात टिळक युग,गांधी युगाच्या प्रभावात क्रांतीची कविता ही राष्ट्रीय चळवळीलाही पोषक वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत होती.

स्वातंत्र्यानंतरही राष्ट्रीय भावनेतून काव्यनिर्मिती होत राहिली, स्वातंत्र्य मिळाले पण अंतःकरने दुभंगली, देशाची फाळणी झाली, महात्मा गांधीयांची हत्या झाली, यातून देशात गोंधळ,अस्वस्थता निर्माण झाली. सामाजावर याचे दुरगामी परिणाम झाले,यातच आपण भारतीय असून एकात्म भाव जोपासण्याचे प्रयत्न कवी करतात.

प्रस्तावना:

अर्वाचीन मराठीमध्ये राष्ट्रीय कवितेचा ठळक प्रवाह कवी विनायक (1873-1909) यांच्यापासून सुरु झाला. अहिल्या, संयोगिता, पद्मिनी यासारख्या ऐतिहासिक स्त्रियांच्या जीवनावरील काव्य महत्त्वपूर्ण आहेत. तसेच हतभागिनी, मातृभक्तीचे लेणे, जन्मसार्थक्य यासारख्या कविताही लक्षणीय आहेत. कवी वि .दा.सावरकर (1883-1966) यांच्या कवितेतून राष्ट्रप्रेमाची ज्वलंत जाणीव व्यक्त

होते. उत्कट देशभक्ती , दुर्दम्य स्वातंत्र्यकांक्षा यांचे दर्शन या कवितांमधून होते , तर कवी गोविंद (1874-1926) यांच्या कवितांमधून ऐतिहासिक,पराक्रमी पुरुषांवर काव्य येते.रणाविण स्वातंत्र्य कोणा मिनाले ? हे स्फूर्तीगीत सर्वपरिचित आहे, राष्ट्रीय जाणीवेची काव्याभिव्यक्ती द.आ. तिवारी, कुंजविहारी(हरिनाथ सलगलकरी), अज्ञातवासी (दिनकर केळकर), ना.के. बेहेरे, कवी कुसुमाग्रज, साने गुरुजी, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज,यांच्या काव्यात प्रभावीपणे येते ,भारतीय म्हणून जाणीव जागृतीचे काव्य येते. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील पारतंत्र्याच्या विरोधात जनमाणसाला जागृत करणारी कविता राष्ट्रीयभावनेला आविष्कृत करणारी आहे

कवी गोविंदाग्रज यांची 'मंगलदेशा। पवित्र देशा 'ही कविता राष्ट्रावरील नितांत प्रेमाचा आविष्कार करणारी आहे. स्वातंत्र्यानंतर राष्ट्रीय जाणीवेचा, भारतीयतेचा आविष्कार अनेक कवितेतून होतो राष्ट्रीय भावनेचे, अपेक्षांचे, स्वप्नाचे वर्णन कवितेतून होऊ लागले,

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय म्हणून देशवासीयांच्या अपेक्षा मोठ्या प्रमाणात वाढल्या, स्वातंत्र, समता, बंधुता, सामाजिक न्याय या मूल्यातून जीवन सुखकार आणि आनंददायी होणार ही भावना भारतीयांची झाली. त्यास स्वातंत्र्याने पूर्तता करण्याचा प्रयत्न अनेक स्तरावरुन झाला, देशाची एकात्मता, अखंडितता, प्रादेशिक समतोल, भाषावार प्रांतरचना, काव्यातून आविष्कृत होऊ लागली, राष्ट्रीयत्व आणि देशाविषयी आस्था अर्थात देशातील नागरिकांचे एकमेकांविषयी असलेले प्रेम, सहकार्य, यात एकमेकांचे हित सामावल्याची जाणीव काव्यातून होऊ लागती, धर्म, जात, प्रांत , भेद बाजूला ठेवून आपण भारतीय असल्याचे प्रतिपादन काव्यातून होऊ लागले, स्वातंत्र्यवीर सावरकर राष्ट्र ही संकल्पना समजावून सांगताना म्हणतात", आम्ही हिंदू हे स्वयंमेव राष्ट्र आहोत, कारण धार्मिक, वांशिक, सांस्कृतिक ऐतिहासिक अशा साऱ्या आप्तबंधनांनी आम्ही एकात्म एक राष्ट्र बनले असून याच्या जोडीला प्रादेशिक एकतेची देणगी आम्हाला नित्याची लाभली आहे[1]

स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी लढणाऱ्या स्वातंत्र्यवीराच्या हौतात्म्याविषयी काव्यातून अभिव्यक्ती होते , कवी कुसूमाग्रजाच्या काव्यप्रतिभेतून बर्फाचे तट पेटून उठने। सदन शिवाचे कोसळते l रक्त आपुल्या प्रिय आईचे l शुभ्र हिमावर ओघळते l या ओळी जबरदस्त परिणाम करणाऱ्या आहेत. युद्धभूमीवर लढण्यासाठी प्रेरणा देत असताना कुसूमाग्रज भूतकाळातील शौर्याचे आणि वैभवाचे स्मरण करून देतात प्रचाराच्या वरवरच्या पातळीवर ही कविता न राहता शाश्वत स्वरुपाची राष्ट्रभावना, हौतात्म्यभाव व्यक्त करते'[2] स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी संघर्ष करणाऱ्या व्यक्तीना इंग्रजांनी तुरुंगात त्रास दिला, काळ्यापाण्याची शिक्षा दिली, भारतीयांना फासावर लटकावले, देशप्रेमासाठी, स्वातंत्र्यासाठी हा लढा अखंडित ठेवला, त्याच्याविषयी कवी यशवंत लिहितात,

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

या दऱ्याखोऱ्यांतुनी स्वातंत्र्यगीते गाऊनी
दाविता मी हिंदुनी
आज आलो निर्भये या मंदिरी विश्रांतिला
मान्य झाले हे तुला."[3]

गुलामगिरीतून देशाला मुक्त करण्याची भावना या तरुणांची होती, देश मोकळा श्वास घेईल,यासाठी काळोखात, अंधाऱ्या खोलीत स्वतःला कोंडून घेत देश स्वतंत्र झाला पाहीजे म्हणून झगडताना दिसतात.

भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामात अनेकांना होतात्मे आहे आले आहे. त्यांच्या त्याग आणि बलीदानावर देश स्वतंत्र झाला याची जाणीव काव्यातून होते.

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याची चळवळ महात्मा गांधीच्या नेतृत्वात व्यापक रूप घेत होती. महात्मा गांधीच्या विविध चळवळीनी समाजाचे दैनंदिन जीवन व मानस व्यापलेले होते. हरिजनोद्धार , ग्रामविकास, स्वदेशी,खादी या शब्दांमधूनही देशप्रेम, राष्ट्रीयत्व प्रस्फुटीत होत होते,' [4]या प्रेरणेतूनही या काळातील कवी काव्याची निर्मिती करतान बा.भ. बोरकर यांच्या स्वातंत्र्याची सिंहगर्जना, शांता दुर्गा, हुतात्म्याची जागृती , सोळा वर्षानंतर या काव्यातून पारतंत्र्याच्या विरोधाची जाणीव व्यक्त होते.

'त्रिवार मंगळवार आजला त्रिवार मंगळवार
स्वातंत्र्याची सिंहगर्जना आता इथे उठणार"[5]

या काळात कवी आणि कवितांचा तसा व्यापक प्रभाव सर्वसामान्य माणसांवर झाला असे म्हणता येत नाही. पारतंत्र्याच्या विरोधात जनमानस निर्माण करण्याची क्षमता कवीमध्ये अजूनही तितकी प्रभावी झालेली दिसत नाही.तरी पारतंत्र्याची चीड, अन्यायाचा प्रतिशोध घेण्यासाठी साधनांची शुद्धाशुद्धता पारतंत्र्य दूर करण्यासाठी विविध प्रयत्न, कवितेतून होऊ लागला . सरकारी रोषाला बळी न पडता काव्यातून ही अभिव्यक्ती होत होती. म. मो. फंटे यांनी छ.शिवाजी महाराज यांच्या जीवनावर काव्य लिहून त्यातून राष्ट्रीय जाणीव आणि वीररसपूर्ण कविता लिहिली,

'मनी वागवावी कथा ती गीतेची
मरु झुंजत चाल ही क्षत्रियांची
जरी फौज नाही कराया चढाया
तरी धेर्य आहे, लढू या मरु या'[6]

पारतंत्र्यातील लोकांमध्ये आत्मसन्मान जागा करून, संघर्ष करण्यासाठीची प्रेरणा देणारी कविता याकाळात लिहीली जाऊ लागली. महाराष्ट्राचा जयजयकार ऐतिहासिक पुरुषांचे कर्तृत्व, स्वदेश भक्ती,

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

वीररसपूर्ण काव्यातून मांडण्याचा प्रयत्न या काळात होत होता. या टिळक युग,गांधी युगाच्या प्रभावात क्रांतीची कविता ही राष्ट्रीय चवळीलाही पोषक वातावरण निर्माण करयाचा प्रयत्न करीत होती.

स्वातंत्र्यानंतरही राष्ट्रीय भावनेतून काव्यनिर्मिती होत राहिली, स्वातंत्र्य मिळाले पण अंतःकरने दुभंगली, देशाची फाळणी झाली, महात्मा गांधीयांची हत्या झाली यातून देशात गोंधळ,अस्वस्थता निर्माण झाली सामाजावर याचे दुरगामी परिणाम झाले,आपण भारतीय असून एकात्म भाव जोपासण्याचे आवाहन कवी करतात. याविषयी ना. धो. महानोर म्हणतात,

‘हजारो तरुणांचे बलदंड हात इथं एकत्र बांधुया
आंतरभारतीनं जोडू या मनं पाहू या नवी स्वप्न’[7]

आशावादी विचार करणारे कवी देशबांधवाना एकत्र येऊन देशाला बलशाली बनवण्याचे स्वप्न पाहतात, भारतीय म्हणून एकजुटीची आवश्यकता विशद करतात.

मुंबई हे शहर अनेक आंदोलनाने केंद्र राहीले आहे. येथील जीवनाला गती आहे. सर्व भारतीयांच्या मनात मुंबईबद्दल आकर्षन आहे. याच मुंबईत कामगार रात्रदिवस कष्ट घेतात तसेच लालबागेतील शहीद यांची नोंद नारायण सुर्वे घेतात,

‘कैक शहिदांची कर्मभू लालबाग
सदैव सज्ज बॅरीकेड लालबाग’[8]

भारतीयांच्या मनात देशाविषयी असलेली निष्ठा प्रखरपणे जाणवते, देशावर येनाऱ्या संकटात भारतीय एकजुट होऊन राष्ट्रीयत्वाची भावना प्रकट करतात, 1962, 1965,1971, 1999 या युध्दात भारतीय सैन्याचे मनोबल विविध गीत रचना असो की विविध पद्धतीने मदतीसाठी नागरीकांनी घेतलेला पुढाकार यातूनही निष्ठा प्रकट होते.

भारतीयांच्या मनात भारतीय म्हणून भाव जागा करण्याचा प्रयत्न अनेक कवी करतात, यात संत तुकडोजी महाराज यांचे नाव अग्रक्रमांकाने घ्यावे लागते, भारताचे पुत्र आम्ही, नांदू एक होऊन।
जात पात नाही आम्हां मानवा सि सोडून।[9]

शिक्षणाला प्राधान्य देऊन, तरुणांनी शिक्षण घ्याने हे राष्ट्राचे कार्य असल्याची भावना त्यांची आहे. सुदृढ शरीराने देश सदृढ होत असतो याची जाणीवही संत तुकडोजी यांनी करुन दिली.

निष्कर्ष:

इंग्रजी राजवटी विरुद्ध कवींनी काव्यातून जनमानस तयार करण्याचा प्रयत्न केला. राष्ट्रीय जाणीवेचा आविष्कार काव्यातून होताना दिसतो. भारत हा बलशाली आणि समृद्ध झाला पाहिजे हा विचार काव्यातून येतो स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर एक देश म्हणून अनेक आव्हाने देशासमोर होते, भाषावार

प्रांतरचना,विविध संस्कृती,जातीपाती, दारिद्य ,अज्ञान,संसाधनांचा अभाव,विशाल पसरलेला भूभाग अशा अनेक आव्हानास देशाने यशस्वीपणे स्विकारले, भारतीयांच्या मनात या देशावर,देशाच्या राष्ट्रगीत, तिरंगा आणि राष्ट्रीय चिन्हांचा जनमाणसावर प्रभाव तितकाच महत्त्वाचा ठरला. कवी गोविंद, वि.दा. सावरकर,कवी राजशेखर ,कवी केशवसुत कवी आनंद टेकाडे,दु.वा तिवारी संत तुकडोजी महाराज,बा.भ.बोरकर, अज्ञातवासी, यशवंत, साने गुरुजी. अभ्यंकर, सेनापती बापट ,कवी गिरीष, वा. ना देशपांडे, ग ल. ठोकळ, मनमोहन, दामोदर कारे, वा रा, कांत, निकुंभ, विंदा करंदीकर, शाहीर अमर शेख , लोकशाहिर अण्णाभाऊ साठे , कवी अनिल या कवींनी राष्ट्रीय जाणीवेचा आविष्कार कवितेतून करण्याचा प्रयत्न केला.

संदर्भ :

1 वि. दा. सावरकर : हिंदू राष्ट्र दर्शन, सौ म वि गाडगीळ,पुणे,1974 पृ. 74
2 निशिकांत निरखकर : भारतीय साहित्याचे निर्माते कुसुमाग्रज, साहित्य अकादमी -2013 पृ. 21
3 संपा. अनुराधा पोतदार : रविकीरण मंडपाची निवडक कविता, साहित्य अकादमी-1994 पृ. 30
4 प्रभा गणोरकर : भारतीय साहित्याचे निर्माते बा.भ. बोरकर, साहित्य अकादमी -2008 पृ. 31
5 प्रभा गणोरकर : भारतीय साहित्याचे निर्माते बा.भ. बोरकर, साहित्य अकादमी -2008 पृ.32
6 नाईकवाडे ज.धु. : राष्ट्रवाद आणि आधुनिक मराठी कविता, नागपूर साहित्य प्रका. 1984 पृ.194
7 ना धों.महानोर : जगाला प्रेम अर्पावे पाप्युलर प्रकाशन,मुंबई 2009 पृ. 09
8 नारायण सुर्वे : माझे विद्यापीठ पाप्युलर प्रकाशन,मुंबई, पृ. 56
9 संत तुकडोजी महाराज, समाज संजीवनी श्री गुरुदेव प्रकाशन अमरावती 13 वी.आ. पृ 19

---------------------------- --------------------------------

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या साहित्यातील समतेचा राष्ट्रवाद

प्रा.संतोष गणपत तुपे (M.A.,मराठी NET) L.L.B.
सहाय्यक प्राध्यापक,
विनायकराव पाटील महाविद्यालय,वैजापूर
Emalil : tupe42561@gmail.com
मो.नं.:7350306003

शोधनिबंध सारांश :-

राष्ट्रवाद म्हणजे अशी भावना जी ठराविक प्रदेशातील समाजाला एकत्र ठेवण्याचे काम करते.मग तो समाज एकत्र राहतो तेव्हा त्याच्यामध्ये एकत्र राहण्याची भावना किंवा समज येते ती कोठून तर त्यांचा एकसमान इतिहास, संस्कृती, जात, धर्म, आचार विचार यापैकी काही तरी समान असायला पाहिजे व यातून त्यांच्या विचारांचा धागा जुळला पाहिजे. तेव्हाच असा समाज एकत्र येवून एका समान विचारधारांच्याअंतर्गत राष्ट्रवादाची भावना जोपासत असतो. राष्ट्रवाद ही विचारधारा एका राष्ट्राच्या प्रती प्रेम आत्मनिष्ठा व्यक्त करत असते आणि त्यातूनच ही एकता त्या राष्ट्राची नवीन ओळख दर्शवत असते. मग अशा या राष्ट्रवादाच्या विचारधारेची काही लक्षणे आपल्याला सांगता येतात. ती म्हणजे ही विचारधारा राष्ट्राची एकता आणि अखंडता मजबूत करत असते. देशाचा विकास आणि प्रगती याच्यासाठी त्या राष्ट्राला प्रेरीत करीत असते. तसेच इतर राष्ट्राप्रती प्रेम किंवा शत्रूत्व भावना सुध्दा वाढवण्याचे काम राष्ट्रवाद ही विचारधारा करत असते.

भारतातील राष्ट्रवादाचे स्वरूप बघत असतांना बरेचसे विचारवंत मानतात की,भारतात राष्ट्रवाद ही विचारधारा ब्रिटीश शासनाच्या विरूध्द स्वतंत्रता आंदोलन उभे राहले तेव्हा अस्तित्वात आली आणि तिला वाढवण्याचे काम महात्मा गांधी, पंतप्रधान नेहरू , भगतसिंह या सारख्या नेत्यांनी केले;पण वास्तविक बघता ही राष्ट्रवादी विचारधारा भारतात फार पूर्वीपासून अस्तित्वात होती. कारण डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या साहित्याचा जेव्हा आपण अभ्यास करतो तेव्हा लक्षात येते की, भगवान

बुध्द, महावीर जैन, तसेच प्राचीन हिंदू / सनातनी, साहित्य यातील विचारसुध्दा आपल्या भारतामध्ये राष्ट्रवादाची भावना जागृत करण्यास पुरेसे होते.

डॉ.बाबासाहेब आंबेकरांच्या साहित्यातील समतेचा राष्ट्रवाद हा डॉ.आंबेडकर यांनी प्राचीन हिंदू तत्वज्ञानाचा अभ्यास करून हे स्पष्ट केले होते की, भारतात जाती व्यवस्था ही सुरवातीपासून नव्हती तर वर्गव्यवस्था होती व हे वर्ग प्रत्येक व्यक्तीला स्वत:तील क्षमतेअनुरूप बदलता येत होते. ब्राम्हण जर शेती करू लागला तर तो वैश्य होत असे व समाजाची सेवा करू लागला तर शुद्र व शुद्राने ज्ञान घेऊन ज्ञानदानाचे काम करण्याची सुध्दा संधी प्राचीन समाजात होती;पण हळूहळू प्राचीन समाजात एक वर्ग स्वत:ची मक्तेदारी निर्माण करून त्यावर आपला हक्क प्रस्थापित करत गेला. हे समतेचे ज्ञान व त्याचा अर्थ त्या वर्गाने स्वत:सारखा काढला. ब्राम्हण वर्गाने ज्ञानाचे काम, स्वत:साठी बंदिस्त करून इतरांना फक्त समाजाचे सेवेकरी बनवले. त्यातून समाजाची रचना एका चार मजली घरासारखी झाली व ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य, व शुद्र (अस्पृश्य) हे प्रकार अस्तित्वात आले व हेच भारतीय समाजासाठी घातक ठरले. या विचारांची कोंडी फोडण्यासाठी बौध्द व महावीर जैन यांनी सुध्दा खूप प्रयत्न केले व समाजात समता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. हे आंबेडकरांनी त्यांच्या विचारात स्पष्ट केलेले आपल्याला दिसते.

डॉ.आंबेडकरांनी त्यांच्या आंदोलन काळात ही प्राचीन एकता प्रस्थापित करण्याचा अनेकवेळा प्रयत्न केला. त्यांनी समाजात समता प्रस्थापित करण्यासाठी महाडचा चवदार तळे सत्याग्रह, पुणे पर्वती सत्याग्रह, काळाराम मंदिर प्रवेश आंदोलन हे सर्व कशासाठी केले तर त्यांना समाजात एक राष्ट्र व एक समान समाज निर्माण करावयाचा होता. समाजातील खूप मोठा वर्ग इतरांची सेवा करतांना स्वत:ला सुध्दा अधिकार आहेत हे विसरला होता. पण आपण सुध्दा माणुस म्हणून जगतांना देवादिकाचे आपले अधिकार आपण मिळवले पाहिजे. सर्वांसाठी मंदिरे पाणवठे खुले झाले पाहिजे. यासाठीच हा आंदोलनाचा प्रयत्न त्यांनी केला नाही तर त्या काळात हे आंदोलन करत असतांना ते स्वत: सरकारकडून जमीन मिळवून स्वत:च पाणवठे, मंदिरे निर्माण करू शकत होते पण त्यांना वेगळी मंदिरे किंवा वेगळा वर्ग निर्माण करावयाचा नसून समाजात सर्व एक आहोत व माणसाने माणसाला माणुस म्हणून वागवले पाहिजे. अस्पृश्यता नष्ट झाली पाहीजे, एका समान विचारधारेचा समाज निर्माण झाला पाहिजे. म्हणूनच डॉ.आंबेडकरांनी वरील प्रयत्न केलेले आपणास दिसतात. म्हणूनच समाजात वेगळ्या अस्पृश्य लोकांची पतित पावन सारखी सावरकरांची मंदिर बांधणी त्यांना रूचली नाही.

डॉ.आंबेडकरांनी त्यांच्या 'शुद्र पुर्वी कोण होते' या पुस्तकात भारतीय समाजातील जातीय व्यवस्था व अस्पृश्यता यावर कठोर टिका केलेली आपणास दिसून येते.

डॉ.आंबेडकरांच्या साहित्यातील आर्थिक व सामाजिक समता

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्यघटना लिहीतांना समाजात दबलेल्या व अस्पृश्य ठरवलेल्या समाजाला आर्थिक व सामाजिक उन्नती साधण्यासाठी आरक्षणाचा मार्ग घटनेच्या कलम १५ मध्ये सांगिंतलेला आहे. मग हे आरक्षण का गरजेचे आहे ? याचे विवेचन त्यांनी आपल्या अनेक भाषणातून व साहित्यातून मांडलेले आपणास दिसुन येते. युरोपात भांडवलदार प्रमुख होता पण भारतीय अर्थव्यवस्थेत व सामाजिक व्यवस्थेत ठराविक जातीचा मक्ता होता. तो मोडुन काढून भारतीय राष्ट्रवादाची भावना सर्व समाजात रूजावी. सर्वांना दर्जा व संधीची समानता येण्यासाठी घटनात्मक आरक्षणाची तरतुद भारतीय राज्यघटनेत त्यांनी समाविष्ट केलेली दिसते.

हिंदू कोडबील बनवत असतांना डॉ.आंबेडकरांनी सर्व हिंदू बौध्द, जैन व शिख या धर्मांचा समावेश एकाच कायद्यात करून त्यांनी धार्मिक व राष्ट्रीय एकता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केलेला आपणास दिसतो. पण या ठिकाणी आज समाजात दिसत असलेले व भारतात जास्त गाजत असलेले भारतीय नागरिकता संशोधन कायदा व समान नागरी कायदा यावर त्यांनी घटनासमितीत आपले मत किंवा विचार मांडलेले दिसतात. समाजाला धर्माची आवश्यकता आहे असे ते मानतात.धर्म ही वैयक्तिक बाब असून व्यक्ती ही राष्ट्रीय बाब आहे. राष्ट्रीय एकात्मतेच्या आड तुमची किंवा व्यक्तीची धर्मविषयक बाब येता कामा नये,नागरीकांनी एकमेकांशी व शासनाच्या कार्यात धर्मबाजूने लुडबुड करू नये असे त्यांना वाटत होते.

सामाजिक,आर्थिक उद्दीष्टांच्या पुर्तीसाठी व्यक्तीने घटनात्मक मार्गाचाच अवलंब करावा. घटनात्मक चाकोरीत मागण्या व मुद्दे समाजाने उभारावे असे बाबासाहेबांना वाटत होते. यासाठी राजकीय लोकशाहीचे रूपांतर सामाजिक लोकशाहीत झाले पाहीजे;तरच खऱ्या अर्थाने समाजात राजकीय, सामाजिक, धार्मिक समता प्रस्थापित झाली असे म्हणता येईल. धर्म व राष्ट्रीयत्व या बाबतीत डॉ. आंबेडकरांचा दृष्टीकोन अगदी स्पष्ट होता. Thought on Pakistan व Partition of India या दोन ग्रंथात त्यांनी अगदी स्पष्टपणे हा अभ्यास मांडला आहे. यातील पहिले पुस्तक स्वातंत्र्यापुर्वीचे व दुसरे स्वातंत्र्यानंतरचे;पण दोन्ही ग्रंथात त्यांनी राष्ट्रीयत्व व राष्ट्र या संकल्पना अगदी स्पष्ट शब्दात मांडल्या आहेत. ते म्हणतात, या देशात हिंदू व मुस्लीम या नावाची नव्हे तर धर्माची दोन राष्ट्रे एकत्र

नांदतांना दिसतात. पण ही दोन्ही राष्ट्रे वेगवेगळी आहेत व यासाठी त्यांनी भारताची फाळणी ही अपरिहार्य गरज आहे. कारण हा समाज जर तसाच एकत्र ठेवला तर भारतात यादवी युद्ध होण्याचा धोका संभवतो म्हणून त्यांनी भारतीय फाळणीला समर्थन केल्याचे आपणास दिसून येते.

धर्मांतर व राष्ट्रीय समाज :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी जेव्हा धर्मांतराची घोषणा येवल्यात केली तेव्हापासून 20 वर्षे त्यांनी बौध्द धर्माचा अभ्यास केला की, हिंदू धर्मियांचा दृष्टीकोन बदलतो यावर विचार केला हा प्रश्न खूप महत्वाचा आहे;पण राष्ट्रीय समतेच्या राष्ट्रवादाच्या दृष्टीकोनातून त्यांनी हिंदू धर्मसुधारणेची वाट पाहिली असेच म्हणावे लागेल कारण स्वातंत्र्यांनंतर 20 वर्षानी त्यांनी धर्मांतर केले व धर्मांतर करत असतांना देशात राष्ट्रीय समता व राष्ट्रवादाला छेद जाणार नाही याची काळजी घेतली. भारतीय भूमीतला बौध्द धर्म स्वीकारला, कारण बौध्द धर्म हा पुर्णपणे समता या तत्वज्ञानावर आधारलेला आहे.

डॉ.आंबेडकरांच्या साहित्यातील सांस्कृतिक समता :

डॉ.आंबेडकर हे हिंदू धर्मसुधारक होते असे म्हणायला काही हरकत नाही. त्यांनी हिंदूना शुध्दीची नाही तर संघटनेची गरज आहे व हिंदू धर्मात घुसलेल्या अनेक विकृतींना धर्मातून काढून टाकावे असे देखील मत व्यक्त केले आहे.

समाजवादी समतेचा विचार :

डॉ.आंबेडकरांनी समाजवादी अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार त्यांच्या विचारात केलेला आहे. त्यांना रशिया, चीन किंवा एकपक्ष पध्दतीचा समाजवाद मान्य नव्हता. राजकीय तसेच आर्थिक क्षेत्रात लोकशाहीचा स्विकार आणि उद्योग धंद्यावर सरकारची मालकी प्रस्थापित करणारा समाजवाद त्यांना अभिप्रेत होता.

साम्यवाद आणि आंबेडकर :

साम्यवादाचा किंवा मार्क्सचा विचार बाबासाहेबांना समतेच्या दृष्टीने अपुर्ण वाटत होता, कारण साम्यवादात आर्थिक किंवा भौतिक जीवनाला महत्व दिले जाते. साम्यवाद धर्मविरोधी आहे, स्वातंत्र्याच्या विरोधी आहे लोकशाही विरोधात आहे.

वरील सर्व विवेचन बघत असतांना समाजात समतेचा राष्ट्रवाद प्रस्थापित करत असतांना अल्पसंख्य समाजाचे संरक्षण करणेसुध्दा क्रमप्राप्त आहे. यासाठी त्यांनी दलित तसेच काही धर्म

समुदायांना अल्पसंख्य ठरवून त्याच्यासाठी घटनात्मक तरतूद करण्याचा प्रयत्न केल्याचे आपणास दिसून येते.

निष्कर्ष :

1) सर्व समाज हा जन्मत: समान दर्जाचा असतो व मरेपर्यंत समान दर्जाचाच असतो.
2) राज्यव्यवस्थेचा व समाज व्यवस्थेचा अंतिम हेतू मानवी हक्कासह समाजाचे कल्याण कायम करतो.
3) डॉ.बाबासाहेबांचे विचार हे फक्त दलित किंवा अस्पृश्य उध्दारासाठी नसून अखिल भारतीय मानवी कल्याणासाठी आहेत.
4) डॉ.बाबासाहेबांचे मत म्हणजे सर्वांना समान मत व समान पत मिळाली पाहीजे हे होते.
5) डॉ.आंबेडकरांच्या हिंदू या व्याख्येत हिंदू, बौध्द, जैन, शिख हे सर्व येतात.
6) हिंदू आचार, विचार व संस्कृती टिकवायची असेल व समता प्रस्थापित करून राष्ट्रवादी विचार वाढवायचे असतील तर आवश्यक तेथे आवश्यक तेवढी सुधारणा आवश्यक करावी.
7) समतेच्या राष्ट्रवादासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे प्रखर होते. म्हणून त्यांना आपण केवळ दलितांचे नेते संबोधने चुकीचे असून ते सर्व भारतीय समाजाचे नेते होते.

संदर्भ सूची :

1) कास्टीट्यूशन असेंब्ली डिबेट - Vol-7, 14,11,1948
2) देशपांडे म.द. - 'डॉ.आंबेडकर यांचे राजकीय विचार' लोकवाङमय गृह, मुंबई आवृत्ती 21 मार्च 1998
3) शिंदे ज.रा. - भारतीय राजकीय विचारवंत, कैलास प्रकाशन, औरंगाबाद
4) धनराज डहाह - 'डॉ.आंबेडकर अल्पसंख्यांक आणि धर्मनिरपेक्षता', संकेत प्रकाशन नागपूर आवृत्ती 1992
5) नरेंद्र चपळगांवकर - "भारतीय संविधान आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर" श्रीविद्या प्रकाशन, 250 शनिवार पेठ, पुणे-30
6) बुध्द आणि त्याचा धम्म - डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर प्रतिष्ठाण सामाजिक & न्याय मंत्रालय, भारत सरकार

7) Who were shudra's - डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर प्रतिष्ठाण सामाजिक & न्याय मंत्रालय, भारत सरकार

8) Partition of India - डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर प्रतिष्ठाण सामाजिक & न्याय मंत्रालय, भारत सरकार, यांचे संपुर्ण वाङमय खंड 15, 11 वा संस्करण

9) वामन निंबाळकर - बाबासाहेबांचे राज्यघटनेतील योगदान, दुसरी आवृत्ती 2013

10) रत्नाकर गणवीर - डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे बहिष्कृत भारतातील अग्रलेख मित्रा प्रकाशन भुसावळ

11) धनंजय किर - 'डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर' पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई पाचवी आवृत्ती

12) नरहर कुरूंदकर - भजन, इंद्रायणी प्रकाशन पुणे

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या चरित्रातून आलेले राष्ट्रीयत्व

डॉ. मारोती अंबादासराव गायकवाड सहाय्यक प्राध्यापक व संशोधन मार्गदर्शक मराठी विभाग, भारतीय तथा विदेशी भाषा संस्था एमजीएम विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर (औरंगाबाद) मो. ७९७२३८२५५६	डॉ. जिजा नारायणराव शिंदे सहाय्यक प्राध्यापक मराठी विभाग, देवगिरी कनिष्ठ महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर, मो. ८२७५९४७०३८

प्रस्तावना :

एकविसाव्या शतकापासून ग्रामजीवन आणि ग्रामीण सुधारणांसंबंधी विचारमंथन होवू लागले. ग्रामीण जीवनातील समस्यांकडे प्रामुख्याने रवींद्रनाथ टागोर, महात्मा गांधी, विनोबा भावे यांनी पाहिले होते. त्यांनी ग्रामीण जीवनासंबंधी योजना आखल्या होत्या. मंडळ, संस्थांची निर्मिती केली होती. याच आधारे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे कार्यही वैशिष्ट्यपूर्ण मानावे लागते.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी आपल्या तहहयात जीवनामध्ये राष्ट्रीय स्तरावर मोठ्या प्रमाणात समाजोपयोगी कार्य करून ठेवलेले आहे. संत गाडगे महाराज आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज म्हणजे समाजप्रबोधनाचे सूर्यचंद्र होत. गाडगे बाबा अक्षरशत्रू तर राष्ट्रसंत अक्षरांची खैरात करणारे प्रतिभासंपन्न कवी. गाडगे बाबांच्या कीर्तनातील वैखरी हीच त्यांच्या समाजप्रबोधनाची खरी शब्दसमशेर होती. त्याआधारेच बाबांनी समाजातील अनिष्ठ प्रथा संपुष्टात आणल्या. सर्वार्थाने स्वच्छ माणूस निर्माण करणे हेच त्यांचे ध्येय होते. हीच नाळ पकडून राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी आपल्या ‘ग्रामगीते’तून समाज परिवर्तनाचा एक सुंदर नकाशाच भारतापुढे ठेवला. व्यक्तिस्वातंत्र्याकडून राष्ट्रस्वातंत्र्याकडे जाणारी वाट प्रकाशमय केली.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे जीवनदर्शन :

चिखलातून कमळाचा जन्म होतो, कमळ आपल्या शत:शत: सुगंधित पाकळ्यांनी आसमंत दरळवून टाकते तद्वतच एका चंद्रमौळी झोपडीत दि. ३० एप्रिल १९०९ रोजी जन्मलेल्या माणिकने जगभर आपल्या सत्कार्याच्या कीर्तीचा सुगंध पसरविला. समाजोद्धारातून भारत उद्धाराकडे झेपावणाऱ्या राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी आपल्या विचारांनी लोकांना प्रभावित करून राष्ट्रीय कार्य

केले. अमरावती जिल्ह्यातील यावली ही राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची जन्मभूमी. श्रीबंडोजी अर्थात नामदेव गणेशपंत इंगळे ठाकूर ब्रह्मभट हे त्यांचे तीर्थरूप. माता मंजुळादेवी ही वरखेडच्या तुकारामबुवा वानखेडेंची कन्या. स्वाभिमानी पिता शिवनकाम करीत नि भक्तीमती माता दळणकांडण करी. गुरूकृपेने या अशिक्षित दाम्पत्याच्या पोटी माणिकचा जन्म झाला. आकोटचे ब्रह्मनिष्ठ हरीबुवा नि माधानचे अलौकिक संत श्री. गुलाबराव महाराज यांनी स्वत: नामकरण विधी संपन्न केला.

या अनुषंगाने सुदाम सावरकर म्हणतात की, ‘‘माणिकदेव या जन्मनावाऐवजी गुरूदत्त ‘तुकड्या’ नावच प्रचारात आले. पूर्वज दत्रभक्त नि विठ्ठलभक्त; पण मातापित्यांचे स्वभाव नामाप्रमाणे विषम नि गृहदशा अतिव खडतर या वातावरणात अनेक कष्ट सोशित माणिकदेव चिंतनशील पण हुड बनला. शाळेत घातले तरी शाळा कोण करी । जावे नदीचिया तिरी । असा प्रकार. पण परिक्षेत मात्र पास. एकांत ध्यान नि लोकांती कविता - कीर्तन हा त्यांचा बालछंद! पोहणे, अश्वारोहन, कुस्त्या आदी नव्या कला निर्भयतेने ते आत्मसात करीत.’’[१] चांदूर बाजारच्या विमलानंद भारती कडून छंद गायन, यावलीच्या हनुवतीबुवाकडून खंजेरी नि सातळीच्या कोतळीकर महाराजांकडून योगासने नि एकतारी आदी गोष्टी त्यांनी सहज अवगत केल्या.

खरे विश्वयोगी बनले :

चिमूर भागातील श्रीमंत कृष्णराव भुत्ते तुकडोजींना नेरीला घेऊन गेले होते. तिथल्या भुत्तेश्वर मंदिरात भोजपत्रावरील एक पुरातन अध्यात्म ग्रंथ वाचून तपोभूमी गोंदुडा, महारण्य, ताडोबा, रामदिघी आदी वनात अल्पावधीत प्रेमयोग-राजयोगादि साधनानुभव घेतला. सुदाम सावरकर म्हणतात की, ‘‘है विश्वयोग इसका’ या सूत्रानुसार ते खरे विश्वयोगी बनले. आदिवासी समाजात देवबाबा म्हणून त्यांनी कार्यज्योत पेटवली. नेरीच्या फकिरांना मंत्र-तंत्रादि साधनांचा फोलपणा पटविला. भाबड्या लोकांनी त्यांना विष पाजले; पण त्यांनी मात्र जगाला आनंदामृत दिले. याच वेळी चिमूरला माणिक प्रासादिक बाल समाज जन्मास आला नि त्यांनी १९२९ साली महाराजांची पहिली हिंदी भजनावली प्रकाशित केली.’’[२] काशी, प्रयाग, ओंकारेश्वर, हरिद्वार, पुष्कराज, पशूपतीनाथ आदी दूरस्थ आणि निकटस्थ तीर्थक्षेत्रे पाहून राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी अनेक संतांच्या भेटी घेऊन समाजनिरीक्षण केले.

श्रीगुरुदेव सेवा मंडळाची स्थापना :

आरती मंडळ हे नाव संप्रदायासारखे वाटते त्यामुळे माणसांना एक सूत्रात जोडता येणार नाही

हे तुकडोजी महाराजांच्या कूशाग्रबुद्धीला पटले होते. त्यांनी १९४३ च्या दरम्यान श्रीगुरूदेव सेवा मंडळ असे आरती मंडळाच्या नावाचे रूपांतरण केले. सेवाकार्यातूनच समाजसुधारणा घडू शकेल असा त्यांचा ठाम विश्वास होता. ते म्हणतात -

‘सुराज्य येण्यासाठी उभेपण, मार्ग मधातुनि रुकलाना।
धनिक लोभी पैसा सोडिना, मजूर न कामा नेट धरी।
शेती शक्ती वाढेल कशी? गोवंश वधाने दुखलाना॥
कार्य विधायक करावयाशी, जीव सदाचा लाज ग धरी।
उठला सुटला होई पुढारी, मान जनाचा मुकलाना॥
बहुजन जनता साक्षरतेला, पात्र न झाली पूर्णपणे।
तुकड्या दास म्हणे यासाठीच, बाग प्रगतीचा सुकलाना॥’[३]

म्हणजेच स्वराज्याचे सुराज्य आजही स्वातंत्र्यानंतर का होत नाही यावरील भाष्य मोजक्या शब्दांतून तुकडोजी महाराजांनी केले आहे.

राष्ट्रभक्तीच्या लोकजागृतीसाठी भजनाचा उपयोग :

भजन हे उपासनेचे साधन आहे. अनेक संतांनी भजनांना देवभक्तीपर्यंत मर्यादित ठेवले; परंतु राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी राष्ट्रभक्ती जागृती करण्यासाठी भजनाचे साधन वापरले. स्वातंत्र्यचळवळीतील त्यांची भजने राष्ट्रभक्तीने भारावलेली असायची. परमेश्वर अथवा देव ही संकल्पना माणसाने माणसासाठी निर्माण केलेली आहे; पण खरा देव हा मंदिरात नसतो, तपोसाधनेत नसतो, योग-यागामध्ये नसतो तर माणसाच्या सुख-दु:खात शोधायचा असतो. माणसाच्या सत्कार्याने देवत्वाला पोहोचतो हे त्यांना पटलेले होते. त्यांनी देव माणसात शोधला. लोकसंग्रहासाठी त्यांनी भजनाचा उपयोग केला. ते आत्मविश्वासाने शब्दांचा वापर करीत असत. ‘मेरी जीवनयात्रा’ यामध्ये ते लिहितात की,

‘‘लाखो जमा है आदमी, अतिशांती से बैठे यहाँ।
वे देखतें हैं भजन सुनने कम मिलेगा? वाह वा!॥
मुझको खुशी इसमें नहीं, वे क्या सुने सूर-ताल को?
मैं चाहता हूँ लोग सुधरे, छोड बुरी चाल को॥’’[४]

याचा अर्थ असा की, भजन ताल-सुरात आहे की नाही यापेक्षाही भजनाचा मानवी मनावर किती परिणाम होतो, त्यांच्यातील दुर्गुणाला संपवून सद्गुण आणि सत्कार्यास तो प्रवृत्त होतो का? याला राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी भजन म्हटले आहे. आपण पाहतो की, अनेकदा शास्त्रीय संगीताच्या नावावर आलाप गाणे सूर ताल पाहणे यालाच विद्वान भजन समजतात. त्यांचे जीवन मात्र अवगुणांनी, राग-लोभांनी भरलेले असते. भजनातून देव मिळत नाही तर मानवी अंत:करणात राष्ट्रजागृती होऊ शकते.

याचाच परिपाक म्हणून ३० जानेवारी १९५४ रोजी राष्ट्रपती भवनात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे भजन झाले. यावेळी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी पुढील भजन गायले.

''अब तो आँखे खोल बंदे! अब आँखे खोल ॥
बिगड गई शासन की रीती, साम दाम दंडन की नीती ।
अपना परका देख देखकर, झुके न्याय का तोल ॥''[५]

या भजनातून राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी शासनाकर्त्यासमोरच शासनावर प्रखर टीका केली. त्यांची निर्भयताच किती तोलामोलाची होती यातून हे सिद्ध होते. राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्र प्रसाद आणि सर्व पुढारी संत तुकडोजी महाराजांच्या शब्दांनी भारावलेले होते. कार्यक्रमाच्या शेवटी तुकडोजी महाराजांचे आभार मानताना राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्र प्रसाद म्हणतात की, 'सभी संतों ने लोगों को भक्ती मार्ग सिखाया, प्रभूभक्तीचे मानव कल्याण की बात की, मगर आप ऐसे संत है, प्रभू भक्तीसे भी बढकर आपने लोगों में राष्ट्रभक्ती जगाई। राष्ट्रधर्म का एक नया विचार समाज के सामने रखा। राष्ट्र रहेगा तो सब धर्म जिंदा रह सकेंगे। मुझे लगता है आप संत ही नही बल्कि आप राष्ट्रसंत हो। आपके भजनों के माध्यम से राष्ट्र का निर्माण होने में बडी मदद हुई है।'[६] अशा प्रकारे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा राष्ट्रपतींनी गौरवोद्गार काढून सन्मान केला. पुढे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज म्हणून ते ख्यातकीर्त झाले. त्यांना कुठलेही मानपत्र बहाल करण्यात आले नाही; पण हा आगळावेगळा सन्मान त्यांना दिला गेला.

गुरूकुंज आश्रम हे विश्वशांतीचे केंद्र :

नागपूरपासून १२० कि.मी. अंतरावर मुंबई महामार्गावर अमरावतीजवळ राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी गुरूकुंज आश्रमाची निर्मिती केली. श्रीगुरूदेव सेवा मंडळाचे श्री गुरूदेव आयुर्वेद महाविद्यालय, शिक्षक प्रशिक्षण, ग्रामसेवक प्रशिक्षण, पटवारी प्रशिक्षण, शाळा-महाविद्यालय असा

सर्वच व्याप सांभाळण्यासाठी कार्यालय असावे आणि विश्वाला शांती देणारे एक केंद्र असावे हा उदात्त हेतू समोर ठेवून गुरूकुंज आश्रमाची पायाभरणी केली. यासंदर्भात डॉ. गजानन येले म्हणतात की, ''गुरूकुंज आश्रमातील भव्य इमारती, प्रार्थना मंदिर, ध्यानयोग मंदिर, स्मृति हॉल, भव्य महाद्वार हे वास्तुशिल्पाचे सुंदर नमुने आहेत. प्रार्थना मंदिरासमोर छोटासा अस्तिविसर्जन कुंड आहे. सर्वसामान्य माणसाच्या धार्मिक भावना जपून बुवा-पंडितांपासून जनता लुबडली जावू नये म्हणून तो निर्माण केला गेला. जन्म-मृत्यूच्या मुक्तीचा नवीन मंत्र त्याद्वारे जगाला सांगितला.''[७] म्हणजेच गुरूकुंज आश्रमातील परिसर हा पूजा-अर्चा कर्मकांडाचे स्थान नाही तर आदर्श माणूस घडविण्याचे स्थान आहे. अंधश्रद्धा, रूढी यांच्या उच्चाटनासाठी येथे संशोधन व्हावे ही राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची भूमिका होती. गुरूकुंज आश्रमातील प्रार्थना मंदिराचा पुजारी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी एका आदिवासी मुलाला केले होते.

समारोप :

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी सर्वसामान्यांना अंधश्रद्धा, रूढीतून विज्ञानाची कास धरायला लावली होती. त्यांनी तपोसाधना करून लोकांना श्रद्धेचे महत्त्व पटवून दिले होते. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी लोकजागरणासाठी खऱ्या अर्थाने भजन केले होते. अनिष्ठ प्रथाबंदी तसेच भूदान चळवळीत महात्मा गांधींच्या सहवासात ते आले होते. त्यातून त्यांची देशभक्ती प्रखरतेने दिसली. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी १९४२ च्या क्रांतिसंग्रामात सहभाग घेतला होता. यावेळी त्यांना तुरुंगवासही भोगावा लागला होता. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी लोकांच्या व्यथा मांडण्यासाठी विश्वशांती सप्ताहाचे आयोजन केले होते. श्रीगुरूदेव सेवा मंडळाच्या वतीने राष्ट्रीय कार्य केले. गुरूकुंज आश्रमाच्या वतीने सर्वसामान्यांना जागृती केली. औद्योगिक शिक्षण दिले. भजन मंडळातून जनजागृतीचे व प्रबोधनाचे कार्य केले. इंग्रजी शिक्षण प्रणालीचा आग्रह धरून साक्षरता केंद्रे उभारली. 'ग्रामगीता' सारख्या अनेक राष्ट्रव्यापी साहित्याची निर्मिती केली. राष्ट्रपती भवनात भजन केले. विश्वधर्म परिषदेत सहभाग नोंदवला. 'माझा संसार विश्व आहे' हे ब्रीद घेऊन समाजकार्य केले. प्रसंगी चीनचा निषेध केला आणि राष्ट्रधर्म जनजागृती करून अनिष्ठ प्रथेमध्ये अडकलेल्या लोकांना विज्ञानाची कास धरायला लावली. अशा पद्धतीचे राष्ट्र उद्धाराचे कार्य राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी केले.**संदर्भ**

सूची :

१. भगत, रा. तु. (संपा.) : ‘राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गौरवग्रंथ’, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर, २००९, पृ. २३
२. कित्ता, पृ. २४
३. रक्षक, ज्ञानेश्वर दुर्गादास : ‘राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज’, संकेत प्रकाशन नागपूर, २०१५, पृ. २४
४. कित्ता, पृ. २६
५. कडवे, रघुनाथ : ‘मानवतेचे महापुजारी राष्ट्रसंत तुकडोजी – जीवन व कार्य’, अमोल प्रकाशन नागपूर, २०१०, पृ. २९५
६. कित्ता, पृ. २९६
७. वेले, गजानन : ‘राष्ट्रसंताचे सामाजिक आणि धार्मिक विचार’, वेदमुद्रा प्रकाशन अमरावती, २०१०, पृ. २५४

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

भारताच्या विकसित राष्ट्रीयत्वात मराठी रंगभूमीची भूमिका एक अभ्यास

डॉ. गहिनीनाथ नारायण वळेकर

नाट्यशास्त्र विभाग प्रमुख

शिवछत्रपती महाविद्यालय, एन-3,सिडको, छत्रपती संभाजीनगर

मो. नं. 9373691969/9921457481

सारांश (Summary):

भारतीय राष्ट्रीयत्वाच्या विकास प्रक्रियेत विविध कलाक्षेत्रांनी आपापल्या पातळीवर महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. मराठी रंगभूमीने देखील राष्ट्रीय जाणीव जागवण्याचे आणि समाजमन घडवण्याचे कार्य प्रभावीपणे केले. विष्णुदास भावे यांच्या काळापासून ते विजय तेंडुलकर, पु. ल. देशपांडे यांच्या काळापर्यंत मराठी नाटकांनी सामाजिक प्रश्न, स्वातंत्र्य चळवळ, स्त्री-पुरुष समानता, भ्रष्टाचार यांसारख्या मुद्द्यांवर भाष्य केले. विशेषतः ब्रिटिश राजवटीत रंगभूमी ही राष्ट्रप्रेमाचे आणि बंडखोरीचे प्रभावी माध्यम ठरली. या संशोधनात अशा नाट्यकृतींचा अभ्यास करून मराठी रंगभूमीच्या राष्ट्रीयत्वविषयक योगदानाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. आधुनिक काळातही ही रंगभूमी विविध माध्यमांतून आपले सामाजिक व सांस्कृतिक भान जपताना दिसते.

प्रस्तावना (Introduction) :

भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात विविध माध्यमांनी मोलाचे योगदान दिले. त्यात मराठी रंगभूमीचा वाटा अत्यंत महत्त्वाचा आहे. एक सामाजिक संदेशवाहक म्हणून मराठी रंगभूमीने लोकजागृतीचे कार्य केले. विशेषतः १९व्या आणि २०व्या शतकात रंगभूमीने सामाजिक सुधारणांचे आणि राष्ट्रीयत्वाच्या भावना जागवण्याचे कार्य केले. भारतीय राष्ट्रीयत्व हे एक व्यापक संकल्पना असून त्याचा उगम अनेक ऐतिहासिक, सामाजिक व सांस्कृतिक घटकांमधून झाला आहे. या राष्ट्रीयत्वाच्या उभारणीत केवळ राजकीय चळवळींचा नव्हे तर सांस्कृतिक हालचालींचाही मोठा वाटा आहे. मराठी रंगभूमी ही अशा सांस्कृतिक चळवळींपैकी एक महत्त्वपूर्ण अंग असून तिने समाजमन घडविण्याचे, राष्ट्रीय जाणीवा जागविण्याचे आणि सामाजिक परिवर्तनाचे कार्य केले आहे. या शोधनिबंधामध्ये आपण मराठी

रंगभूमीचा विकास, तिच्या माध्यमातून राष्ट्रीयत्वाची अभिव्यक्ती कशी झाली, आणि त्याचा समाजावर काय परिणाम झाला याचा अभ्यास करूया.

संशोधन उद्दिष्टे(Research objectives) :

1. मराठी रंगभूमीचा ऐतिहासिक आढावा घेणे.
2. राष्ट्रीय चळवळीत रंगभूमीच्या योगदानाचे विश्लेषण करणे.
3. नाट्यकृतींच्या माध्यमातून जागृत झालेल्या राष्ट्रीय भावनांचा अभ्यास करणे.
4. आधुनिक काळात मराठी रंगभूमीची बदललेली भूमिका तपासणे.

गृहीतके (Hypotheses):

1. मराठी रंगभूमीने राष्ट्रीयत्वाच्या जडणघडणीत सक्रीय सहभाग घेतला आहे. हे रंगभूमीवरील नाटकांच्या विषयवस्तुंतून स्पष्ट होते.
2. ब्रिटिश काळातील मराठी नाटककारांनी अप्रत्यक्षपणे इंग्रजविरोधी विचारांची मांडणी केली. उदा. कीचकवध, राजसंन्यास यांसारख्या नाटकांमधून प्रतिकात्मक विरोध.
3. रंगभूमी हे माध्यम सामान्य जनतेपर्यंत राष्ट्रप्रेम व सामाजिक सुधारणा पोहोचवण्याचे प्रभावी साधन ठरले.
4. आधुनिक मराठी रंगभूमी अजूनही सामाजिक प्रश्न मांडत असून, राष्ट्रीयत्वाची नवीन रूपं सादर करत आहे.
5. राष्ट्रीय विचारांचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी रंगभूमी ही लोकाभिमुख व प्रभावी कला आहे.

मराठी रंगभूमीचा इतिहास(History of Marathi Theatre):

मराठी नाट्यकृतींची सुरुवात विष्णुदास भावे यांच्या "सीता स्वयंवर" पासून झाली. पुढे बालगंधर्व, खाडिलकर, केशवराव दाते यांच्या कार्यामुळे नाट्यकला एका वेगळ्या उंचीवर पोहोचली. त्यांनी आपल्या नाटकांमधून सामाजिक विषमता, स्त्री-पुरुष समानता, स्वातंत्र्यलढा यांसारख्या विषयांना हात घातला.[१] मराठी रंगभूमीचा इतिहास हा समृद्ध आणि सशक्त सामाजिक-सांस्कृतिक प्रवाहाचा भाग आहे. याची सुरुवात विष्णुदास भावे यांच्या "सीता स्वयंवर" या नाटकापासून १८४३ साली झाली. हीच घटना आधुनिक मराठी रंगभूमीचा प्रारंभ मानली जाते.[२] शुरुवातीच्या काळात पौराणिक व धार्मिक विषयांवर आधारित नाटकांना प्राधान्य होते. नंतर बालगंधर्व, गणपतराव जोशी, कविवर्य कर्वे, गोविंद बल्लाळ देवल, राम गणेश गडकरी, खाडिलकर, यांनी रंगभूमीला सामाजिक,

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

राजकीय व ऐतिहासिक रंग दिले.[३] ब्रिटिश काळात, रंगभूमी हे लोकजागृतीचे साधन बनले. "कीचकवध" (खाडिलकर) यासारख्या नाटकांनी ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध लोकभावना तयार केल्या.[४] स्वातंत्र्यानंतर, वि. वा. शिरवाडकर (कुसुमाग्रज), वि. दा. करंदीकर, वि. म. जोशी, विजय तेंडुलकर, महेश एलकुंचवार, सतीश आळेकर, यांसारख्या नाटककारांनी आधुनिक, प्रयोगशील आणि सामाजिक वास्तव मांडणारी नाट्यकृती सादर केली.[५] आजही, "प्रायोगिक रंगभूमी", एकपात्री प्रयोग, आणि नव्या दिग्दर्शकांची नाटके यामुळे मराठी रंगभूमी जिवंत आहे. डिजिटल प्लॅटफॉर्म्सवर देखील ती स्थान मिळवत आहे.[६]

राष्ट्रीयत्वाची संकल्पना आणि तिचे विकसित स्वरूप(The concept of nationality and its developed form):

राष्ट्रीयत्व ही केवळ भौगोलिक नसून सांस्कृतिक, सामाजिक, व राजकीय जाणीव असते. ब्रिटिशांच्या काळात ही जाणीव फक्त शिक्षण वा राजकीय चळवळीपुरती मर्यादित राहिली नाही; तर नाट्य आणि साहित्याच्या माध्यमातून ती सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहोचली.[७]

रंगभूमीतील राष्ट्रीय विचारांचे प्रतिबिंब(Reflection of national ideas in theater):

"कीचकवध" (खाडिलकर) – हे नाटक ब्रिटिशविरोधी आंदोलनाची रूपके वापरून तयार झाले. "तुळशीदास", "राजसंसद" – अशा नाट्यकृतींनी भारतीय संस्कृती, धर्म, परंपरा यांच्या गौरवगाथा मांडून आत्मसन्मान निर्माण केला. स्वातंत्र्यानंतरही पु. ल. देशपांडे, विजय तेंडुलकर, महेश एलकुंचवार यांसारख्या नाटककारांनी सामाजिक प्रश्नांवर भाष्य करत राष्ट्रीय विचारसरणीला चालना दिली.[८]

मराठी रंगभूमीचा इतिहास – एका दृष्टीक्षेपात(History of Marathi Theatre – At a Glance):

मराठी रंगभूमीचा प्रारंभ १८४३ साली विष्णुदास भावे यांच्या 'सीता स्वयंवर' या नाटकाने झाला. सुरुवातीला पौराणिक व धार्मिक विषयांची हाताळणी करणारी ही नाटके लवकरच सामाजिक आशयाकडे वळली. १८५० ते १९०० या काळात गोविंद बल्लाळ देवल, विष्णु शास्त्री चिपळूणकर, राम गणेश गडकरी यांनी समाजसुधारणा, स्त्रीशिक्षण, विधवा विवाह, जातीयता, अस्पृश्यता अशा विषयांना हात घातला. त्याच काळात टिळक, आगरकर, फडके, किर्लोस्कर यांसारख्या विचारवंतांचा रंगभूमीवर परिणाम झाला.[९] रंगभूमी ही जनतेशी संवाद साधण्याचे प्रभावी माध्यम बनले.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

राष्ट्रीय जाणीव आणि रंगभूमीचा सहभाग(National consciousness and the participation of theater):

स्वातंत्र्यपूर्व काळात राष्ट्रीय जाणीवा निर्माण करण्यात नाट्यकृतींचा महत्त्वाचा वाटा होता. ब्रिटिश राजवटीतील सेन्सॉरशिप असूनही अनेक नाटककारांनी सूचक आणि रूपकात्मक पद्धतीने आपल्या नाट्यकृतींतून राष्ट्रभक्ती आणि स्वातंत्र्याची भावना जनमानसात रुजवली. 'राजा शिवछत्रपती', 'रणदुंदुभी', 'उषा', 'संगीत मानापमान' यांसारख्या नाटकांतून आदर्श राष्ट्रनायकांचे चित्रण झाले.[१०] 'शिवाजी' आणि 'झाशीची राणी' हे केवळ ऐतिहासिक पात्र नव्हते, तर ते राष्ट्रीय प्रतिके बनले.

समाजसुधारणेतील रंगभूमीचा वाटा(The role of theater in social reform):

रंगभूमी ही केवळ राष्ट्रीयत्वाचेच नव्हे तर समाजसुधारणेचेही साधन बनली. स्त्रीशिक्षण, स्त्रीस्वातंत्र्य, जातिभेद निर्मूलन, ब्राह्मणेतर आंदोलन या विषयांवर आधारित नाट्यकृती प्रेक्षकांसमोर आल्या. राम गणेश गडकरी यांचे 'एकच प्याला', गोविंद बल्लाळ देवल यांचे 'शारदा', आणि माचवाडे यांचे 'बळवंतराव' या नाटकांनी समाजमन हलवले. रंगभूमी ही अशा समस्यांवर भाष्य करणारे समाजभान जागवणारे व्यासपीठ बनली.[११] यामुळे मराठी रंगभूमीने एक जबाबदार समाजमाध्यमाची भूमिका पार पाडली.

आधुनिक काळात मराठी रंगभूमी आणि राष्ट्रीयत्व(Marathi Theatre and Nationalism in Modern Times):

स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी रंगभूमीने नव्या सामाजिक आणि राष्ट्रीय वास्तवाचे प्रतिबिंब उमटवले. आधुनिक नाटककारांनी नव्या शैली, तंत्र आणि आशयांद्वारे नव्या काळातील प्रश्न हाताळले. विजय तेंडुलकर, प्रल्हाद केशव अत्रे, गिरीश कर्नाड, महेश एलकुंचवार, चंद्रकांत कुलकर्णी यांनी नाटकांमध्ये शहरीकरण, राजकारण, वर्गसंघर्ष, माध्यमे यांचा प्रभाव मांडला. तेंडुलकरांचे 'घाशीराम कोतवाल' हे नाटक फक्त ऐतिहासिक नव्हे तर तत्कालीन राजकीय भ्रष्टाचारावर भाष्य करणारे आहे.[१२] या प्रकारे रंगभूमीने राष्ट्राच्या सद्यस्थितीवर टिप्पणी करणारी भूमिका घेतली.

काही महत्त्वाच्या नाटकांचे अभ्यास(Study of some important plays):

(१) 'एकच प्याला' – राम गणेश गडकरी: हे नाटक मद्यपानामुळे कुटुंबातील होत गेलेला ऱ्हास दाखवते, पण यामागे एक सामाजिक संदेशही आहे – नीतिमत्ता, कर्तव्य आणि स्त्रीची संघर्षशीलता. हे लक्षात घेण्यासारखे आहे.

(२) 'घाशीराम कोतवाल' – विजय तेंडुलकर: या नाटकातून पुण्याच्या पेशवाईतील राजकारण, भ्रष्टाचार, आणि सत्ता–संस्कृतीचे विकृत चित्रण केले गेले आहे. ही एक प्रकारची रूपकात्मक टीका आहे.

(३) 'सखाराम बाइंडर' – विजय तेंडुलकर: पुरुषी मानसिकता, स्त्रीचे शोषण, सामाजिक ढोंग यावर प्रकाश टाकणारे हे नाटक आजही प्रेक्षकांना अस्वस्थ करते. यातून स्त्रीस्वातंत्र्य व सामाजिक प्रश्नांवर भाष्य होते.

(४) 'टीचरस' – जयंत पवार: आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेतील दोष, वर्गसंघर्ष आणि शहरी गोरगरिबांची अवस्था यावर भाष्य करणारे हे नाटक आधुनिक काळातील सामाजिक वास्तव दर्शवते.[१३]

मराठी रंगभूमीवर आलेल्या अडचणी व आजचे स्वरूप(Problems faced by Marathi theatre and its current form):

आज मराठी रंगभूमीला अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. त्यात आर्थिक अपुऱ्या सुविधा, प्रेक्षकांची घटती संख्या, मल्टिप्लेक्स संस्कृतीचा प्रभाव, वेब सिरीज व इतर डिजिटल माध्यमांचा उदय या बाबींचा समावेश होतो. तरीही 'प्रायोगिक रंगभूमी', 'ग्रामीण नाट्यसंस्था', 'नवोदित लेखक' यांच्यामुळे रंगभूमीचे अस्तित्व टिकून आहे.[१४]आजची रंगभूमी ही अधिक समावेशक, प्रयोगशील आणि संवादशील झाली आहे.

निष्कर्ष(Conclusion):

मराठी रंगभूमी ही फक्त करमणुकीचे साधन न राहता जनजागृती आणि राष्ट्रीय भावना जागवणारी शक्ती ठरली आहे. आजही तिचे स्वरूप बदलले असले, तरी तिची भूमिका समाजमन घडवण्यामध्ये महत्त्वाची आहे. डिजिटल माध्यमांवरही नाटकांचे सादरीकरण होत आहे, आणि राष्ट्रीयत्वाचे नवे पैलू यातून समोर येत आहेत.

मराठी नाट्यकृतींची सुरुवात विष्णुदास भावे यांच्या "सीता स्वयंवर" पासून झाली. पुढे बालगंधर्व, खाडिलकर, केशवराव दाते यांच्या कार्यामुळे नाट्यकला एका वेगळ्या उंचीवर पोहोचली. त्यांनी आपल्या नाटकांमधून सामाजिक विषमता, स्त्री-पुरुष समानता, स्वातंत्र्यलढा यांसारख्या विषयांना हात घातला. राष्ट्रीयत्व ही केवळ भौगोलिक नसून सांस्कृतिक, सामाजिक, व राजकीय जाणीव असते. ब्रिटिशांच्या काळात ही जाणीव फक्त शिक्षण वा राजकीय चळवळीपुरती मर्यादित राहिली नाही; तर नाट्य आणि साहित्याच्या माध्यमातून ती सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहोचली. रंगभूमीतील राष्ट्रीय

विचारांचे प्रतिबिंब: "कीचकवध" (खाडिलकर) – हेनाटक ब्रिटिशविरोधी आंदोलनाची रूपके वापरून तयार झाले. "तुळशीदास", "राजसंसद" – अशा नाट्यकृतींनी भारतीय संस्कृती, धर्म, परंपरा यांच्या गौरवगाथा मांडून आत्मसन्मान निर्माण केला. स्वातंत्र्यानंतरही पु. ल. देशपांडे, विजय तेंडुलकर, महेश एलकुंचवार यांसारख्या नाटककारांनी सामाजिक प्रश्नांवर भाष्य करत राष्ट्रीय विचारसरणीला चालना दिली.

विकसित राष्ट्रीयत्वाची कल्पना केवळ राजकीय स्वातंत्र्यापुरती मर्यादित नाही; ती सांस्कृतिक स्वायत्तता, सामाजिक समता आणि बौद्धिक प्रगल्भतेचा समावेश करते. मराठी रंगभूमीने या सर्व अंगांचा प्रभावीपणे उपयोग करून जनजागृती केली. आजही रंगभूमी ही राष्ट्राच्या आरशासारखी आहे – जी आपल्याला आपली स्थिती, आपले मूल्य आणि आपले उद्दिष्ट दाखवते. त्यामुळे मराठी रंगभूमीचा राष्ट्रीयत्वाच्या विकासात असलेला सहभाग अमूल्य आहे.

संदर्भसूची (References):

१. Shanta Gokhale, "A History of Marathi Theatre", Oxford University Press, New Delhi 2014.p.124

२. आनंद यादव, मराठी रंगभूमीचा इतिहास, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पृ.२४४

३. म. द. हातकणंगलेकर, नाटक आणि समाज,सुपर्ण प्रकाशन, पुणे, पृ.१६७

४. खाडिलकर कृष्णाजी प्रभाकर, कीचकवध (नाट्यकृती), श्री दत्तात्रय प्रेस, मुंबई १९२६, पृ.२७०

५. गो. नी. दांडेकर, ,नाटककार गडकरी, प्रगती बुक्स लिमिटेड, पुणे पृ.११०

६. विजय तेंडुलकर, घाशीराम कोतवाल, आपलं प्रकाशन, पृ.१६६

७. ग. प्र. प्रधान, मराठी नाटक: एक अभ्यास, महाराष्ट्र राज्य साहित्य मंडळ, पृ.२३३

८. सतीश आळेकर, महापुर, महनिर्वाण,राजहंस प्रकाशन, पुणे, पृ. १३०

९. दामले, एस.जी., मराठी रंगभूमीचा इतिहास, साकेत प्रकाशन, पृ. १८४

१०. देशपांडे, सुधीर, राष्ट्र आणि संस्कृती, ग्रंथाली प्रकाशन, पृ. १८0

११. जोशी, अरुण, विजय तेंडुलकर : एक अभ्यास, लोकवाङ्मय गृह, पृ. १०९

१२. वझे, सुनील, समकालीन मराठी नाटक, अभिजात प्रकाशन, पृ. १८८

१३. उपरोक्त.

१४. Indian Literature Journal – Sahitya Akademi Publications, p. 98

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

मराठी संत साहित्यातील राष्ट्रीयत्व

डॉ. वैजनाथ कदम

मराठी विभाग प्रमुख

शिवछत्रपती कॉलेज,

छत्रपती संभाजीनगर

मो.९४२३७४२०५७

ईमेल- kadamvaiju25@gmail.com

प्रस्तावना,

महाराष्ट्राला संतांची फार मोठी परंपरा लाभलेली आहे. मध्ययुगीन कालखंडामध्ये अनेक संप्रदाय उदयाला आले. त्यात वारकरी संप्रदायाचे कार्य अलौकिक स्वरूपाचे आहे. वारकरी संप्रदायातील अठरापगड जातीच्या संतांनी एकत्रित येऊन चंद्रभागेच्या वाळवंटात पहिली अध्यात्मिक लोकशाही जन्माला घातली. या अध्यात्मिक लोकशाहीचे कार्य राष्ट्रीयत्वाचे आहे. अध्यात्माच्या आधाराने लोककल्याण साधने, देवाविषयी भक्ती भाव मनात ठेवणे, आपल्या संस्कृतीतल्या चांगल्या गोष्टींचे आचरण करणे. सदैव लोककल्याणाचाच ध्यास धरणे, प्राणीमात्रांवर दया करणे. निसर्गावर भरभरून प्रेम करणे आणि चराचरात ईश्वराचे रूप पाहणे, प्रत्येक माणूस हा ईश्वराचा अंश आहे अशी मानवतावादी भावना संतांनी त्यांच्या अभंगातून पदोपदी व्यक्त केलेली आहे. संत ज्ञानेश्वर यांनी वारकरी संप्रदायाचा पाया रचला आणि संत तुकाराम हे वारकरी संप्रदायाच्या भागवत मंदिराचे कळस ठरले.

संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम, संत रामदास, संत बहिणाबाई, संत वेणाबाई, संत निर्मळा,संत चोखामेळा, संत गोरा कुंभार, संत सावता,माळी, संत नरहरी सोनार, संत शेख महंमद, संत मुक्ताबाई,संत जनाबाई, संत कर्ममेळा, संत निर्मळा अशी कितीतरी नावे संताची घेता येतील. ही संत मंडळी वेगवेगळ्या प्रदेशातील, वेगवेगळ्या जाती धर्मातून आलेली होती. परंतु त्यांनी भेदाभेद कधी मानला नाही. हा भेद जातीचा नव्हता, धर्माचा नव्हता, स्त्री-पुरुष असाही भेद नव्हता. लहान-मोठा, गरीब-श्रीमंत असा कुठलाही भेद संतांनी मानला नाही. संत हे समतेची पाऊलवाट निर्माण करून चालणारे होते आणि त्यांचा अंतिमतः रस्ता हा लोककल्याणाकडे जाणारा होता. सर्वांचे कल्याण हीच संतांची धारणा होती. समता, एकात्मता, दिनदुबळ्यांविषयी कणव,वाट्याला आलेले संघर्ष, तत्कालीन कर्मठपणा या सर्वांवर आणि समाजातली सामाजिक सांस्कृतिक मूल्य यावर संतांनी सडेतोडपणे अभंग रचना केलेली आहे. ही अभंग रचना केवळ त्यांच्या पुरती, त्यांच्या जाती, धर्म आणि प्रांतापुरती

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

मर्यादित नसून त्यांच्या विचाराला राष्ट्रीयत्व प्राप्त झालेले आहे.काही निवडक संतांच्या अभंगातून प्रकट झालेले राष्ट्रीयत्व मांडणे ही या शोधानिबंधाची मर्यादा आहे.

मध्ययुगीन कालखंडातील संतांनी जात, धर्म, प्रांत, प्रदेश, स्त्री-पुरुष, लहान-मोठा, गरीब-श्रीमंत असा कुठलाही भेद न मानता माणसाला महत्त्व दिले.एवढेच नव्हे तर माणसात, चराचरात देवाचे रूप पाहिले. संत ज्ञानेश्वरांनी 'ज्ञानेश्वरी' या ग्रंथामध्ये 'हे विश्वची माझे घर' असे म्हणून राष्ट्रीयत्त्वापेक्षाही व्यापक असा वैश्विक दृष्टीकोन मांडला. देव हा सर्वव्यापी आहे. तो सर्वांमध्ये आहे. त्यामुळे भेदभावाला त्यांनी विरोध केलेला आहे. हे संपूर्ण जग विष्णुमय असल्याचा अत्यंत बोलका दाखला संत तुकारामांनी दिलेला आहे.

विष्णूमय जग I वैष्णवांचा धर्म II
भेदाभेद सर्व I अमंगळ II

असे म्हणणारे तुकोबाराय समतेला किती महत्त्व देतात हे सहज लक्षात येते. संत नामदेव यांनी माणसाचे गुण, माणसाचे कर्तुत्व याकडेच आपण लक्ष द्यायला हवे.तो कोणत्या जातीत, कोणत्या धर्मात, कोणत्या कुटुंबात, कोणत्या कुळात जन्माला आला हे महत्त्वाचे नसते. त्याच्या अंगी असणारे गुण महत्त्वाचे आहेत. जाती-धर्माच्या भेदाचा कलंक पुसून काढण्याचे काम अनेक संतांबरोबर संत नामदेवांनीही केलेले आहे. त्या संदर्भातला दाखला देतांना संत नामदेव म्हणतात,

कुश्चल भूमीवरी उगवली तुळसी I अपवित्र तयेसी म्हणो नये II
काक विष्ठेमाजी जन्मे जो पिंपल I तया अमंगल म्हणो नये II
दासीचिया पुत्रा राजपद आले I उपमा मागील देऊ नये II
नामा म्हणे तैसा जातीचा मी शिंपी I उपमा जातीची देऊ नये II

असे म्हणणारे संत नामदेव हे मानवतावादी होते. त्यांचे हे कार्य समतेचे होते. म्हणून ते राष्ट्रीयत्वाकडे झुकणारे आहे

संत चोखोबाची पत्नी सोयराबाई समाजातील विषमतेवर, भेदभावावर अभंगतून प्रहार करते. जिथे भेदाभेद नाही तिथेच गोविंद भरून राहिलेला आहे, यावर तिचा विश्वास आहे. खरे सुख हे समतेत आहे, एकात्मतेत आहे अशी सांगणारी सोयराबाई भेदभावाला विरोध करताना म्हणते,

ऐसा आनंद सोहळा I निर्मळा पाहे आपल्या डोळा II१II
आनंद न माय गगनी I वैष्णव नाचती रंगणी II२II
जेथे नाही भेदाभेद I अवघा भरला गोविंद II३II
तया सुखाची सुखराशी I वोळली ती निर्मळेशी II४II
सोयरा देखोनी आनंदली I वेळोवेळा विठू न्याहळी II६II

या अभंगातून संत सोयराबाईने अप्रत्यक्षपणे भेदाभेदांवर प्रहार केला आहे. इथली विषम व्यवस्था तिला मान्य नाही. या अभंगात आलेली निर्मळा ही चोखोबाची बहीण आहे. ती विठ्ठलाचे दर्शन घेते. व्यवस्थेने अस्पृश्य समजलेल्या जातीतील ही निर्मळा जेव्हा दर्शन घेते तेव्हा तिथे भेदाभेद संपतो आणि जिथे भेदाभेद नाही म्हणजेच समता आहे तिथेच गोविंदाचे अस्तित्व आहे. हे तिने अभंगातून दाखवून दिले आहे. देवापाशी भेदाभेद नाही हे सर्व भेदाभेद माणसांनी निर्माण केलेले आहेत. देव हा भेदभावाच्या पलीकडचा आहे. देव हा सर्वांचा आहे आणि आपण जणू देवाचे आहोत अशी एकात्मतेची, एकरूपतेची भावना ही या अभंगातून व्यक्त होते.

सामाजिक न्यायासाठी संतांनी आपल्या अभंगातून समाजातील गरीब,शोषित दुर्बल घटकांसाठी आवाज उठवलेला आहे. सामाजिक न्याय मिळवणे ही एक राष्ट्रीयत्वाची भावना संत वेणाबाई यांच्या अभंगातून बघायला मिळते. एक काळ असा होता की, त्या काळामध्ये विधवा स्त्रीला समाजामध्ये वावरता येत नव्हते. तिला ओसरीवर येण्याचीही अनुमती नव्हती, अशा कर्मठ काळामध्ये बालविधवा असलेल्या वेणाबाईने मठाचे महंत पद स्वीकारले आणि व्यवस्थितपणे जबाबदारीही सांभाळली. परंतु विधवा स्त्रीच्या वाटयाला येणारी अलिप्तता, तिचे पदोपदी होणारे अपमान ती मात्र सहन करू शकली नाही. या संदर्भाने तिची निर्भयता, तिने केलेली बंडखोरी उपेक्षित विधवा स्त्रीच्या बाजुने निर्भीडपणे तिने उठवलेला आवाज पुढील अभंगातून बघायला मिळतो.

आमच्या वाटे नका जाऊ I नये ते वाटे तुम्हा लावू II१II
आम्ही पारिखे पारिखे I न हो लौकिकासारखे II२II
अशी स्थिती झाली मोठी I पोटी ब्रम्हांडाच्या कोटी II३II
वेणीस्वामी आत्माराम I तेची आमुचे परमधाम II४II

विधवा स्त्रियांकडे पाहण्याचा आप मतलबी माणसांच्या दृष्टीकोणावर 'आमच्या वाटे नका जाऊ' असा दम देणारी संत वेणाबाई विधवेसारख्या दुर्बल घटकांविषयी आवाज उठवताना दिसते.

अस्पृश्य जातीत जन्माला आल्यामुळे विठ्ठल भक्त असणाऱ्या संत चोखा महार यांना तत्कालीन कर्मठ समाज व्यवस्थेने हीन समजले. संत चोखोबांनी त्या विरोधात बंड पुकारले नाही परंतु आपली आर्त हाक त्यांनी विठोबाला मारली.

हीन मज म्हणती देवा I कैसी घडो तुमची सेवा II१II
मज दूर दूर हो म्हणती I तुज भेटू कवन्या रीती II२II

मी विठ्ठलाचा असीम भक्त असतानाही मला विठ्ठलाला भेटता येत नाही ही विरहाची भावना त्यांनी या अभंगातून व्यक्त केली आहे. या किडलेल्या विषम व्यवस्थेला जागे करण्यासाठी एक मौलिक संदेश सुद्धा संत चोखोबांनी दिलेला आहे. त्यांचा पुढील अभंग फारच लोकप्रिय ठरलेला आहे.

ऊस डोंगा परि I रस नोहे डोंगा II

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

काय भुललासीI वरलिया रंगा II
नदी डोंगी परी I जल नोहे डोंगा II
काय भुललासीI वरलिया रंगा II
चोखा डोंगा परी I भाव नोहे डोंगरा II
काय भुललासीI वरलिया रंगा II

असा मार्मिक अभंग लिहून त्यांनी तत्कालीन विषमतामूलकं जीवन जगणाऱ्या कर्मठ लोकांना जागे केले. माणूस कोणत्या जातीत जन्माला आला यापेक्षा त्याच्या मनातला आंतरिक भाव खूप महत्त्वाचा असल्याचे त्यांनी सांगितले.

संत बहिणाबाई यांनी मध्ययुगीन कालखंडातील भागवत धर्म हा सर्व जाती धर्माच्या संतांनी एकत्रित येऊन वाढवलेला असल्याचे सांगितले. ही सामाजिक अभिसरणाची प्रक्रिया कशी घडली. कुणाकुणाचं काय काय कर्तुत्व आहे हे अत्यंत बोलक्या शब्दात सांगताना ती म्हणते,

संत कृपा झाली I इमारत फळा आली II१II
ज्ञानदेवे रचिला पाया I उभारिले देवालया II२II
नामा तयाचा किंकर I तेणे रचिले ते आवार II
जनार्दन एकनाथ I खांब दिधला भागवत II४II
तुका झालासे कळस I भजन करा सावकाश II५II
बहिणी म्हणे फडकती ध्वजा I निरूपण केले ओजा II६II

अठरापगड जातीच्या संतांनी एकत्रित येऊन भागवत धर्माची इमारत तयार केली. भागवत धर्माच्या विचाराचा प्रसार महाराष्ट्राबाहेरही केला.संताचा एकसंघ आणि एकात्मतेचा हा भाव राष्ट्रीयत्वाकडे झुकणारा आहे.

समारोप,

मध्ययुगीन कालखंडातील संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम, संत बहिणाबाई, संत मुक्ताबाई, संत वेणाबाई, संत नर्मळा, संत जनाबाई, संत चोखामेळा, संत सावता माळी आदी संतांच्या लेखनाची प्रेरणा भक्तीची होती. भक्तीच्या भावनेतून निर्माण झालेले अभंग राष्ट्रीयत्वाकडे झुकतांना दिसतात. संत साहित्यातून लोक कल्याणाचा भाव प्रकट होतो. संतांची वृत्ती ही परोपकारी होती. समाजाला ज्ञानी करून त्यांचा उत्कर्ष घडवण्याकडे त्यांचा कल होता. लोककल्याण, समता, सामाजिक न्याय, सर्वधर्मसमभाव, मानवतावाद आदीला महत्त्व देत संतांनी जातीभेदाला विरोध केला. विठ्ठलाला प्रमाण मानून लोकांच्या मनात राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण

करण्याचे कार्य अप्रत्यक्षपणे संतांनी केले आहे. संतांच्या वाट्याला आलेला संघर्ष, त्यातून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा घडलेलाला पिंड पुढील पिढ्यांना दिशादर्शक ठरणारा असा आहे. आपण समाजाचे काही देणे लागतो या भूमिकेतून संतांनी केलेले कार्य हे आपल्या कुटुंब, जात, धर्म आणि प्रांताच्या पलीकडे जाणारे व राष्ट्रीयत्वाकडे झुकणारे असेच आहे.

निष्कर्ष :

१) मध्ययुगीन कालखंडातील संत साहित्यातून राष्ट्रीयत्वाच्या भावना प्रकर्षाने प्रकट होताना दिसतात.
२) लोककल्याण हाच संत साहित्याचा हेतू असल्याचे जाणवले.
३) भेदभावाला तिलांजली देत संतांनी समानतेला, एकतेला महत्त्वाचे स्थान दिल्याचे निदर्शनास आले.
४) सामाजिक न्यायासाठी वाट्याला आलेला संघर्ष संतांनी निमूटपणे सहन केला.
५) संत साहित्यातून सांस्कृतिक मूल्य पाझरताना दिसतात.
६) संत साहित्य हे सांस्कृतिक मूल्यांचा अंगीकार करणारे आहे.
७) संत साहित्यातून जातीपातीला मूठ माती देण्यात आली.
८) संतांनी पहिली आध्यात्मिक लोकशाही जन्माला घातली.

संदर्भ : १) प्राचीन मराठी संत कवी - संपादक ज.र.आजगावकर
२) मराठी लेखिका चिंता आणि चिंतन -भालचंद्र फडके
३) तुकारामाचे निवडक १००० अभंग, (सं.)गो.गो.टिपणीस, वर्धा प्र.पुणे,प्र,आ.१९२२
४) मरठी वांग्मयकोश,खंड पहिला,म. राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई,प्र.आ.१९९७
५) संत नामदेवाचा सार्थ चिकित्सक गाथा,(सं.)मु.श्री. कानडे,रा.शं. नगरकर,रामकृष्ण प्रकाशन,पुणे.द्.आ.२००७
६) प्राचीन मराठी वा.चा इतिहास,प्रा.भुजंग वाडीकर,प्रा.जीवन पिंपळवाडकर, अभय प्र.नांदेड,प.आ.१९९६

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

महानुभावांचे विकासपुरुष कवीश्वर कुळाचार्य श्रीकारंजेकर बाबा

संशोधक विद्यार्थी

तेजस्विनी सुरेन्द्र कपाटे परभणी

प्रस्तावना:-

यादवकालीन महाराष्ट्रात जाती पातीच्या दुराव्या बरोबर कर्मकांडाचे प्राबल्य माजलेले होते. प्रतिष्ठित, प्रस्थापितवर्ग त्यात गुरफटलेला होता. सर्वसामान्य सेवेकरी, शेतकरी, कष्टकरी आणि व्यापारीही दीनदुबळा होऊन भरकटलेले जीवन जगत होता. अशा काळात यात्रीवृती स्वीकारुन सर्वज्ञ श्री चक्रधरांनी आपापसातील दुराव्याच्या भिंती भेदून वर्णव्यवस्थेवर आघात केला. त्यासाठी त्यांनी संपूर्ण महाराष्ट्र पायी परिभ्रमण केले. अभिजनांना आणि बहुजनांना एकवटले, त्यांना जागविले. त्यांच्यासाठी ब्रह्मज्ञान लोकभाषेतून सांगण्याची प्रेरणा नागदेवाचार्य, महिंद्रभट्ट, महदंबा यांना दिली. असे कितीतरी व्युत्पन्न ब्राह्मण स्त्रीपुरुष समवेत होते. या गुरुकुलाने लोकभाषा मराठी ही धर्मभाषा बनविली.जगात व भारतात विविध धर्म, पंथ, जाती, आहेत. प्रत्येक धर्माचा पंथाचा, व जातीचा आणि वंशाचा वटवृक्षाप्रमाणे विस्तार झालेला आहे. या सर्वांना, आपल्या वंशाचा स्वाभिमान आहे. प्रत्येक व्यक्ती आपल्या वंशाचा स्वाभिमानाने उल्लेख करतो. प्रवृत्ती मार्गातील लोकच आपल्या कुळाचा स्वाभिमान बाळगतात, असे नव्हे तर निवृत्ती मार्गातील लोकही आपल्या गुरुपरंपरेचा; स्वाभिमान बाळगतात. प्रवृत्ती मार्गाप्रमाणेच निवृत्ती मार्गाची वंशवेली सांगितल्या जातात. त्यामागचा उज्ज्वल इतिहास तत्काळ विचारणारांच्या नजरेसमोर येते. महाराष्ट्रात जे संतपुरुष होऊन गेलेत, ज्या संप्रदायात हे महापुरुष होऊन गेलेत, त्यांनी आपली ज्ञानपरंपरा. गुरु-शिष्य परंपरा सांगितली आहे. या गुरु-शिष्य परंपरेचा महान इतिहास आजमितीस वाचकास उपलब्ध आहे. या महान गुरुशिष्य परंपरेचा वंशवृक्ष वटवृक्षाप्रमाणे फोफावला आहे. फांद्याफांद्याने हा वृक्ष विस्तारला आहे.महानुभावीयांनी सुद्धा समाजाला व्यापक अशी गुरु शिष्य परंपरा प्रदान केली आहे. जी आजपर्यंत टिकून आहे.

गुरु शिष्य परंपरा :-

महानुभाव पंथात गुरुशिष्य परंपरा श्रेष्ठ मानली जाते. महानुभाव पंथाचा गुरु शिष्यांचा वंशवेल खूप वाढला आहे. स्वामी श्रीचक्रधरांच्या उत्तरपंथेप्रयाणानंतर, आद्य आचार्य

श्रीनागदेवभट झाले. या आचार्यांनी आपला शिष्य परिवार वाढविला. गुरुकुळाची सेवा करत त्यांनी शिष्य परिवार जोडला. आचार्यांचे शिष्य एकंदरीत ७८ होते. त्यामध्ये ५२ पुरुष शिष्य होते व २६ स्त्री शिष्या परिवार होता. द्वारावतीकार श्रीचागंदेव राऊळ यांनी ५२ पुरुषांला ज्ञानदान केले. हा विलक्षण योगायोगच मानला जातो. आचार्यांच्या शिष्य परिवारात कवीश्वर व्यास हे एक प्रमुख शिष्य होते.

प्रथम आचार्य:-

वाल्याकोळ्याप्रमाणे एकेकाळच्या दरोडेखोर नागदेव स्वामींच्या कृपेने 'वानरा' व शेवटी 'प्राणियाते अनिष्टापासौनि कुठूनि इष्टा लाविती आचार्य झाले; हे अशाप्रमाणे ते या पंथाचे आद्याचार्य झाले. हे आचार्यपद नागदेवांनी शेवटपर्यंत निष्ठेने व सेवाबुद्धीने सांभाळले. स्वामींचे आपण सेवक आहो, स्वतंत्र आचार्य नव्हे ही भावना कधीच विसरले नाही. ते आपल्या आचार्यत्वाची मर्यादा जाणून स्वःतला कधीच योगभ्रष्ट म्हणून घेण्याला त्यांची तयारी नव्हती. कोणी जर श्रीमंतांनी द्रव्याने जर पूजा केली तर 'असतीपरि ते काय माझेया बापासि विहीली असे' अशा कठोर शब्दात म्हणत.

श्रीनागदेवांचे कर्तृत्व:-

श्रीनागदेवाचार्यांचे एक पंथीय व दुसरे वाङ्मयीन असे दुहेरी स्वरूपाचे कर्तृत्व आहे. नागदेवांचा मराठी भाषेचा कैवार एका दृष्टीने मराठी समाजाचा कैवार होता. म्हणूनच केशिराजांनी श्रीचक्रधरांची उद्धरण सूत्रे संस्कृत भाषेत गुंफण्याची कल्पना मांडली असता; 'नको गाः केशवदेवाः एणे माझीया म्हातारिया नागवतीलः' असे उद्गार नागदेवांनी काढले. ते शुद्राना व स्त्रीला समानतेचि शिकवणूक व अधिकार प्रदान करीत. शिखासूत्राला त्यांनी तिलांजली दिली. चातुवर्ण्य पद्धतीवर खरोखर गदा घातली. ब्राह्मणत्वाचे स्तोम माजविणाऱ्याला वेळ प्रसंगी विरोध दर्शवायचे. आपल्या शिष्य परिवारास निष्कारण त्रास होतो. म्हणून त्यांनी 'महात्मावेष' योजिला. सर्वज्ञाचे तत्त्वज्ञान हे आपल्यामागे नष्ट होऊ नये म्हणून व भांडणे होऊ नये म्हणून केशिराजबासाकरवी त्या शास्त्राला ग्रंथबद्ध करून व्यवस्थित आकार दिला. पंथाचे कार्य हे विवेक बुद्धीने केले. प्रेरणा मिळालेल्या ग्रंथकरात - लक्ष्मीधरभट्ट, केशिराज व माहिमभट्ट हे प्रमुख होत. श्रीनागदेवांनी वरील तिघांना प्रेरणा दिली. आणि याच कृत्यामुळे या मार्गाला 'भट्टमार्ग' म्हणून नामना मिळाली.

द्वितीय आचार्य:-

आचार्य श्री नागदेवभट देवदर्शनास गेल्यावर आचार्यपदाची धुरा बाइदेवव्यास बळेगावकर यांच्यावर सोपवण्यात आले, महानुभावपंथाचे द्वितीय आचार्य बाइदेवव्यास झाले. स्वामी

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

श्रीचक्रधरांची अपार प्रसन्नता जोडलेले आद्य आचार्य श्रीनागदेव व त्यांचे शिष्य बाइदेवव्यास यांनी आचार्य पदाची धुरा समर्थपणे सांभाळली. या दिवतीय आचार्यांनी महानुभाव पंथाची फार मोठी सेवा केली. श्रीबाइदेवव्यास नित्यविधी आचरण्यासाठी अटनाला निघाले. तेव्हा आचार्यांनी त्यांना स्थान निर्देश करून, सर्व साधने नमस्कार करावयास सांगितली. स्वामींनी दायंभा करवी डोमेग्रामी ओटा करविला होता. त्याप्रमाणे बाइदेवव्यासांनी सर्वत्र स्थांनाचा निर्देश करून सर्वस्थाने नमस्कार केली. आणि त्या स्थानांची एकत्र नोंद करून आनली. (स्मृति ११५) त्या संकलनास 'स्थानपोथी' म्हणून ओळखल्या जाते. स्वामी श्रीचक्रधरांच्या पादस्पर्शाने पवित्र झालेली १६५० स्थाने नमस्कार करण्यास योग्य ठरली आहेत. याचे श्रेय श्रीबाइदेवव्यासांनाच आहे. श्रीबाइदेवव्यास थोर श्रद्धावंत. वैराग्यनीष्ठ व ज्ञानीपुरुष होते. हे थोर महात्मे १२२७ शकाच्या कालावधीत देवदर्शनास गेले. म्हाइंभटांनी लिहिलेली 'लीलाचरित्रा'ची पोथी नागदेवाचार्यांजवळ होती. आचार्य देवदर्शनास गेल्यानंतर सदर पोथी बाइदेवबासाकडे आली. त्यानंतर कवीश्वरबास अर्थात भास्करभट बोरीकर या आचार्याजवळ आली : 'ऐसें असतां दिल्लीचेनि सुलताने चाली केली : तेणें राजीक भेणे कविश्वर कोकणा गेले : कवीश्वर कोकणा जातां मार्गी चोर उठले : तेही कोकरीचा घाट उतरसा समस्त गुरुकुळ नागवीले : महानुभावपंथाची फार मोठी हानी या खालशांच्या धाडीत झाली.

तृतीय आचार्य:-

श्रीकविश्वरव्यासाचे मुळनाव बोरीकर भानुभट होय. त्याचा जन्म परभणी जिल्ह्यातील बोरी गावी झाला. त्यांचे घराण्याचे संस्कार अतिशय धार्मिक होते. पूर्वाश्रमीच्या गुरुचा त्याग करून आचार्य नागदेवांजवळ अनुसरले. (स्मृति ५५) भानुभट विद्वान होते. ते मराठी व संस्कृत भाषेत काव्य करीत असत. त्यांनी आचार्याच्या सन्निधानी असताना 'शिशुपाळवध व उद्धवगीता' हे काव्य ग्रंथ लिहिले. महानुभाव पंथात व मराठी काव्य ग्रंथांत, हे काव्य ग्रंथ महत्त्वपूर्ण मानले जातात. त्याच्या काव्यरचनेवर प्रसन्न होऊन आचार्यांनी भानुभटाला कवीश्वर म्हणून गौरवले. गुरुकुळ, बोरीकर भास्कर भटाला 'भटो' म्हणून संबोधित. आचार्य नागदेवांना 'सर्वज्ञ' म्हणीतले 'भटो' त्याचप्रमाणे भानुभटाला 'भटो' म्हणून संबोधल्या जात. काव्यरचनेत भानुभटांचा अधिकार मोठा होता. त्याचप्रमाणे वक्तृत्वगुणही मोठा होता. त्याच्या वक्तृत्वाचा एवढा प्रभाव होता की श्रोते देहभान विसरून जात. शीघ्रकवी म्हणून ही त्यांचा लौकिक होता. पंथीय तत्त्वज्ञानाला अन्वय लावण्याचे महान कार्य त्यांनी केले. बोरीकर भानुभट शास्त्रार्थ करून पंडितांना निरुत्तर करत. म्हाइंभटाप्रमाणेच त्यांची विद्वता होती. ज्याप्रमाणे म्हाइंभट

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

ज्ञानसूर्य म्हणून विद्वत्जनात मान्य पावले होते. त्याचप्रमाणे भानुभट ज्ञानभास्कर म्हणून गुरुकुळात मान्यता पावले होते. शके १२४५ च्या कालावधीत कडाआष्टी, जि. बीड येथे राहिले. तेथेच ते देवदर्शनास गेले.

चतुर्थ आचार्य:-

. त्यांनंतर श्री परशराम बास हे चतुर्थ आचार्य झाले. त्यांच्या पश्चात पंथात दोन आचार्य निर्माण झाले. एक कवीश्वरव्यास व दुसरे उपाध्ये कमळाऊसा. कवीश्वरव्यासा नंतर त्यांची मान्यता परशुरामव्यासांकडे आली. परशुरामव्यासानंतर कवीश्वर मंडळीनी त्यांचे शिष्य पेटे हरिव्यास यांना कवीश्वर गादीवर प्रतिष्ठित केले. महानुभाव पंथातील संत परंपरेचा, वंशवेल या दोन कुळात उपाध्ये कविश्वरात विशेष विस्ताराला पावला. संपूर्ण महानुभाव पंथात तीन कुळ प्रमुख मानल्या जातात. उपाध्ये, कवीश्वर आणि पारीमांडल्य (लासुरकर) या तीन कुळातच सन्मानाच्या परंपरा आजतागायत चालत आल्या आहेत. पारंमाडल्य आचार्यांना पंथामध्ये उभयसिंधु म्हणून संबोधल्या जाते.

आदर सन्मान पद्धती:-

ज्ञानाचे सागर असणारे. उपाध्ये आचार्य, कवीश्वर आचार्य या उभयसिंधुच्या मध्ये भागी अवसर प्रसंगी बसण्याचा मान त्यांना मिळाला म्हणून. त्यांना उभयसिंधू म्हणून संबोधल्या जाते. या आचार्यांच्या महान परंपरेचा आदर्श, सन्मान पंथात आजही राखल्या जातो. महानुभाव पंथात भेटकाळाला विशेष महत्त्व आहे. प्रसादबांधणी अभिषेक महोत्सव या मंगलमय प्रसंगी या सन्मानाचा आदर राखल्या जातो. उपाध्ये शाखेतील संत महंतानी, आचार्यांनी भेटकाळाचे, अभिषेक महोत्सवाचे आयोजन केले असले तर त्या अवसर प्रसंगी पंगतीमध्ये कवीश्वर आचार्यांना सर्वप्रथम मानाचा टीळा (गंध) संकल्प विधी केल्या जातो. त्यानंतर त्या कुळातील आम्नाय आचार्यांना गंध लावल्या जाते. संकल्पविधी केल्या जाते. याचप्रमाणे कवीश्वर कुलातील संत महंतानी भेटकाळाचे आयोजन केले असले तर उपाध्ये कुलाचार्यांना प्रथम गंध संकल्पचा विधी केल्या जाते. उपाध्ये कुलाचार्य, आणि कविश्वर कुलाचार्य या परंपरेतील आचार्य पुरुषांनी आपल्या कर्तृत्वाने धर्मध्वजा उंचावली आहे. ज्ञानभास्कर कवीश्वरव्यासा पासून कवीश्वर परंपरा सुरू होते तर उपाध्ये कुलाची परंपरा उपाध्ये कमळाइसा पासून सुरू हाते. उपाध्ये कमळाइसानंतर आचार्य पदाचा सन्मान त्याच्या शिष्य हिराइसा यांच्याकडे आचार्यपद आले. हिराइसा बद्दल माहिती देतांना 'अन्वयस्थळ' कर्ते कृष्णमुनी म्हणतात,

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

म्हाइंभटोबासी : लीळा बंद केला।
तो धाडीमाजी गेला : सकही ॥
उपाध्य कंजाख्या : तयाची नंदनी ।
हीरंबा योगीनी : प्रज्ञावंत ॥
एकसंदीप्रज्ञा : होती हीरांबेसी ।
सोधनी लीळेसी : तेही केली ॥

मूळ 'लीळाचरित्र' खालशाच्या धाडीत नष्ट झाल्यानंतर उपाध्ये हिराइसा कडून 'लीळाचरित्राचे' पुनर्लेखन झाले. तो हीराईपाठ म्हणून पंथात प्रचलित आहे.

कवीश्वरव्यास, भानुभट बोरीकर हे कवीश्वर कुळाचे प्रथम आचार्य, द्वितीय आचार्य परशुरामव्यास तृतीय आचार्य पेटे हरिव्यास अचल मुरारीव्यास हे पेटे हरिव्यासांचे शिष्य होते. हरिव्यास देवदर्शनास गेल्यावर, गुरुकुळांनी अचल मुरारीबासांना आचार्य पदाची मान्यता दिली. आचार्य श्रीकवीश्वरव्यासांची शिष्या नागाइसांची शाखा एवं परंपरा नागाइसाचे शिष्य राघोमुनि. राघोमुनीचे शिष्य कारंजेकर मेघाबास (मुकुंदराज). नवगिरा रामदेवमुनी. कारंजेकर शाखा कवीश्वरव्यासांचे शिष्या नागाइसे, नागाइसाचे शिष्य नांदेडकर मुनिव्यास, नांदेडकरांचे शिष्य कमळाकर मुनी कारंजेकर.

आद्य आचार्य नागदेवांचे प्रमुख शिष्य व त्यांच्या शाखा:-

महानुभाव पंथाचे आद्य आचार्य श्रीनागदेव भट यांचे पाचशे शिष्य होते. त्यांतील काही प्रमुख शिष्यांच्या वंशवेली, पंथात परंपरेने चालत आल्या. १) कवीश्वर व्यास, २) आनेराज पंडित, ३) उपाध्ये कमळाइसा, ४) सामकोसा मदळसा, ५) कुमर रेमाइसा, ६) चक्रपाणिव्यास, ७) देवतां संबंधी महादेवव्यास, ८) जाइदेवभट भट, ९) अमृते माइभट, १०) दाइभागवत, ११) वाकुडे हरिभट, १२) जाखदेव पंडित. १३) वाकुडे देइ भट. हे तेरा शिष्य प्रमुख होते. ब्रह्मविद्या शास्त्राचे आणि अन्य शास्त्राचेही तेरा जण जाणते पंडित होते. यांचा मराठी भाषावर व संस्कृत भाषेवर मोठा आधिकार होता. त्यांनी संस्कृत व मराठी भाषेत ग्रंथरचना केली. आपल्या श्रेष्ठ आचार विचारांनी त्यांनीच महानुभाव पंथाचा प्रचार व प्रसार मोठ्या प्रमाणात केला. पंथाला वैभवाकडे नेले. तेराव्या शतकापर्यंत सर्वसाधारणपणे गुरुकुळ कवीश्वर आचार्य, उपाध्ये आचार्य यांच्या सन्निधानी होते. आचार्य वैद्य दत्तोबासा देव दर्शनास जाईपर्यंत समाजातील सर्व लहान थोर मंडळी त्यांच्याच सन्निधानी होती. त्यांच्या अविद्यमानी तेरा ज्ञानी पुरुषांच्या शाखांचे ज्ञानी पुरुष वेगळे होऊन त्यांनी आपआपले गुरुकुळ

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

(मार्गमंडळी) स्वतंत्रपणे वागवण्यास प्रारंभ केला. आचार्य वैद्य दत्तोबासाच्या काळीच कवीश्वर आचार्य व उपाध्ये आचार्य यांचे गुरुकुळ स्वतंत्रच होते. वैद्य दत्तोबासानंतर नविन आकरा आचार्य गाद्या स्थापन झाल्या वैद्य दत्तोबासांचे देहावसान झाल्यानंतर त्यांच्या शिष्य परिवाराने खामनीकर नागोव्यासाला आचार्य केले. तेव्हा त्याच्या सांन्निध्यात सर्वांनी राहावयास पाहिजे होते. परंतु गुरुकुळातील काही ज्ञानी पुरुष त्याच्या जवळ न राहता स्वतंत्र राहू लागले. त्यावेळीस पुत्र चाहेबास यांनीही आचार्य पदावर आपला हाक्क सांगितला. खामनीकर नागोव्यास व पूत्र चाहेव्यास यांच्यांत वाद निर्माण होऊन पुत्र चाहेबासास यास काही मान्यता मिळाली व काही नागोव्यास मिळाली त्याच काळात तेरा आन्म्याय गाद्यांची निर्मिती झाली.

एवं परंपरा आचार्य

कवीश्वरकुळाचार्य श्री भास्करभट बोरीकर

↓

कवीश्वरकुळाचार्य धाडी नागाइसा

कवीश्वरकुळाचार्य श्री मुनिव्यास नांदेडकर

↓

कवीश्वरकुळाचार्य श्री कमळाकरव्यास कारंजेकर

↓

कवीश्वरकुळाचार्य श्री गौरंव्यास कारंजेकर

↓

कवीश्वरकुळाचार्य श्री पंडितव्यास कारंजेकर (यल्हेराज पंडित - पंतबाबा)

↓

कवीश्वरकुळाचार्य श्री अनंतराज कारंजेकर (यांच्या काळात खालसेयाची धाड.)

(वस्त्राचा रंग बदल) (वृध्दान्वयातील इ.स. १४७५ पर्यंतचे आचार्य)

↓

कवीश्वरकुळाचार्य श्री कोमराज कारंजेकर (इ.स.१५२०)

↓

कवीश्वरकुळाचार्य श्री यल्हेराज कारंजेकर

कवीश्वरकुळाचार्य श्री गुंडेराज कारंजेकर (इ.स. १६२०)

↓

कवीश्वरकुळाचार्य श्री गौरंबास दिवाकर कारंजेकर (इ.स. १६८०)

↓

कवीश्वरकुळाचार्य श्री दिवाकर आराध्ये कारंजेकर

(इ.स. १८४५-१८८०) चांदूर बाजार

कवीश्वरकुळाचार्य श्रीकृष्णराज आराध्ये कारंजेकर (चांदूरबाजार)

↓

कवीश्वरकुळाचार्य श्री हरिराज आराध्ये कारंजेकर (चांदूरबाजार)

कवीश्वरकुळाचार्य श्री दत्तराज धाराशीवकर कारंजेकर (इ.स. १८८० नंतर फक्त दोन वर्षे होते.)

↓

कवीश्वरकुळाचार्य श्री मुकंदराज कारंजेकर (वनदेव स्तोत्र, देवदेवेश्वरी स्तोत्र, कृष्णावली स्तोत्र कर्ते)

कवीश्वरकुळाचार्य श्री कारंजेकर (मांजरी मसला) वैरागी लिंबगाव १९१०

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

↓

कवीश्वरकुळाचार्य श्री कारंजेकरबाबा मुरलीधरदादा अमरावती इ.स. १९३५

↓

कवीश्वरकुळाचार्य श्री कारंजेकरबाबा बाळकृष्णदादा (अमरावती ७-१२-१९७८ प्रतिष्ठा)

↓

कवीश्वरकुळाचार्य श्री कारंजेकरबाबा गोविंदराजदादा (अमरावती, १४-१२-२००६ प्रतिष्ठा

!

कवीश्वरकुळाचार्य श्री कारंजेकरबाबा मोहनराजदादा (२६-०१-२०१९ प्रतिष्ठा, विद्यमान महंत) विद्यमान महंत यांच्या विषयी सविस्तर आढावा खालील प्रमाणे मुद्द्यांच्या आधारे सविस्तरपणे सांगता येईल.

जीवनप्रसंग:-

विद्यमान महंत कविश्वर कुळाचार्य श्रीकारंजेकर मोहनराज आहेत. अमरावती जिल्ह्यातील येसुर्णा या गावी पडोळे या घराण्यात त्यांचा जन्म झाला. ते लहानपणी त. शांताबाई अमृते या त्यांच्या आत्यांना संकल्पित केले होते. लहानाचे मोठे ते अमरावती येथील आश्रमात झाले. तेथील तीनही अधिकरणांचा कार्यकाळ त्यांनी पाहिला आणि दोन अधिकराणांचा स्वतः अनुभवला. ते श्री कारंजेकर गोविंदराज बाबा यांच्या सतत सहवासात होते. समर्पित भावनेने त्यांची सेवा केली त्यांच्या प्रसन्नतेमुळे त्यांना श्री कारंजेकर ही (गादी) महंतीप्रतिष्ठा प्राप्त झाली. हा उगवता सूर्य आहे. त्यांनी महानुभाव संप्रदायाच्या सेवेसाठी स्वतःला झोकून दिले. त्यांनी केलेल्या कार्याचा आढावा खालील प्रमाणे

सामाजिकतेला महत्त्व:-

पंथात सामाजिक बदल ही होणे आवश्यक आहे. ही बाब त्यांनी समजावून घेतली आणि पंथात व्यापक प्रमाणात सामाजिक बदल केले त्यामुळे त्यांना महानुभावांचे विकासपुरुष या उपाधीने पंथात ते प्रसिद्ध झाले. डिसेंबर 2024 झालेला शताब्दी महोत्सव या भव्य अशा महानुभावांच्या कार्यक्रमात भानखेड अमरावती येथे त्यांना महानुभावांचे विकासपुरुष आणि लोकमान्य टिळकांनी श्री मुरलीधर बाबा कारंजेकर यांना दिलेले नाणे ही दुर्मिळ वस्तू त्यांना या कार्यक्रमात पुरस्कार रुपी प्रदान करण्यात आली.

मराठी भाषा विद्यापीठ:-

आजच्या समाजाला व्यसनमुक्त व सुसंस्कृत बनवण्यासाठी मूल्य शिक्षणाची अत्यंत गरज आहे. आजच्या काळात महाराष्ट्र आणि भारत सरकारकडून मूल्य शिक्षणावर भर दिला जात आहे. महानुभावांचे समग्र वांग्मय हे मूल्यधिष्ठितच आहे. परमेश्वर भक्तीचा दृष्टिकोन समोर ठेवून हे वांग्मय निर्माण झाले त्यामुळे जीवन मूल्याची प्रभावी माहिती या साहित्यात विपुल प्रमाणात या जीवन मूल्यांचा प्रसार समाजाच्या सर्व थरात व्हावा व त्याच्या योगाने समाजाचे प्रबोधन होऊन नियमन व्हावे. यासाठी जीवन मूल्यांचा सर्व बाजूंनी अभ्यास व्हावा या दृष्टीने श्रीबाबांनी अतोनात प्रयत्न करून शेवटी मराठी भाषा विद्यापीठ श्रीक्षेत्र रिद्धपूर येथे निर्माण केले. यासाठी प्रत्येकवेळी पावलोपावली संघर्ष करावा लागला परंतु कदाचित हे कार्य ईश्वरालाही त्यांच्याकडून अपेक्षित असावे. शेवटी यात यश मिळाले ही बाब महानुभावीयांसाठी अभिमानास्पद आहे.

श्री क्षेत्र रिद्धपूर रेल्वे स्टेशन :-

श्री गोविंद प्रभूच्या चरणांनी पवित्र झालेल्या या महानुभावांच्या काशीकडे सरकारने लक्ष द्यावे इतर सांप्रदायाप्रमाणे महानुभाव संप्रदायालाही शासनाच्या सुविधा स्वीकारून आपण अनुयायांसाठी दक्ष होऊ शकतो. या अर्थाने येथे येणाऱ्या भाविकांची संख्या लाखोंच्या संख्येत आहे त्यांची हेडसाळ होऊ नये यासाठी रेल्वे स्टेशन आणण्याचा बाबांचा निर्णय शेवटी शासनाला मान्य करावा लागला.

पोथ्यांची डिजिटल लायब्ररी:-

अनेक पोथ्या हस्तलिखित जुन्या आहेत त्या जीर्ण इतक्या झाल्या होत्या, की ते विचारधन केव्हाही नष्ट होईल. चाळीच्या भक्षस्थानी जाईल. हे सांगता येत नाही याचे डिजिटलेशन होणे काळाची गरज आहे म्हणजे एक तरी प्रत पुढील पिढीला उपलब्ध होईल जेणेकरून तत्वज्ञान युवापिढी जवळ पोहोचली जाईल. हे शास्त्र डिजिटलेशन करण्यासाठी बाबांनी अथक प्रयत्न घेतले .अमरावती आश्रमाच्या जुन्या मोठ्यांचे डिजिटलेशन त्यांच्या प्रयत्नातून झाले.

भानखेड:-

भानखेड येथे महानुभाव आश्रम राजापेठ हि जागा पोथी सोहळ्यासाठी उपयोगी आहेच, याव्यतिरिक्त मार्गाचे सेवेला उपयोगी जात आहे. या ठिकाणी आचार्य श्री मराठे बाबा, आचार्य श्री वर्धनस्थ बिडकर बाबा, आचार्य श्री हंसराज दादा खामनीकर, आचार्य श्री भोजने बाबा नवे, इत्यादी मंडळींनी वास्तव्य करून पोथी चिंतन केले आहे. येथे श्री नागदेवाचार्य स्मृतीस्थान आहे. निसर्गाच्या

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

कुशीत वसलेली ही भानखेड नगरी नव्याने सुधारणा करून महानुभावीयांसाठी एकांत ज्ञानासाठी मनोवेधक बनलेली आहे. याठिकाणीही बाबांची दूरदृष्टी आहे.

रोट उपहार:-

महानुभाव संप्रदायात फडप्रसंगी, भेट-भेटकाळी व याचा प्रसंगी एकत्रीत यावे ही रुढी आहे. तर सभा - सभारंभ भरवून गुरुकुळाचा मेळावा घ्यावा ही परंपरा आहे. प्रसाद बांधणी अभिषेक, खिचपूरी आंबील व रोट उपहार त्या त्या कुळाची परपंरा आहे. खिचपुरी, श्रीखामणीकर व श्री बीडकर परंपरेची आहे. आंबीलपान धाराशिवकर पिढीतील तर रोट उपहार श्रीकारंजेकर पिठी वंदनाचा असतो. हा उपहार म्हणजे पंचावतार उपहार असून त्यात हे पदार्थ प्रामुख्याने असतात. रोट आरोगणा लीळाचरित्रातही येवून गेली आहे. ही परंपरा श्री बाबाजींनी सुरू ठेवली शताब्दी महोत्सव 2024 साजरा करताना रोट उपहार संपन्न झाला होता.

इतर कार्य:-

१) श्रीक्षेत्र रिद्धपुर येथे केंद्रीय विश्वविद्यालय यांच्या प्रयत्नातून यशस्वी झाले.

२) आश्रमामध्ये श्री गोविंद प्रभू सार्वजनिक ग्रंथालय सुरू करण्यात त्यांचा अनमोल वाटा आहे.

३) रामसगाव इत्यादी सारख्या मंदिरांसाठी शासनमान्य निधी मंजूर करण्यात बाबांचे प्रयत्न आहेत.

४) महानुभावीयांचे बरीच कामे राज्य सरकारने केल्याबद्दल माननीय. देवेंद्रजी फडणवीस यांचा कुंभकक्षेत्र नाशिक येथे त्यांचा कृतज्ञता सोहळा श्री बाबाजींच्या प्रयत्नातून संपन्न झाला.

५) जाळीचा देव येथील महामार्गाच्या ठिकाणी रोप वे व्हावा यासाठी मुख्यमंत्री यांच्याकडे प्रयत्न सुरू.

६) सर्वज्ञ श्री चक्रधर स्वामी अवतार दिन महोत्सव ला शासकीय सुट्टी मंजूर करणे आणि प्रत्येक कार्यालयात नियमाने अवतार दिन साजरा करण्यासाठी प्रयत्नात यश.

७) मराठी भाषेला अभिजात दर्जा मिळवून देण्यात सिंहाचा वाटा.

८) आतापर्यंत झालेल्या भानखेड नगरीत पोथी समारंभात अग्रणी नेतृत्व करण्यात बाबाजींचा क्रमांक प्रथमस्थानी

९) भारताचे सरसंघ संचालक माननीय. मोहनजी भागवत यांच्याशी संपर्क, चर्चा, मंथन करून महानुभावी यांची अनेक कामे पूर्णत्वास नेण्यात यश.

उपसंहार:-

अशा प्रकारे अर्थसंकल्पात अभिनयाची छाप, सामाजिकतेमध्ये प्रथमदर्शनी स्थान, महानुभाव संप्रदायाच्या प्रत्येक प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी बाबा प्रयत्नशील भूमिका निभवताना आपल्याला दिसतात. आज वरच्या श्री कारंजेकर आचार्यांचा इतिहास मनोवेधक आहे. या सर्वांच्या संन्निधानात राहून अनेक ब्रह्मविद्या अभ्यासक तयार झाले. पारंगत झाले. शतकभराच्या कार्यकाळात कवीश्वर कुळाचार्य श्री कारंजेकर बाबा हे तीन अधिकरण होऊन गेले. या तीन आधिकरणाने ज्ञान,भक्ती, वैराग्याचा ठसा उमटविला. पंथात ते अग्रस्थानी म्हणून प्रसिद्ध पावले. त्यानंतर विद्यमान महंत पंथाचे विकासपुरुष म्हणून कीर्तीमान आहेत ही महानुभावीयांसाठी अभिमानस्पद बाब आहे. अशा कवीश्वर कुळाचार्य श्रीकारंजेकर बाबाजींना माझा दंडवत प्रणाम......

संदर्भग्रंथ :-

१) पोथी स्मरणिका - ब्रह्मविद्याप्रकाशन २००२
२) महानुभावाचा इतिहास - श्री मुरलीधर कोळपकर
३) सर्वज्ञ विशेषांक - सकाळ
४) ज्ञानयज्ञ सोहळा स्मरणिका - महानुभाव आश्रम अमरावती
५) श्री कारंजेकरकुळ अन्वय आणि अनुबंध - डॉ. म. सोनपेठकर महानुभाव

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

इंद्रजित भालेराव यांच्या कवितेतील राष्ट्रवाद

प्रा.देशमुख स्वाती बालासाहेब
श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी.
swatid 364@gmail.com
फोन नंबर:9423444648

शोध निबंध - सारांश :-

इंद्रजित भालेराव यांच्या कवितेतील राष्ट्रवाद हा ग्रामीण जीवनातील वास्तवतेवर अवलंबून आहे. त्यांच्या कवितानमध्ये शेतकरी, कष्टकरी आणि सामान्य माणसांच्या जीवनातील संघर्षाचे चित्रण आढळते त्यांच्या कवितांमध्ये राष्ट्रवादाची भावना ही देशाच्या मातीशी आणि माणसाशी जोडलेली आहे कवी इंद्रजीत भालेराव यांच्या कवितांमधून ग्रामीण जीवनाचे वास्तववादी चित्र आढळते त्यांच्या कविता मधून सामाजिक जाणीवा आणि ग्रामीण संस्कृतीचे दर्शन घडते.

बीज संज्ञा :-

कवी इंद्रजीत भालेराव यांची संवेदनशीलता, देशाच्या इतिहास आणि वीर पुरुषांचा गौरव, देशाच्या हितासाठी काम करण्याची भावना, अन्यायकारक रूढी - परंपरावर टीका, लोक संस्कृतीचा आणि, ग्रामीण जीवनाचा गौरव. तसेच ग्रामीण जीवनाचे वास्तववादी चित्रण, सामाजिक जाणीव आणि ग्रामीण संस्कृतिचे दर्शन आढळते.

राष्ट्रवादीची संकल्पना :-

राष्ट्रवाद म्हणजे आपल्या राष्ट्रावर असणारे प्रेम हे प्रेम आपल्या राष्ट्राच्या संस्कृती इतिहास आणि परंपरा यासाठी आदर दर्शविते. राष्ट्राविषयी आदर, प्रेम, संस्कृती, एकात्मता सदभावना जोपासणारे लोक आपल्या सर्व भावना देशासाठी झोपासण्याचा प्रयत्न करतात. राष्ट्रवाद ही सकारात्मक भावना आहे.

ह्या अनुषंगाने कवी इंद्रजीत भालेराव यांच्या कवितेत राष्ट्रवाद वेगवेगळ्या रुपामध्ये दिसुन येतो त्यांच्या कवितामध्ये देशप्रेम, देशाच्या संस्कृतीचा अभिमान आणि सामाजिक न्याय यासारख्या भावना प्रभावी पणे व्यक्त होतात.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

प्रस्तावना :-

1960 नंतर उद्यास आलेला ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह आजतागायत आपला प्रवास करीत आहे. ग्रामीण कथा, ग्रामीण कादंबरी बरोबरच व तितक्याच ताकदीने चालत आलेली आहे. ग्रामीण कवितेतून ग्रामीण संस्कृती कृषी जीवन शेतकरी त्यांचे प्रश्न सुखदुःख ग्रामीण भागातील राजकारण समाजकारण अर्थकारण आणि या सगळ्यांचा ग्रामीण माणसावर झालेला परिणाम आपणास वाचायला मिळालेला आहे 1980 नंतरची ग्रामीण कविता ही कात टाकून नव्याने समोर आलेली आहे शेतकऱ्यांचे प्रश्न मांडता मांडता त्याची उत्तरेही देण्याचा प्रयत्न या काळात झालेला दिसून येतो आणि प्रश्नासोबत जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सगळ्या सोबत इथला शेतकरी ही आलेला आहे. अस्मानी सुलतानी संकटासोबतच या आधुनिकतेच्या निमित्ताने येऊ घातलेल्या तंत्रज्ञानाच्या रूपाने आलेल्या सगळ्या संकटांना इथला शेतकरी इथला ग्रामीण माणूस कशाप्रकारे भिडला त्याचे सगळे तरंग इंद्रजीत भालेराव यांनी आपल्या साहित्यातून दाखविलेले आहे.

1980 नंतर मराठी साहित्यात आणि त्याचबरोबर ग्रामीण साहित्यात जे नवीन प्रवाह आले त्यात स्त्रीवादी साहित्य, दलित साहित्य असेल आदिवासी साहित्य असेल या सर्वांचा संबंध दुःख वेदना बरोबर तर असेलच परंतु ह्या सर्वांमध्ये निश्चितच राष्ट्रावरील प्रेम सहिष्णुता राष्ट्रवाद ही आले आहे. कवी ज्या प्रदेशात वाढतो त्याचे प्रतिबिंब त्याच्या कवितेत पडणे साहजिक आहे कवी इंद्रजीत भालेराव हे मराठवाड्यात राहत असल्याकारणाने त्यांच्या कविता 'मुलुख माझा'द्वारे मराठवाड्याचा ते गौरव करतात.

निजामी राजवटीत होरपळून निघालेल्या आणि स्वातंत्र्यानंतर ही मागासलेपणाचा शिक्का माथी बसलेल्या मराठवाड्यातील लोकांमध्ये कमालीचा न्यूनगंड निर्माण झाला आहे .इंद्रजीत भालेराव यांच्या संवेदनशील मनाने मराठवाड्याचा गौरवशाली परंपरेचा व बलस्थानाचा वेध घेऊन कवी धर्म पाळला आहे. तसेच एक संवेदनशील आणि समाज संस्कृतीच्या धारणेसाठी विधायक भूमिका मांडणारा चिंतनशील लेखक म्हणूनही भालेराव यांचे मराठी साहित्यातील स्थान लक्षवेधून घेणारे आहे.

गृहितके :-

१. भालेराव यांच्या कवितांमधुन महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतीचा आणि ग्रामीण जीवनाचा गौरव केलेला दिसतो.

२. त्यांच्या अनेक कवितांमधुन ग्रामीण जीवनाचे आणि शेतकरी जीवनाचे वास्तव चित्रण केलेले आढळते.

३. त्यांच्या कवितामध्ये मराठी भाषेचा आणि संस्कृतिचा अभिमान व्यक्त झालेला आढळतो.

इंद्रजीत भालेराव यांचा परिचय :-

इंद्रजीत भालेराव हे मराठी कवितेत स्वतःची ओळख निर्माण केलेले कवी आहेत स्वतःच्या अनुभव विश्वासह स्वतःची शब्द कळा त्यांच्या कवितेत घडविलेली आहे .नव्वदच्या दशकातील नव्या दमाचे कवी म्हणून महत्त्वाचे आहेत. पीक पाणी (१९८९),आम्ही काबाडाचे धनी(१९९२) दूर राहिला गाव (१९९४) कुळंबिणीची कहाणी(१९९८) पेरा(२००२) टाहो(२००४) मुलुख माझा(२००८) वेचलेल्या कविता(२००९) भूमीचे मार्दव(२०११), सर्व संग्रह म्हणून जवळपास 450 कविता आहेत. या कविताखेरीस त्यांनी बालकवितांचे दोन संग्रह त्यांचे प्रसिद्ध आहेत. भालेराव यांनी कादंबरी ललित लेखन व्यक्तिचित्रणात्मक लेखन केलेले आहे .

भालेरावांची कविता ही शेतकऱ्यांच्या जीवनावर तेथील निसर्गावर मातीवर त्यांच्याप्रमाणे गावावर प्रदेशावर ,गावाकडील माणसावर श्रद्धा असलेली कविता आहे मुख्य म्हणजे तिची ही श्रद्धा आपल्या परंपरेवर तिच्यातील मूल्यासह जवळपास सर्वच गोष्टीवर आहे. कवी इंद्रजीत भालेराव यांच्या कविता मध्ये ग्रामीण जीवनाची वास्तववादी चित्रण आढळते त्यांच्या कवितांमधून सामाजिक जाणीव आणि ग्रामीण संस्कृतीचे दर्शन घडते.

* इंद्रजीत भालेराव यांच्या कवितेतील राष्ट्रवादाची काही वैशिष्ट्ये खालील प्रमाणे आहेत

शेतकऱ्या विषयीची तळमळ :-

इंद्रजीत भालेराव हे शेतकरी पुत्र आहेत मातीशी एकरूपता त्या अलौकिक भाव व्यवस्थेतून निर्माण झालेली प्रतिमासृष्टी भाषेचा अस्सलपणा मातीशी गुंतलेल्या जीवाचा सुखदुःखाच्या क्षणांची नेमक्या शब्दातून केलेली अभिव्यक्ती ही सगळी भालेराव च्या कवितेची वैशिष्ट्ये होत.

"आखाड कोपलाबाई ग
रानात झडपल्या गाई
सळका वर सळकी धार ग
पाण्याच्या झाल्या गारा"

रोहिणी नक्षत्रातच पाऊस भरपूर पडत असतो पाऊस जमिनीच्या पोटात मावेनासा झाला की काळी ची राने उताराच्या भागात पाणी धरून ठेवायची त्यामुळे जमीन खोलवर ओली भुसभुशीत व्हायची एखाद्याचा चुकून पाय पडला की तो आरपार गाडला जायचा तो " या सगळ्या परिस्थितीचे वर्णन करतानां कवी वरील प्रमाणे म्हणतो.

“सर्वांनाच बांधता यावेत
चौसपी वाडे आणि लादण्याची घरे......”

शेतकऱ्यांच्या वाटेला हे भाग्य येत नाही दरवर्षी आवर्षणाची उन्हाळी आणि पीक वाहून नेणारे पावसाळे पाहण पाचवीला पुजलेले आहे.

“कापसाचा भाव आज उतरला एकाएकी
सारी काटून उचल आडत्याची हाय बाकी”

एक स्वप्न पहात शेतकरी पुढील गोष्टींचे नियोजन करत असतो त्यासाठी तो पडेल ते कष्ट करत असतो हातात श्रमाचे फळ मिळत असताना नियती ही त्याची सत्व परीक्षा पहाते. हे सांगणाऱ्या ह्या ओळी होत.

“सहा बैलाचा नांगर घातल्याशिवाय ढेकूळ फुटत नाही”

अशा बळीराजाची दुःख व्याप्ती वाटते. अपार कष्टांचा भार शेतकरी वाहत असतो पण त्या दुःखाचा अन् कष्टांचा अंत नाही.

“कुणब्याच्या रक्तान माखली नदी
अशी जागा राखली नाही भारत मातेने”

इंद्रजीत भालेराव यांच्या कविता मधून शेतकऱ्यांच्या दुःखाला वाचा फुटते त्यांच्या कविता मधून वेदना आणि संघर्ष अतिशय प्रभावीपणे मांडला जातो .

“शेतामधी माझी खोपट याला बोराटेची झाप,
तिथे राबतो कष्ट तो माझा शेतकरी बाप
माझा बाप शेतकरी उभ्या जगाचा पोशिंदा.”

कवीला बालपणापासून पडलेले हे कोड आहे माझा बाप उभ्या जगाचा पोशिंदा असूनही त्याच्या भाळी सगळे कष्ट आहेत सुख त्याला कधीच का भेटत नाही. हा शेतकरी जीवनाच्या सगळ्या

प्रसंगांना तोंड देतो रात्र नी दिवस तो कष्ट करतो जे संपूर्ण जग तो पोसतो त्याच्या राहण्याला काय तर झोपडी त्याला काट्याची कुपाटी हे चित्र कधी बदलेल याची प्रतीक्षा कवी पाहत आहेत.

"झाडा झाडाला विचारा आत्महत्येच्या कहाण्या
या पहाडाला विचारा माझ्या बापाच्या विराण्या"

"टाहो या कवितासंग्रहात बापाच्या दुःखाचा या जागतिकीकरणामुळे झालेल्या कहाण्या कवीने मांडलेल्या आहेत .तसेच आत्महत्यासंदर्भातील अनेक कविता चित्रित झालेल्या आहेत. जागतिकीकरणाच्या दुष्परिणामामुळे येणारे दुःख त्यांची कविता व्यक्त करते यासंदर्भात वसंत पाटनकर म्हणतात "भालेरावांच्या कवितेत साध्या सरळ अत्यंत कष्टाळू परिस्थितीने गाजलेल्या शोषित शेतकऱ्याचे चित्र सामान्यतः दिसून येते"

देशाच्या मातीशी नाते सांगणाऱ्या कविता :-

इंद्रजीत भालेराव यांच्या कविता मधून देशाच्या मातीशी आणि संस्कृतीशी जोडलेली भावना दिसून येते .

"विष पचवितो, कष्ट रिचवितो माझा मराठवाडा
गोड बोलता सहज फसतो माझा मराठवाडा"

'मुलुख माझा 'या दीर्घ कविता संग्रहातील काही गोळी होत संपूर्ण कविता संग्रहातून मराठवाड्याला असणारा अभिमान,प्रेम व्यक्त होते भूमीमध्ये कष्ट करणारा शेतकरी हा भूमीचा गुलाम किंवा पोटार्थी सेवक नसतो तो भूमीचा सर्वार्थाने उपासक असतो साधक असतो

"नको करु हेवा दावा माती सर्जनाची खान
माती तुही मही मायसगुन निर्गुण"
किंवा
"मातीसाठीच जगाव मातीसाठीच मरावं
बाळा माती लई थोर तिला कसं इसराव"

या अशा भूमीच्या थोरवी मधून कवीला माणूस आणि भूमी यांच्यातील चिरस्थायी स्वरूपात नांदणारे जैविक नाते अधिक अधोरेखित कवी करतात.

महाराष्ट्रा विषयी गौरव

"दगडातून कैलास खोदले कळसा नंतर पाया

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

हिंदू जणांची बौद्धगणांची जैनमना ची माया
वेरूळ गावी जाताना मन प्रयत्न होऊ वागे
मुलुख माझा मराठवाडा”

सर्व धर्मातील एकरूपता एक संघत्व वेरूळ लेण्यावरून स्पष्ट होते. वेरूळचे कैलास मंदिर म्हणजे तत्कालीन सर्वधर्मसमभाव आणि धार्मिक सहिष्णुतेचे उत्तम उदाहरण होय या मंदिराची कळस आधी मग पाया ही सूक्ष्मता आहे या काव्यशिल्पात भालेरावांनी कोरलेली आहे.तसेच भालेरावांनी आपल्या कवितेत संवेदनशीलता जपलेली आहे.तशी ऐतिहासिक धार्मिक परंपरा ही जोपासलेली दिसते. पावित्र्य आणि मांगल्ये यातून मरत वाड्यात जी धार्मिक मंदिरे उभा केली गेली त्या मंदिरातून धार्मिक सहिष्णुतेची परंपरा जोपासली गेली आहे ही मराठवाड्यातील माणसाची मनोवृत्ती होय देवतांची मनोभावे पूजा आणि श्रद्धेय आत्मभान मराठवाड्यातील माणसाने मिळविले आहे.

सामाजिक जाणिवा भालेराव :-

यांच्या कवितेतील नायक हा, कुणबी शेतकरी आहे तो ग्रामीण भागातच राहतो शेतकरी हा संपूर्णपणे अस्मानी वसुलतानी वर त्याचे जीवन चक्र अवलंबून राहते त्यामुळे जसे चक्र फिरले तसे शेतकऱ्याची दैना होते इंद्रजीत भालेराव म्हणतात की शेतकरी हा कायम पिंजलेला आहे अतिशय दारुण अशी शेतकऱ्याची परिस्थिती आहे इंद्रजीत भालेराव यांचे बालपण शिक्षण आणि नंतरचे जीवन ग्रामीण परिसरातच व्यतीत होत आहे त्यामुळे ग्रामीण जीवन कृषी संस्कृती पाऊस पाण्याचे लहरी मागणे त्यातून कृषी बलाच्या संघर्षमय जीवनाची सटके त्यांना रात्रंदिन अनुभवलेले आहेत.

टाहो कवितेत ते लिहितात
“झाडा झाडाला विचारा | आत्महत्येच्या कहाण्या
या झाडाला विचारा माझ्या बापाच्या विराण्या |
याच दरीत विरला आत्महत्येचा पहाड |

त्याच्या पोटात शिरला या काव्यपंक्तीतून असंख्य शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे संदर्भ लक्षात येतात. मराठवाडा आणि विदर्भाचे आभाळ गेली तीन वर्षे गोरडे राहिले आभाळाचा पत्रानुसार तापत राहिला ढगे येतात घाईत निघून जातात पेरलेले बी उगवत नाही शेतकरी पेरणीचे श्रमही घेत नाही असे ऊन रख असते कर्ज वाढत जाते घरातल्या लग्नाच्या मुलीचे वही वाढत जाते रोजगार नाही दुकानदाराकडे पत उरलेले नाही सुटकेचा एकही मार्ग दिसत नाही मग अंतिम सुटका करून घेण्याचा

त्याचा शेवटचा मार्ग उरतो एन्ड्री पिऊन झाडाला फास घेऊन अशा आत्महत्येच्या कहाण्या आता झाडा झाडांना माहीत झालेल्या आहेत, चौऱ्यांशीचा चा दुष्काळ ,दुर्गादेवीचा दुष्काळ असे लहान मोठे दुष्काळ येतात आणि मृत्यूचे थेमान घालून जातात .

किडनी दिलीस काढून तरी | तरला नाही इज्जतीचा प्राण

म्हणून प्राणच काढून दिलास | आणि इज्जत वाचविलीस

असे टोकाचे प्रकारही करतो. ग्राम संस्कृती असणारे इज्जतीचे मोल आणि त्यासाठी जीवनाची दिलेली किंमत हे भयाण वास्तव कवीने ग्रामीण परंपरांचे भान ठेवून आरेखित केले आहे. वास्तविक समाज जीवनात अनेक निरडावलेले कर्ज बुडवे आणि दुसऱ्याच्या श्रमावर बदामाचा शिरा खाणारे एक खाऊ लोक असताना कर्जबाजारी शेतकरी मात्र कर्जाच्या भयाने इज्जतीच्या रक्षणासाठी शरीराचे अवयव ही विकतो तर कधी लाचारी पत करतो.

तसेच

आपण नरम पडत गेलो की | लोक खणत जातात आपण दुबळे पडत गेलो |

आपण दुबळे पडत गेलो की, लोक हाणत जातात

हे वास्तव जीवनातील सत्य कवी सहजपणे सांगतो त्यासाठी स्वतः सामर्थ्य संपन्न होणे व दुसऱ्याच्या आधीन न जाणे हाच मार्ग कवीला उचित वाटतो.स्वाभाविक आहे की सहज कुणी कोणतीही तक्रार न करता पडेल ते काम व बाजू उचलत गेलो की इतर व्यक्ती त्या व्यक्तीला गृहीत धरत जातात त्यामुळे कवी हेच सांगू इच्छितात की आपण दुबळे पडता कामा नये आपण आपल्या बाबतीत सर्व बाजूने सक्षम व्हावे.

कवी इंद्रजीत भालेराव म्हणतात

“शीक बाबा शीक लढायला शीक
कुणब्याच्या पोरा आता लढायला शीक”

शालेय शिक्षणातून मिळणाऱ्या विद्येवर विश्वास ठेवल्याने आणि त्यानुसार कृती केल्याने जर शेतकऱ्याचे काहीच भले होणार नसेल तर शेती कसणाऱ्या व शेतीवर जगणाऱ्या शेतकरी पुत्राच्या ,कुणब्याच्या पोरांच्या नव्या पिढीला स्वतःचे मार्ग स्वतः शोधावे लागतील. जुन्या समजूती व विचारांना फाटा देऊन नव्या वास्तववादी व परिणामकारक विचारांचा अंगिकार करावाच लागेल लढणे हा जर

एकमेव पर्याय उरला असेल तर कुणब्याच्या पोराने आता लढायला शिकले पाहिजे. असे कवी म्हणतात.

"लाजरे पणा बुजरेपणा बाजारात ईक
घेऊ नको फाशी बाबा खाऊ नको ईक
मागं मागं नको पुढं सरायला शिक
आत्महत्या नको हत्याकरायला शिक"

हत्या करणे हा शेतकरी समाजाचा धर्मच नाही. शेतकरी हा मुळातच आदबीने वागणार असतो आयुष्यभर तो लाथेखाली तुडू इच्छिणाऱ्यांशी सुद्धा आदबी ने वागण्यातच त्याचे आयुष्य जाते विषाची बाटली घशात ओतून संकटापासून जीवन यात्रा संपवितो पण व्यवस्थे विरुद्ध तो लढा देऊ शकत नाही त्यामुळे कवी म्हणतात की शासन आणि प्रशासनाला जर बंदुकीची भाषा कळत असेल तर आत्मग्लानी व आत्महत्या निरुपयोगीच ठरतात असे म्हणावे लागेल अशा परिस्थितीत इच्छा असो नसो स्वतःला बदलावेच लागेल आत्महत्या नव्हे तर हत्या करायला शिकावेच लागेल . पाठीशी पोट जाऊन शरीराने क्रश झालेले लाखो शेतकरी अहिंसक मार्गाने हात छातीसे बांधून हक्काचे भाकरी मागण्यासाठी जेव्हा रस्त्यावर उतरले तेव्हा मायबाप सरकारने त्यांच्या पाठीवर गोळ्या घालून मुडदे पाडले घालायच्याच असतील तर छातीवर गोळ्या घाला असे म्हणणाऱ्या शेतकऱ्यांची एवढी साधी इच्छा देखील पूर्ण केली नाही ती या शासन आणि प्रशासनाला जर बंदुकीचीच भाषा कळत असेल तर आत्म ग्लानी व आत्महत्यांनी निरुपयोगीच ठरतात

"कोट्यावधी कर्ज घेते दलालाची पोर
बुडिविती त्याचा कधीकरिती ना घोर
तुला टाळून जाणाऱ्याला अडवायला शिक
घेतलेली कर्ज सारी बुडवायला शिक"

प्रत्येक जण शेतकऱ्यांच्या नरडीला नख लावूनच जातो तलाठ्या पासून तहसीलदारापर्यंत आणि गावच्या सरपंच पासून ते देशाच्या पंतप्रधाना पर्यतं सर्वांनाच त्यांनी पीक विकलेल्या मालास उत्पादन खर्चापेक्षा कमी भाव देऊन शेतमालाची लय लूट करण्यासाठी हातभार लावला त्यामुळे आता काही नाही एकच सरळ सोपा मार्ग आणि तो म्हणजे वेळोवेळी घेतलेले कर्जे सारी बुडवायला शिकणे पिकलं तवा लुटलं म्हणून देणं घेणं फिटलं...

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

“जातील हे दिस आणि होईलही ठीक
उद्या तुझ्या शेतामध्ये उधाणेल पिक
गाळलेल्या घामासाठी रस्त्यावर टीक
हक्कासाठी लढ बाबा मागू नको भीक”

प्रत्येक व्यवस्थेला अंत असतोच कोणतीही व्यवस्था चिरकाल टिकत नाही आजचा दिवस कालच्यासारखा असत नाही आणि उद्याचा दिवस आजचासारखा असत नाही स्थित्यंतरे घडतच राहतात हे शेतकऱ्यांचा पोरा आता गाळलेल्या घामाची रास्त किंमत कमी वसूल करायचे हेच तुला शिकायचे आहे त्यासाठी ठाण मांडून बसायचे आहे आणि प्रश्न निकाली निघेपर्यंत तसंभरही न ढळता अंगार केलेल्या रस्त्यावर टिकायचेही आहे अशा प्रकारचा आशावाद शेतकऱ्यांच्या मनात कवी दाखवतात

निष्कर्ष:-

1) शेतकऱ्याचे कुणब्याचे जीवन त्यांनी आपल्या कवितेतून मांडले आहे
2) इंद्रजीत भालेराव यांची कविता ही शेतकरी जीवनावर प्रेम करणारी त्याचबरोबर इथल्या मातीवर प्रदेशावर गावातील माणसांवर श्रद्धा असणारी आहे
3) त्यांच्या कवितेतून शेतकरी बाप हा एकूण शेतकरी वर्गाचा प्रतिनिधी म्हणून चितारलेला आहे.
4) इंद्रजीत भालेराव यांची कविता मराठवाड्याचे प्रतिनिधित्व करणारी कविता आहे.
5) इंद्रजीत भालेराव यांच्या कविता मधून शेतकऱ्यांना परिस्थितीशी लढण्याची प्रेरणा मिळते
6) इंद्रजीत भालेराव यांच्या कवीतामधुन व्यक्त होणारा राष्ट्रवाद हा केवळ भावनिक नसुन तो सामाजिक न्याय आणि समानतेच्या मुल्यांवर आधारीत आहे.
7) त्यांच्या कवितांमध्ये समाजातील दुर्बल घटकांना न्याय मिळवुन देण्याची आणि त्यांना समानतेची वागणुक देण्याची मागणी केलेली दिसुन येते.

8) भालेराव यांच्या कवितामधुन सामाजिक विषमतेवर आणि अन्यायकारक रुढी –परंपरांवर टीका केलेली आढळते.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) भालेराव इंद्रजित,मुलुख माझा,जनशक्ती वाचक चळवळ,संभाजीनगर
२) भालेराव इंद्रजित_टाहो प्रतिभास प्रकाशन परभणी
३) काळे भगवान -'इंद्रजीत भालेराव यांची कविता ' साक्षात प्रकाशन,संभाजी नगर
४) श्रीकांत उमरीकर - सारे रान ,जनशक्ती वाचक चळवळ संभाजीनगर
५) भालेराव इंद्रजित,२०११,वेचलेल्या कविता,जनशक्ती चळवळ संभाजीनगर.

आदिवासींची कविता आणि राष्ट्रीयत्त्व

डॉ. कांत जाधव
मराठी विभाग प्रमुख
प. दीनदयाल उपाध्याय महाविद्यालय, देवणी

प्रस्तावना:

भारतातील गोंड, गुलाम, भिल्ल, प्रधान अशा कोणत्याही नावाने ओळखणारा, ओळखल्या जाणारा आदिवासी हा एक स्वतंत्र लोक आहे. भारतीय राज्यघटनेने सर्वच आदिवासींना 'अनुसूचित जमाती' म्हणून संबोधले आहे. असे असले तरीही सर्वसाधारणपणे 'आदिवासी' हाच शब्द सध्या रूढ

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

झालेला दिसतो. हे लोक (Folk) अनादी काळापासून जंगलांमध्येच राहत आलेले आहेत. आदिवासींचे समाजशास्त्र, मानसशास्त्र आणि मानववंशशास्त्र याचा अभ्यास करून त्यांच्या जीवनशैलीच्या संदर्भाने विद्वानांनी ज्या व्याख्या केल्या आहेत त्यातील काही महत्त्वाच्या व्याख्या पाहणे येथे शोधनिबंधाच्या दृष्टीने क्रमप्राप्त ठरते.

गुरुनाथ नाडगोंडे यांनी त्यांच्या पुस्तकात गिलीन या पाश्चात्य विचारवंताची जी व्याख्या उद्धृत केली आहे, ती अशी, "एका विशिष्ट भूप्रदेशावर राहणारा, समान बोली बोलणारा व समान सांस्कृतिक जीवन जगणारा; पण अक्षरओळख नसलेल्या स्थानिक गटाच्या समुच्चयाला आदिवासी म्हणतात." [१] याच पुस्तकात नाडगोंडा यांनी डॉ. रिव्हर्स यांचीही एक व्याख्या उद्धृत केली आहे, ती अशी, "ज्या समूहातील सदस्य एकसमान बोलीभाषा बोलतात, युद्ध वगैरेसारख्या उद्दिष्टपूर्तीकरिता एक होऊन झटतात, अशा सरळ व साध्या सामाजिक समूहाला आदिवासी समाज असे म्हणतात."[२]

भारतीय पुरातत्वशास्त्र अभ्यासक डॉ. डी. एन. मुजुमदार यांनी आदिवासींची केलेली व्याख्या समजून घेणे येथे महत्त्वाचे ठरते. ते म्हणतात, "समान नाव असणारा, एकाच भूप्रदेशावर वास्तव्य करणारा, एकच भाषा बोलणारा व विवाह, व्यवसाय इत्यादी बाबतीत समान निषेध-नियमांचे पालन करणारा व परस्पर उत्तरदायित्व निर्माण करण्याच्या दृष्टीने एक पद्धतशीर व्यवस्था स्वीकारणाऱ्या कुटुंबाचे किंवा कुटुंब समूहाचे एकत्रीकरण म्हणजे आदिवासी समाज होय."[३]

या सर्व व्याख्या पाहिल्यानंतर आदिवासींचे अंतरंग आणि त्यांच्या जीवनाचे बाह्यरूप पूर्णतः दर्शविणारी आणखी एक व्याख्या पाहणे गरजेचे आहे. आशियाई देशांच्या अमूर्त संस्कृतीचा अभ्यास करणारे, लोकसाहित्याचे गाढे अभ्यासक, आंतरविद्याशाखीय संशोधन पद्धतीचे जनक डॉ. साहेब खंदारे आदिवासींना एक परिपूर्ण लोक समजून त्यांच्यासंदर्भाने म्हणतात, "एका विशिष्ट भौगोलिक प्रदेशात परंपरेने राहत आलेला, स्वतःची जीवनशैली परंपरेणे निर्माण केलेला, भाषा, लोकधर्म, जीवन-व्यवहार, लोकतत्त्व, लोकधारणा आणि रूढीपरंपरांना सार्वभौम मानणारा एक 'लोक' म्हणजेच आदिवासी."[४]

या व्याख्यांप्रमाणे ज्यांना आदिवासी म्हणता येईल अशा महाराष्ट्रातील जनजातींचा शोध घेतला असता वारली, कोकणा, ठाकूर, महादेव कोळी, कातकरी, दुबळा, भिल्ल, गामीट, कोरकू, धनका, कोलाम, नायकडा, परधान अशा अनेक आदिवासी जमाती महाराष्ट्रात पाहावयास मिळतात.हे सर्व आदिवासी लोक महाराष्ट्रातील सह्याद्रीच्या पर्वतरांगा, सातपुड्याच्या पर्वतरांगा आणि गोंडवन प्रदेशामध्ये आजही निसर्गाशी सलग्न असे लोकजीवन जगत आहेत.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

भारतीय नागरिक म्हणून जगणाऱ्या या आदिवासी लोकांपैकी फारच थोड्या जनांपर्यंत शिक्षण आणि इतर शासकीय सुविधा पोहोचलेल्या आहेत. आजही प्रचंड मोठ्या प्रमाणातील आदिवासी भारताचे नागरिक असूनसुद्धा मुख्य प्रवाहापासून वंचित आहेत. परंपरेशी निगडित असलेल्या आदिवासींच्या कलाविश्वात लोकसाहित्याचे प्रचंड असे दालन भरलेले आहे; मात्र राष्ट्राच्या सामाजिक-सांस्कृतिक मुख्यधारेशी न जोडल्या गेल्यामुळे आणि शिक्षणापासून दूर असल्यामुळे लिखित साहित्याकडे हे लोक फारच तुरळक प्रमाणात वळलेले आहेत. थोड्याफार प्रमाणात ज्यांचे शिक्षण झालेले आहे; अशा फार थोड्या लोकांनी मराठी साहित्याची कास धरलेली दिसून येते.

मराठीमध्ये काव्यलेखन करणाऱ्या महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातींमधील कवींचा धांडोळा घेतला असता असे दिसून येते की, नेताजी राजगडकर, प्रभू राजगडकर, भुजंग मेश्राम, वामन शेळमाके, दामोदर इळपाते, डॉ. नीलकांत कुळसंगे, विनायक तुमराम, वहारू सोनवणे, डॉ. उत्तमराव धोंगडे, नरेंद्र पोयाम, एस. टी. मडावी, के. यु. मडावी, ल. सू. राजगडकर, सुभाष आडे, वसंत कन्नाके, श्री. रा. भिलवडीकर, उषाकिरण आत्राम, व्यंकटेश आत्राम, बाबाराव मडावी आदी फार थोड्या कवींनी काव्यलेखन केलेले आहे. या काव्यातून त्यांनी त्यांच्या जीवनसंघर्षाचे सुंदर चित्रण केलेले दिसून येते. हे चित्र स्वातंत्र्योत्तर भारतातील आदिवासींना राष्ट्रीयत्वाने काय दिले आणि काय अव्हेरले हे सांगून जाते.

आंबेडकरी चळवळ आणि आदिवासी :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९१६ साली 'भारतातील जाती - त्यांची व्यवस्था, उत्पत्ती आणि विकास' हा शोधनिबंध वाचला आणि त्यानंतर त्यांनी दलित-अस्पृश्य लोकांसाठी मानवमुक्तीचा लढा सुरु केला. वंचित, उपेक्षितांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय हक्कांसाठी डॉ. बाबासाहेबानी उभारलेल्या लढ्याची लवकरच एक भव्य अशी चळवळ बनली. घटना समितीचे अध्यक्ष म्हणून बाबासाहेबानी उपेक्षित, वंचित जाती आणि जमातींसाठी घटनेत मूलभूत हक्कांची तरतूद केली. त्यात आदिवासी म्हणविणाऱ्या जमातीसाठी नैसर्गिक न्याय आणि राष्ट्रीयत्वामुळे दिले जाणारे सर्व हक्क याचीही तरतूद केलेली आहे.

डॉ. बाबासाहेबांच्या मानवमुक्तीच्या लढ्याला महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातींनी संपूर्णतः स्वीकारले होते आणि बाबासाहेबांच्या विचाराचे अनुसरण करून लोकलढा यशस्वी केला होता. या लढ्याचे एक प्रभावी शस्त्र होते साहित्य. ज्याला पुढे दलित साहित्य असे नाव दिले गेले. याच दलित साहित्याने मराठी भाषेचा झेंडा जगभर नेला. डॉ. बाबासाहेबांच्या विचाराचे अधिष्ठान स्वीकारलेल्या दलित साहित्याने वेदना, विद्रोह आणि नकारातून आपल्या साहित्याची मांडणी केली आणि मराठी

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

साहित्याला कळस चढविला. डॉ. आंबेडकरांच्या लोकलढ्यात आदिवासी जमातीचे योगदान वा सहभाग फारच तुरळक होता. आदिवासी समाजाचे प्रश्न लवकर सुटले नाही आणि ह्या जमाती शिक्षण आणि राष्ट्रीयत्वाच्या मुख्यधारेपासून दूरच राहिल्या. साहित्य लेखनाची प्रेरणा व अधिष्ठान न मिळाल्यामुळे महाराष्ट्रातील आदिवासींचे साहित्य लेखन फारसे फोफावले नाही. मात्र डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांनी प्रभावित झालेले आणि आदिवासींची अस्मिता उजागर करू पाहणारे जे तरुण वेगवेगळ्या आदिवासी जमातीमध्ये होते त्यांनी आपला मोर्चा लेखनाकडे वळवला आणि जीवन अनुभवाच्या प्रचंड मोठ्या शिदोरीवर काव्यलेखन केले.

आदिवासी कविता आणि राष्ट्रीयत्व:

'आम्ही ज्या देशात राहतो तो 'भारत देश' आमचा देश आहे. या देशाचे सार्वभौमत्व आणि राष्ट्रीयत्व आम्हाला नैसर्गिकरित्याच लाभलेले आहे.' ही भावना प्रत्येक आदिवासी कवीच्या मनात होतीच; परंतु राष्ट्रीयत्वाच्या मुख्यप्रवाहापासून कोसो दूर असलेल्या या कवींनी आपल्या जमातीच्या वेदना आणि अपरंपार दुःख कवितेमध्ये मांडून राष्ट्रीतत्त्वाला जणू आव्हानच केले आहे असे दिसून येते.

आदिवासी कवींच्या कवितांचा राष्ट्रीयत्वाच्या संबंधाने परामर्श घेताना त्यांच्या प्रकाशित काव्यसंग्रहांचा धांडोळा घेणे गरजेचे आहे. या संदर्भाने पाहू जाता व्यंकटेश आत्राम यांचा 'दोन क्रांतीवीर' हा संग्रह १९६८ साली प्रकाशित झाला. पुढे भुजंग मेश्राम या अत्यंत महत्त्वाच्या कवीचा 'आदिवासी कविता' या नावाचा काव्यसंग्रह १९७६ साली प्रकाशित झाला. डॉ. उत्तमराव धोंगडे यांचा 'वनवासी' हा कवितासंग्रह १९८२ साली प्रकाशित झाला; याच वर्षी म्हणजे १९८२ सालीच विविध आदिवासी कवींचा एक प्रतिनिधिक कवितासंग्रह 'मोहोळ' या नावाने प्रकाशित झाला. पुढे १९८७ साली वाहरू सोनवणे यांचा 'गोंधड' आणि त्याच वर्षी विनायक तुमराम यांचा 'गोंडवन पेटले आहे' हे संग्रह प्रकाशित झाले. भुजंग मेश्राम यांचा बहुचर्चित 'उलगुलान' हा संग्रह १९९० साली प्रकाशित झाला आणि त्याच वर्षी डॉ. नीलकांत कुलसंगे यांचा 'इंद्रियारण्य' हा संग्रह प्रकाशित झाला. १९९१ साली पुरुषोत्तम शेळके यांचा 'वनसूर्य' आणि वामन शेळमाके यांचा 'जागवा मने, पेटवा मशाली' हे दोन संग्रह प्रकाशित झाले आहेत. ही झाली आरंभीच्या काळातील आदिवासी कविता. यापुढच्या काळात अनेक आदिवासी कवी लिहू लागले आहेत. त्यांची जंत्री देणे केवळ विस्तार होय. या कवीच्या काव्याधारे आदिवासींची कविता राष्ट्रीयत्वाला कोणती आव्हान देऊन उभी आहे; हे पाहता येऊ शकते. येथे एक प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा आहे तो म्हणजे राष्ट्रीयत्वाची प्रेरणा घेऊन कविता लिहिणे, हे

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

जसे महत्वाचे आहे; तसेच राष्ट्रीयत्वाला आव्हान देऊन कविता लिहिणे हे सुद्धा महत्त्वाचे आहे. आदिवासींची कविता ही दुसऱ्या प्रकारच्या कवितेमध्ये मोडते.

श्री. भुजंग मेश्राम आणि प्रभू राजगडकर यांनी संपादित केलेल्या 'मोहोळ' या पहिल्या प्रतिनिधी कविता संग्रहाबद्दल या संग्रहाच्या प्रस्तावनेत नेताजी राजगडकर लिहितात, "या देशाचे देशपण पहाडासारख्या छातीवर झिलणाऱ्या अदिम समाजाच्या विकासाच्या टप्प्यात आजची आदिवासी कविता उभी आहे समस्त शोषित पीडित दलित आणि कष्टकऱ्यांच्या लढ्यात हीच कविता उद्याच्या निर्णायक युद्धाची ललकारी ठरेल"[५] येथे राजगडकरांना देशाचे देशपण म्हणजेच 'राष्ट्रीयत्व' असे म्हणावयाचे आहे, हे लक्षात घेतल्यानंतर या कवितेचे प्रेरणा स्वरूप लक्षात येऊ शकते; कारण एकदा का देश आणि देशाची एकात्म बांधणी स्वीकारली की, कवीला वा कोणत्याही माणसालादेखील राष्ट्रीयत्वातून बाहेर पडता येत नाही. म्हणून आदिवासी कवितेने देशाचे देशपण अर्थात भारताचे राष्ट्रीयत्व नुसतेच स्वीकारलेले नाही; तर आपल्या पहाडासारख्या छातीवर ते तोलून धरलेले आहे; एवढा एकात्म भाव या वाक्यातून स्पष्ट होतो.

स्वातंत्र्योत्तर भारताचे सार्वभौम नागरिक असणाऱ्या आदिवासींच्या जीवनातील अनेक अनुभवांवर आदिवासी कविता भाष्य करताना दिसते.

सकाळच्या चहासोबत नियमित
आता रोज आदिवासींवरील अत्याचाराच्या बातम्या
वरुड.... खोडपाखिंडी.... कोंड्याची वाडी
आणि आता इंदरवली...
किती स्वस्त होत चाललोय आम्ही

भुजंग मेश्रामाच्या अस्वस्थ करणाऱ्या या कवितेतून आदिवासींच्या जीवनाचे एक जळजळीत सत्य पुढे येताना दिसते. ‘उलगुलान' या संग्रहातील कवितांमधून भुजंग मेश्राम यांनी देशाच्या सार्वभौमत्वाला मुठमाती देणाऱ्या सामाजिक वास्तवाला चित्रित करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सायाळीच्या काट्याप्रमाणे आता
शब्दांनाही पेरण्याची वेळ आली आहे
पाच हजार वर्षांपूर्वीच्या ताऱ्यांच्या प्रकाशअस्ती
अवसेचा आलेख आज उजेडात कोरण्याची शपथ घेताना
माझ्या मित्रांनो एवढं करा !
गुड्यागुड्यांवर पोळापोळांवर तुमचे मुक्त हात दिसू द्या

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

अन लोकशाहीच्या समुद्रात दीपस्तंभ शोधताना
कैक सुसंस्कृत द्रोणाचार्य भेटतील
मात्र तुमचा अंगठा शाबूत असू द्या !

लोकशाहीच्या सागरात दीपस्तंभ शोधायचा आहे; अर्थात देश आणि देशाची लोकशाही यांना प्रमाण मानून जगणं अपरिहार्य आहे. या विचाराने पुरता भारावलेला कवी परंपरेतील अनिष्ट घटनांपासून सावध राहण्याचा इशाराही देताना दिसतो.

आता रंगले तुम्ही
निळ्या, जांभळ्या, गुलाबी, केशरी रंगाने
आणि मी
कलरथेअरीचा अभ्यास करण्यातच
तुमच्या रंगातून वेगळा राहिलो
मी फासू शकलो नाही रंग स्वतःला

या प्रभू राजगडकरांच्या कवितेने आदिवासींचे निराळेपण दाखवतानाच भारतातील विभिन्न संस्कृतीचे एकत्व जपणाऱ्या राष्ट्रवादाचा पुरस्कार केला आहे.

स्वातंत्र्याने नवी पहाट आणलेली असली तरीही आदिवासींचे जीवन बदललेले नाही. "आदिवासी समाज हा धरणी मातेचा पहिला गहिवर आहे. शेकडो वर्षांचा वनवास त्यांनी भोगलेला आहे आणि आजही हा वनवा संपलेला नाही. पुढारलेल्या सुसंस्कृत आणि उच्चभ्रू लोकांच्या जगापासून शेकडो योजने दूर रानावनात व डोंगरकपाऱ्यात त्यांचा प्रपंच ! प्रपंच कसला ? पशुपातळीवरचे ते जिणे आहे."असे उद्गार सोपानदेव चौधरी यांनी आदिवासी जमाती बद्दल काढलेले आहेत. हे उपेक्षित पण घेऊनच जगणाऱ्या जीवनाचे प्रतिनिधित्व करताना आदिवासी कविता वास्तवाला सामोरे जाते.

फाटक्या लक्तरातून ओघळणाऱ्या घामाच्या
श्वास निस्वासाचे अर्थ मी भोगले आहेत
अन्याय, अत्याचारांनी चिघळलेल्या जखमेतून
वाहणारे रक्ताचे पाट मी पिऊन टाकले आहे

अशी भयावहता स्वातंत्र्योत्तर काळातही आदिवासींना बेचैन केल्याशिवाय राहत नाही. हे वास्तव चित्र डॉ. कुलसंगे यांनी आपल्या कवितेतून चित्रित केले आहे.

अशाच स्वरूपाची वेदना चित्रित करताना उषाकिरण आत्राम म्हणतात-

तो थांबला आहे... जगाच्या कडेला

डोंगराच्या आडोशाला...
वल्कलांने अब्रू झाकून...
चिरुटाचा झुरका देत...
तीरकमठा... गुलयाल घेऊन...
झाडीतून... पानापानातून... रोखून नजर
शोधित इर्षेने भक्षांचे पाखर

ही आदिवासींच्या जगण्याची धडफड त्यांच्या वाटूयाला आलेल्या भीषण दारिद्र्याचे द्योतक आहे. हे स्वातंत्र्यानंतरच्या काळाचे वास्तव आहे.

असे असले तरी देश, देशाचे सार्वभौमत्व, लोकशाही आणि राष्ट्रीयत्व यावर अपार विश्वास आणि श्रद्धा असलेला आदिवासी कधीही खंगून गेलेला नाही. या संदर्भाने कवी वामन शेळमाके म्हणतात-

जन्मलास तू काटेरी पिंजऱ्यात
वाढलास गुलामीच्या काळोखात
पण तुला शपथ घेऊन सांगतो आहे
मरू देणार नाही तुला
या वनव्याच्या पसाऱ्यात
येत आहोत आम्ही
तुझ्या मुक्तीचा संदर्भ घेऊन

ही आशावादी प्रेरणा कवीला राष्ट्रीयत्वातून मिळालेली असते.

संघटित झाल्याशिवाय स्वातंत्र्यालाही अर्थ राहत नाही. या प्रमाणेच आदिवासींनी एकसंघ राहिले तर त्यांचे मनोधैर्य वाढेल आणि अपेक्षित असलेली सर्व अपेक्षांपासून ते वंचित राहणार नाहीत अशी अभिलाषा कवी ल. सू. राजगडकर यांना आहे. या अपेक्षेबरोबरच फंद-फितुरीची भीतीही त्यांना वाटते. कारण देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देणारा राष्ट्रीय पातळीवरील लोकलढा असो की, समतेचा विचार मांडणारा मानवमुक्तीचा लढा असो यातही अनेक वेळा फंद-फितुरी झालेली होती. म्हणूनच राजगडकर म्हणतात -

परजू दे ती शस्त्र सहस्त्र
भीड नसे त्याची
इथे माणसा फक्त वाटते
भीती माणसाची I

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

शौर्यासंगे शौर्य भिडू दे
खंत नसे त्याची
मला वाटते भीती एवढी
फक्त फितुरीची II

लढण्याची वृत्ती आणि एकसंघतेची आवश्यकता प्रतिपादन करणारी भावात्मकता ही नेहमी राष्ट्रीयत्वातूनच निर्माण होत असते याचा प्रत्यय या कवितेतून येतो.

समग्र आदिवासी कवितेचा अभ्यास करणे किंवा एकूणच आदिवासी कवितेचा धांडोळा घेणे हा या शोधनिबंधाचा उद्देश नाही. म्हणून केवळ काही मोजक्या कवींच्या कवितेतून आलेल्या राष्ट्रीयत्वासंबंधित असणाऱ्या कवितांचा उहापोह येथे केला आहे. कोणे एके काळी जंगलचे राजे असणाऱ्या आदिवासी जनजाती वर्तमानात मात्र स्वतंत्र भारताच्या नागरिक आहेत. हे नागरिकत्व अनुसूचित जमातींच्या नावाने ओळखले जात असले तरी, आदिवासींचा आत्मा हा भारतवर्षाशी अत्यंत तन्मयतेने जोडलेला आहे यात शंका घेता येणार नाही.

निष्कर्ष :

भारतातील वेगवेगळ्या प्रदेशात राहणारे सर्व प्रकारचे आदिवासी हे स्वतंत्र भारताचे नागरिक आहेत. आदिवासींची स्वतःची अशी अतिप्राचीन संस्कृती असून त्या संस्कृतीने भारतीय संस्कृतीला सदैव उन्नत केलेले आहे. लोकसाहित्य, लोककला, लोककथा, लोकगाणी, लोकखेळ, लोकविद्या अशा विविध संदर्भांनी आदिवासींची संस्कृती भारतीय संस्कृतीला पोषक आणि पूरक ठरत आली आहे. याचप्रमाणे महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातींच्या बाबतीतही हीच अवस्था दिसून येते. महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या वैविध्यपूर्ण सांस्कृतिक क्रियाकलापाने मराठी संस्कृतीला वैभवी कोंदण घातले आहे. त्याचबरोबर आदिवासी कवींनी लिहिलेल्या कविता मराठी साहित्याच्या शिरपेचातला तुरा आहेत. सदरहू शोध निबंधासंबंधाचा वरीलप्रमाणे अभ्यास केला असता पुढील निष्कर्ष हाती आले आहेत.

१. आदिवासी जमातीमध्ये फार तुरळक प्रमाणात काव्य लेखन झालेली आहे.
२. आदिवासी जमाती स्वतःला स्वतंत्र भारताच्या नागरिक समजतात आणि भारताचे राष्ट्रीयत्व त्यांनी पूर्णतः मान्य केलेले आहे.
३. अनादी काळापासून चालत आलेल्या रूढी परंपरांचा अभिमान धरणाऱ्या आदिवासी जमातीतील लोक भारतीय राष्ट्रीयत्वाचा पूर्णतः अंगीकार करताना दिसतात.
४. आदिवासींच्या कवितेतून दिसून येणारी संस्कृती ही भारताच्या एकसंघ संस्कृतीचा अविभाज्य भाग आहे.

५. आदिवासींच्या कवितेतून दिसून येणारे वेदना-विद्रोहाचे स्वरूप भारतातील सर्वचउपेक्षित जनजातींच्या वेदना-विद्रोहाशी समरूप आहे.

६. देशाची एकता, एकसंघता आणि बंधुता जपण्याचा कसोशीने प्रयत्न आदिवासींची कविता करताना दिसते.

७. कितीही दुःख आणि दारिद्रय वाट्याला आहे तरीही देशाप्रतीच्या एकोप्याला तडाजाणार नाही याची ग्वाही आदिवासी कविता देते.

८. भारतीय वर्णवादापासून आदिवासी कविता फार दूर आहे.

९. जंगलाचे राजे असणाऱ्या आदिवासींची कविता त्यांचे आत्मभान प्रबळ करताना दिसते.

१०. आदिवासी कवितेला राष्ट्रीयत्वाची प्रेरक शक्ती लाभलेली आहे.

समारोप :

'आदिवासींची कविता आणि राष्ट्रीयत्व' हा विषय खरे तर एखाद्या मोठ्या शोधप्रबंधाचा विषय आहे; परंतु येथे शोधनिबंधासाठी हा विषय घेण्याचे कारण म्हणजे एक तर आदिवासी जमाती ह्या मुळातच दुर्लक्षित आहेत आणि त्यांची कविता त्याहूनही दुर्लक्षित आहे. अशा दुर्लक्षित साहित्यात राष्ट्रवादाचे काय स्थान आहे हे शोधणे वर्तमानाची गरज आहे. त्यामुळे हा विषय शोधनिबंधासाठी निवडला. काही मोजक्या कविता ही या शोध निबंधाची मर्यादा होती, हे ही येथे लक्षात घेणे गरजेचे आहे.

संदर्भ टीपा :

१. गुरुनाथ नाडगोंडे: 'भारतीय आदिवासी' पृ. २

२. गुरुनाथ नाडगोंडे: 'भारतीय आदिवासी' पृ. ३

३. गुरुनाथ नाडगोंडे: 'भारतीय आदिवासी' पृ. ३

४. डॉ. साहेब खंदारे: आदिवासी लोकसाहित्य संकलन कार्यशाळा, दि. २५. ०४. २००४, आयोजक, भारतीय सामाजिकविज्ञाने आणि लोकसाहित्य संशोधन संस्था, परभणी

५. प्रभू राजगडकर आणि इतर (संपा.) : मोहोळ (प्रातिनिधिक कविता संग्रह) १९८२

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील राष्ट्रीयत्व

प्रा.डॉ. प्रल्हाद दत्तराव भोपे
मराठी विभागप्रमुख,
म. शि.प्र. मंडळाचे
श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी
संवाद – ९९२२७९४१६४

प्रस्तावना :

धन्यास्तू ते भारतभूमी! अखिल विश्व ज्या परोपकारी कारुण्यानं, प्रेमाने ओथंबलेल्या मातृदयी भारत देशाला भारत माता म्हणून संबोधित करते व गुरुस्थानी मानते आणि त्या समोर नतमस्तक होते, अशा उदात्त गौरव लाभलेल्या या भारतभूमीत वेळोवेळी अनेकानेक महामानवांनी जन्म घेऊन भारत मातेची कूस धन्य केली. त्याच दिव्य महामानवाच्या परंपरेत कवित्व, संतत्व, दिव्यत्व व विरत्वाचं लेणं लाभलेलं एक तेजपुंज 'माणिक' मानवतेचे महान पुजारी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या रूपान जन्माला आलं

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी महाराष्ट्रातील जनकल्याच्या थोर संत परंपरेला कालानुरूप क्रांतिदर्शी विचारांचे अत्याधुनिक परिमाण बहाल केले. महाराजांचे प्रेरणादायी व्यक्तिमत्व आणि वाडमय केवळ महाराष्ट्राचाच नव्हे तर समस्त देशाचे, आखिल विश्वाचा ध्येय मार्ग उजळत राहिले आहे. थोर परमार्थिकांच्या, झुंजार राष्ट्रवाद्यांच्या आणि पुरोगामी समाज सुधारकांच्या संवेदना विचाराने समृद्ध झालेल्या मूल्यगर्भ जीवनदृष्टी लाभलेल्या आणि अखंड कृतिशील असणाऱ्या राष्ट्रसंतांनी केवळ ग्रामोदराचाच नव्हे तर नव्या विकासशील व्यापक आत्मोद्धाराचा महामंत्र मानव जातीला दिला.

स्वातंत्र्यपूर्व काळ १९०९ ते १९६८ स्वातंत्र्योत्तर काळ असे एकूण ५९ वर्षाचे आयुष्य राष्ट्रसंत तुकडोजींना लाभले. त्यांनी मराठी व हिंदी भाषेत निर्माण केलेले साहित्य देशप्रेम, राष्ट्रभक्ती, राष्ट्रविकास, ग्राम विकास, भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ, प्रबोधन विचार, भक्ती विचार व आदर्श जीवन मूल्याने ओतप्रोत भरलेले आहे.

राष्ट्रसंतांनी १९४३ साली सामुदायिक प्रार्थनेचा शुभारंभ केला. याच काळात बंगालमधील दुष्काळग्रस्तांसाठी पुढाकार घेऊन धान्य आणि वर्गणी गोळा केली. १०४५ साली वरखेड येथे संत संमेलनाचे आयोजन केले व हरिजन मंदिर प्रवेश, नशाबंदी पंच महोत्सव, आखाडा संघटन इत्यादी

कार्यक्रम हिरेरीने राबविले. १९५५ साली जपान मधील विश्वधर्म परिषदेत राष्ट्रसंत सहभागी झाले. याच दरम्यान त्यांनी मलेशिया व म्यानमारमध्येही भेटी दिल्या. त्यानंतर अमृतसर येथे वेदांत परिषदेचे आयोजन केले. डॉ. राजेंद्र प्रसाद डॉ. राधाकृष्णन, महात्मा गांधी, विनोबाजी हे थोर नेते त्यांच्या संपर्कात होते. त्या सर्वांच्या ठिकाणी महाराजाबद्दल मान आणि आदर होता. १ एप्रिल १९५६ रोजी भारत साधू समाजाच्या ऋषिकेश येथील पहिल्या अधिवेशनाचे ते अध्यक्ष झाले. १९६२ साली संरक्षण मंत्री यशवंतराव चव्हाण यांचे सोबत उत्तर सीमेवर जाऊन सैनिकांना राष्ट्रसंतांनी प्रोत्साहन दिले. २९६५ साली राष्ट्र जागृतीसाठी त्यांनी सीमेवर जाऊन स्फुर्तिप्रद भजने गाऊन सैनिकांमध्ये देशप्रेम जागृत केले. शिवाय 'मेरे प्यारे सुंदर भारत पर, किसी की नजर ना लगे' याची जाणीव करून देतानाच 'अग्नी भडकलाय युद्धाचा आणि तू आळशी होऊन बसे तरुण असुनी रक्त न उसळे नवजवान तुज मनावे कसे?' अशा शब्दात नव तरुणांची कान उघाडणी केली. त्यानंतर १९६७ साली त्यांनी गुरुकुंज येथे आयुर्वेद संमेलन आयोजित केले व ११ ऑक्टोंबर १९६८ रोजी कर्करोगाच्या असाही वेदना निश्चल मनाने सहन करीत या जगाचा निरोप घेतला. मृत्यूनंतर आपले कुठेही स्मारक नको, समाधी नको याची त्यांनी जशी जाणीव करून दिली तसेच कर्करोगाच्या रुग्णालयाच्या योजनेस मान्यता देऊन अखेरच्या क्षणी देखील ती लोकसेवेचे वृत्त त्यांनी जोपासले.

राष्ट्रसंतांच्या मराठी व हिंदी अशा दोन्ही भाषेतील ग्रंथसंपदेचा आकडा जरी विचारात घेतला तरी त्यांची संख्या ५८ एवढी मोठी आहे. ग्रामगीता, अनुभव सागर, भजनावली भाग एक दोन, लोकशाहीचे पोवाडे, राष्ट्रीय भजनावली, आदेश रचना, श्लोक, आनंदामृत ओवीबद्ध ग्रंथ, आत्मविकास अभंगावली, माझी आत्मकथा, सुविचार सा, गीत प्रसाद व युग प्रभात लेखसंग्रह, हितबोध लेखसंग्रह, लहर की बरखा तीन भाग, गांधी गीतांजली भजनावली, सदविचार प्रवाह, विद्यापुष्प, सामुदायिक प्रार्थना पाठ, मेरी जापान यात्रा व गद्यात्मक सर्जनात्मक साहित्य त्यांनी लिहिलेले आहे. मध्ययुगीन ओवी छंदात, श्लोक, अभंग व भजन, पोवाडा तसेच गद्य प्रकारात त्याचे लेखन प्रसिद्ध आहे.

शोधनिबंधाची गृहीतकृते

१. राष्ट्रीयत्व संकल्पना स्पष्ट करणे.

२. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या निवडक साहित्यातील राष्ट्रीयत्वाचा शोध घेणे.

राष्ट्र, राष्ट्रीयत्व किंवा राष्ट्रवाद ही गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे. या संज्ञांचा वापर अनेकदा परस्परसंबंधित घटनांच्या विविधतेला सूचित करण्यासाठी केला जातो, ज्यामुळे त्यांच्यात द्विधा मनस्थिती निर्माण

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

होते. अशा द्विधा मनस्थितीचे एक कारण म्हणजे त्या सर्वांची व्युत्पत्ती एकाच लॅटिन शब्द ' natio ' मध्ये आहे जो जन्म किंवा वंश दर्शवितो.

राष्ट्र, राष्ट्रीयत्व व राष्ट्रवाद संकल्पना :

भूतकाळात एक प्रमुख दृष्टिकोन असा होता की एक राष्ट्र बनण्यासाठी, समान वंश, भाषा, धर्म इत्यादी सामायिक असलेल्या लोकांनी भौगोलिक क्षेत्रात एकत्र राहावे. तथापि, या दृष्टिकोनाला आता फारसे महत्त्व नाही. आज सामान्यतः स्वीकारल्या जाणाऱ्या दृष्टिकोनानुसार समान वंश, भाषा, धर्म इत्यादी गुणधर्म सामायिक करण्याऐवजी समान जाणीवेची भावना राष्ट्राचा आधार बनते. राष्ट्राचा एक राजकीय अर्थ असतो जो राष्ट्रीयत्वापेक्षा वेगळा असतो. जेव्हा राष्ट्रीयत्व एखाद्या राज्याचे आयोजन करते किंवा किमान भविष्यासाठी एखाद्या राज्यात एकत्र राहण्याची समान इच्छाशक्ती जपते तेव्हा ते राष्ट्रात रूपांतरित होते. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या काळात आणि पोलंड विभाजनाच्या वेळी प्रथमच 'राष्ट्र' हा शब्द उपयोगात आणला गेला. "राष्ट्र म्हणजे जनतेतील जाणीव युक्त कार्यशील अंश असे मानले गेले"[१]

इंग्रजी भाषेत नेशन (Nation) या शब्दाची व्युत्पत्ती पाहिली तर तीत राष्ट्र या शब्दाचा आधुनिक अर्थ ग्रंथित झाल्याचे दिसून येत नाही. Nation या शब्दाचे मूळचे नेशिवो Natio या लॅटिन शब्दात असून त्याचा अर्थ ट्राईब (Tribe) जन्म अथवा वंश असा आहे. वेबस्टरच्या विशाल शब्दकोशात 'नेशन' या शब्दाचे पुढील अर्थ दिलेले आहेत. कम्युनिटी कास्ट, क्लास किंवा व्यवसायाने व हितसंबंधाने निर्माण झालेला वंश, वर्ग, देश रक्ताचे नाते असलेले लोक किंवा भाषा धर्मपरंपरा यांनी परस्पराशी संबंधित लोकसंस्था, परंपरा आणि सामाजिक ऐक्य असलेला मानवी समुदाय असे भिन्न भिन्न अर्थ दिलेले आहेत.[२] या सर्व अर्थातून नेमका अर्थ कोणता स्वीकारावा कारण 'राष्ट्र' शब्दासाठी दिलेल्या अर्थात 'राष्ट्रीयत्व' या शब्दाच्या अर्थाची ही गुंतागुंत झालेली दिसते.

दि मीनिंग ऑफ नॅशनॅलिझम या ग्रंथाचा करता लुईस एल स्नायडर यांच्या मते इतिहासाच्या प्रवाहात राष्ट्रभावानेचा अर्थ सतत बदलत गेला. त्यामुळे एका संज्ञेचे विविध अर्थ सांगण्यात येऊ लागले. म्हणूनच रॅम्समुलर, हर्बट, बर्नार्ड आदी पंडितांनी अशी कबुली दिली की, 'राष्ट्र' शब्दाची निश्चित व्याख्या करणे दुसाध्यच आहे. म्हणूनच राष्ट्र शब्दाचे वंश, भाषा, देश, धर्म संस्कृती, इतिहास, परंपरा, शिक्षण साहित्य, राजकीय व आर्थिक हितैक्यता इत्यादी लक्षणे सांगता येतात.

सुप्रसिद्ध इतिहासकार अर्नेस्ट वॉकर राष्ट्राची सर्वसमावेशक व्याख्या करताना म्हणतात "राष्ट्र म्हणजे असा लोकसमूह की, जो अनेक वंशाचा बनलेला असून ज्यांच्या जवळ इतिहासाच्या कालोघात प्राप्त झालेला भावनांचा व विचारांचा सर्वसामान्य ठेवा असून जो एका विशिष्ट भूप्रदेशात वास्तव्य करतो"[३]

बिपिनचंद्र पाल- “राष्ट्र ही एक आध्यात्मिक आणि नैतिक सजीवता मानल्यास तिची अभिव्यक्ती सातत्याने ऐतिहासिक स्मृती आणि भावी उद्दिष्टे यांच्याद्वारे होते हेही मान्य करावे लागते.”[४]

स्वातंत्र्यवीर वि.दा. सावरकर- “आम्ही हिंदू हे स्वयंमेव राष्ट्र आहोत. कारण धार्मिक, वांशिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक अशा साऱ्या आप्तबंधनांनी आम्ही एकात्म एक राष्ट्र बनले असून त्यांच्या जोडीला प्रादेशिक एकतेची देणगी आम्हाला नित्याची लाभली आहे. आमचे वांशिक अस्तित्व हिंदुस्तानशी आमच्या प्रिय अशा पितृभूमीशी नि पुण्यभूमीशी एकरूपता पावलेले आहे. पण या सर्वाहून महत्त्वाची अशी गोष्ट म्हणजे आमची इच्छा आम्ही हिंदू राष्ट्र आहोत. अशी आहे ही होय. आणि म्हणूनच आम्ही राष्ट्र आहोत”[५]

अशाप्रकारे वरून विवेचनावरून एवढे लक्षात येते की, राष्ट्र म्हणजे प्राकृतिक सीमा असलेला देश नव्हे तर राष्ट्र म्हणजे भावना आहे की जी इतिहास घडवून देशाच्या सीमा निश्चित करते.

राष्ट्रवाद संकल्पना :

आधुनिक इतिहास घडविणाऱ्या ज्या अनेक शक्ती आहेत. त्यापैकी राष्ट्रवाद ही एक प्रभावी शक्ती होय. तिचा उगम पश्चिम युरोपात १८ व्या शतकात झाला १९ व्या शतकाच्या काळात राष्ट्रवाद सर्व युरोपभर पसरला आणि विसाव्या शतकात तो विश्वव्यापी ठरला. राज्यवाद ही इतिहासाची निर्मिती असल्यामुळे भिन्न भिन्न देशात त्या त्या देशातील राजकीय कल्पना आणि सामाजिक रचना यांच्या स्वरूपानुसार राष्ट्रवादाचे स्वरूपही भिन्नभिन्न असल्याचे आढळते.

राष्ट्रवाद ही एक मनाची अशी अवस्था आहे की ज्या अवस्थेत व्यक्तीची सर्व निष्ठा राष्ट्राच्या ठिकाणी केंद्रीत झालेली असते. स्वतःच्या जन्मभूमी विषयी प्रगाढ असा जिव्हाळा, राष्ट्र परंपरेविषयीचा उत्कट अभिमान आणि त्या भूमीवरील शासकीय सत्तेसंबंधी अति आपुलकी या गोष्टी उण्या अधिक प्रमाणात ऐतिहासिक काळापासून आढळून येतील. “समूहाने एकत्र जीवन जगण्याची जिवंत व कार्यक्षम इच्छा हीच राष्ट्रवादीचे मूळ आहे.”[६]

मराठी साहित्याला राष्ट्रीय कवितेची एक मोठी परंपरा लाभलेली आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांची कविता सुरुवातीला ईश स्तवनामध्ये रमली. नंतर ती देशभक्तीकडे वळलेली दिसून येते. कारण सभोताली स्वातंत्र्य चळवळीची वातावरण होते. राष्ट्रीय कवितेची राष्ट्रीयत्वाची सर्व लक्षणे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या साहित्यातून दिसून येतात. आत्मप्रत्यय, विशालता, ध्येयदायित्व, उत्तेजगता, कृतिप्रेयकता, स्वातंत्र्यनिष्ठा, वीरविभूती पूजा, निसर्ग आणि इतिहास यांनी सिद्ध केलेल्या स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या मार्गावरील विश्वास, मातृभूमीचे ऋण फेडण्याच्या भावनेतून देशभक्ती आणि हुतात्म्यातून राष्ट्राच्या पराक्रमाला खरेखुरे तेज चढते या सिद्धांतावर विश्वास आणि मानव हिताचा

व्यापक अर्थ ह्या सर्वच अंगाने राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची कविता राष्ट्रीयत्वाची भावना प्रबळतेने मांडताना दिसते.

"राष्ट्रवाद ही एक व्यापक, शक्तिशाली संकल्पना असून ती एक चळवळ म्हणून अस्तित्वाची पूर्वकल्पना देते. ही संकल्पना असे मानते की प्रत्येक राष्ट्राने स्वतःचे राज्य करावे. बाह्य हस्तक्षेपापासून मुक्त असावे. आपली संस्कृती, वांशिकता, भौगोलिक स्थान, भाषा, राजकारण, धर्म परंपरा, इतिहासात वरील विश्वास यासारख्या सामायिक, सामाजिक वैशिष्ट्यांच्या संयोजनावर आधारित एकल राष्ट्रीय ओळख निर्माण करणे व ती कायम राखणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. राष्ट्रवाद म्हणजे एका राष्ट्राबद्दल प्रेम, निष्ठा आणि अभिमान असणे या भावनांमध्ये राष्ट्रीय ओळख, सामायिक संस्कृती, भाषा इतिहास आणि मानवी मूल्यांचा समावेश असतो. ज्यामुळे लोक यामध्ये एकत्वाची भावना 'आम्ही'ची भावना निर्माण होते. देशभक्ती, राजकीय विचारसरणी सार्वभौमत्वाची, स्वातंत्र्याची कल्पना, चळवळी, आंदोलने मनवतावादी मूल्ये या सर्वांचा विचार या संकल्पनेत होते."[७]

भजनातून राष्ट्र जनजागृती :

तुकडोजींनी प्रबोधनाचे व जनजागृतीचे माध्यम म्हणून भजने रचून ती धार्मिक माध्यमातून प्रभात फेऱ्या, वृत्तोत्सव, एक्के, सप्ते, चातुर्मास याद्वारे रूढ केली. त्यातून लोकसंग्रह घडवला ते जनसमुहाला अंतकरणाच्या ओलाव्याने अंतरिक तळमळीने महाराज सांगत महाराजांनी राष्ट्रीयता व बलसंपन्नता आधी विचार ग्रामीण जनतेला फार मोठ्या प्रमाणात दिले ते आखाडे कृषी प्रदर्शन शंकर पट भरवीत विविध कार्यक्रमातून राष्ट्रीय गीतांची पेरणी त्यांनी केली होती. स्वातंत्र्याच्या चळवळीला गांधींनी शहरात पोहोचविले व शहरी लोकांना स्वातंत्र्याची भाषा शिकविली खेड्यातील लोकांना मराठी मुलखात तरी महाराजांनी स्वातंत्र्याच्या चळवळीची चळवळीचे पायाशुद्ध तत्त्वज्ञान सक्रियपणे दिले त्या तत्त्वज्ञानाची भाषा खेळताना गवसली नसेल पण चळवळीचा आत्मा मात्र त्यांच्या हाती गवसला गेला व हे महान कार्य महाराजांमुळे घडले.[८]

पराधीनतेचे दुःख :

भारताच्या पराधीनतेचे दुःख महाराजांना बचत होते. पारतंत्र्याचे दुष्परिणाम व त्यामुळे होणारी जाचणूक, गांजणूक उघड्या डोळ्यांनी पहावी लागे. ती पाहून ते तळमळत होते. 'भारत ओस झाला असून असुराने करी धरला' (अनुभव सागर भजनावली पृ. २), 'असुरी राज्य गिळीले' (अनुभव सागर पृ. १५२) याची त्यांना तीव्र खंत वाटे. 'भरत भू दास्यात पडली', 'परवशता पुरी उलटली' व त्यामुळे 'गुलामगिरीच्या कर्कश बेड्या पायी करी पडल्या' आणि परवशतेच्या भरी भारतभू दुःखी जाहली'(पृ. १५० अनुभव सागर) हे त्यांना अगदीच असह्य होत होते.[९] त्यांची कविता हे त्यांच्या कार्याचे साधन

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

ठरत होती. तिच्यातील बोधामृतात राष्ट्रीयता घोळून निघत होती. मराठवाड्यातील निजामी राजवटीचाही उल्लेख त्यांच्या भजनातून ते देतात.'एक रावण निघून गेला असला तरी दुसरा झाला हा' (अनुभव सागर भजनावली पृ. १५१) परक्यांनी चहूबाजूनी देश दुर्बल केला व आमचे तन-मन धन धरून नेले. आम्हाला शरीरासकट परतंत्र केले व त्यामुळे बहुपंगू झालेल्या या भारतात स्वात्मता नच उरल्या' बद्दल दुःख होते. शब्दरचनेतही महाराज चतुर होते. दोन्हीकडून भारत नागवला जात असल्याचे त्यांनी 'द्विधा घसले' या शब्दरचनेतून सुचित केले. झोपडीचे का असेना पण स्वातंत्र्य हवे होते कसेही असले तरी आपले ते आपलेच. या भावनेने स्वराज्याच्या आगमनाबद्दल महाराज उत्सुक होते. गुलामगिरीच्या मोरापेक्षा हक्काचा कोंबडा बरा ही त्यांची धारणा होती. आपल्या भजनांच्या माध्यमातून पारतंत्र्यात असलेल्या तरुणांच्या मनात भारतीयांची प्राचीन आदर्श व मूल्य पेरून त्यांच्यात स्फूर्ती निर्माण केली. स्वातंत्र्यप्राप्ती पूर्वी राष्ट्रसंतांची ही प्रचार पद्धती अविरत सुरू होती. प्राचीन आदर्शामधील वीर वृत्तीचे दाखले देण्यामध्ये त्यांनी औचित्य साधले. शौर्यधैर्याच्या कथा प्रभावी पद्धतीने भारावल्या भाषेत मांडण्याचे महाराजांचे कसब महाराजच जाणोत. गीतेतील दृष्टांत देत तरुणात वीर वृत्तीची जोपासना महाराजांनी केली. एकेकाळी गांजलेल्या मराठ्यांना महाराजांनी शिवछत्रपतीच्या विरोज्वल चारित्र्याची आठवण करून दिली व सांगितले की राष्ट्राचे दास्य नाशवा, मरणे जगणे दोन्ही सारखे आपणा' (अनुभव सागर पृष्ठ २२२)

भारत हा संत महंतांचा, ऋषीमुनींचा पावन भूमी असलेला देश आहे. या राष्ट्राची समाजाची घडी नीट बसविण्यासाठी संत महांतांनी पुढे आले पाहिजे. त्यांनी मंदिरात केवळ घंटा न वाजविता व ध्वनी धतुरे न करता ते सोडून देऊन भारताची हाक ऐकायला सांगितले. 'भारताचे चालक व ईशाचे बालक तुम्हीच'. अशाप्रकारे देशात कुठेही गेले तरी महाराज लहान सहान संतापासून तर मोठ्या संतापर्यंत सर्वांना भेटून आपली विचारधारा हळूहळू सांगत व पटवून साधून त्यांना राष्ट्रप्रेमी बनवत.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात नवयुवकांमध्ये नवचैतन्य निर्माण करण्याचा खटाटोप महाराजांनी केला. राष्ट्रसेवा साधण्यासाठी आंधळी भक्ती मागे टाकून कर्तव्य घोडा सावरावा व व्यसनांना आवरावे असा आवश्यक उपदेश त्यांनी केला. "मुखचंद्र सुखलेल्या हिंदू प्रभूच्या लेकरांना इतिहास पुरुषाचा ठसा याद करायला प्रवृत्त केले. भारताच्या गत वैभवाची जाणीव देऊन 'परदास्यी राहण्यापेक्षा मरण बरे' अशा स्थितीत जगवते तरी कसे? असा प्रश्न विचारला परक्या विरुद्ध बोलणे त्यावेळी महा दुस्कर असतानाही महाराजांनी ते केले. यातून त्यांचा बेडर राष्ट्रवाद निर्भय ध्येयवाद आढळतो.

"परकी सत्ता नष्ट होवो
झळको स्वतंत्रतेचा दिवा" (अनुभव सागर पृ.१५२)

हे अंतरीचे बोल खोलून दाखवून 'अर्जुनासमवीर व्हा!'(अ. सा.११८), 'भारताचे ग्रहण नेत्री पाहू नका'(अ. सा.११९) 'समरी प्राण देऊन स्वातंत्र्य मिळवा व आपले काव्य बनवा' अशी भावी भारताच्या बाबतची इतिहास रेखा हिंदू लेकरासमोर चित्रित करून दाखविली आणि आपल्या सुख स्वातंत्र्याला जपायला कळकळीने सांगितले. आपल्या भजनाच्या काव्याच्या आधारे एकता संघटन समन्वयांवर भर दिला.

राष्ट्र जागवा

राष्ट्र जागवा

जागृत व्हा तरुणांनो

वीरवृत्तीचा दिवा उजळवा ।

तसे नच झाले तर मरनेच बरे ।

राष्ट्र जागविण्यासाठी महाराजांनी बाल, तरुण व स्त्रियांनाही चेतना दिली. क्रांती एका दिवसात होत नाही. त्यासाठी प्रचंड पूर्वतयारी हवी असते. तिच्या मुखाशी ज्वालांचा विस्फोट होण्यासाठी मानसिक, बौद्धिक पृष्ठभूमी बऱ्याच काळापूर्वी प्रयत्नपूर्वक तयार करावी लागते याची जाणीव महाराजांना होती. खेड्यापाड्यातून क्रांतीचे हे तत्त्वज्ञान कार्यरूप करण्यासाठी तुकडोजी महाराज अविरत, अविश्रांत, अथक प्रयत्नशील होते. विदर्भातील खेड्यापाड्यात ब्रिटिश सत्तेबाबत असंतोष निर्माण करण्याचे कार्यही महाराजांच्या प्रभातफेरीने केले. 'चल, उठ भारता आता ही वेळ नसे निजण्याची' ही गर्जना त्यावेळेच्या प्रभात फेरीतून महाराजांनी दिली.

शूरवीर तयार करणारे संतही या महाराष्ट्राच्या भूमीने दिले. समर्थ रामदास स्वामी व जगद्गुरु तुकोबाराय यांनी शिवरायांना त्याकाळी फार मोठे पाठबळ दिले. तीच परंपरा पुढे विदर्भाकडे आली विदर्भात संत निर्माण झाले. वैराग्यमूर्ती गाडगे महाराज व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ही दोन संत चंद्रसूर्याप्रमाणे सदैव तळपत राहतील व इतिहासात आठवणीत राहतील. मोझरी येथे स्थापन त्यांनी केलेले श्री गुरुदेव सेवाश्रम आजही राष्ट्रसेवेचे कार्य निरंतर करीत आहे. सालबर्डी येथे अभूतपूर्व यज्ञ महाराजांनी घडविला. लाखो लोकांचे संघटन घडून आणले. ही ऐतिहासिक घटना घडली. या जनसमुदायामुळेच पुढे राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी यांची भेट घडली. महाराजांचे प्रस्थ वाढले. जनता जागृत करण्यासाठी विदर्भात कोणी महाराज जेवन देतो अशी चुकीची माहिती गांधीजींना तरी दिली. गांधीजींनी महाराजांना भेटण्यासाठी चिठ्ठी पाठविली. वर्धा येथील सेवाग्राममध्ये महात्मा गांधीजीचे मौन केवळ महाराजांच्या भजनाने तुटले. एवढी ताकद महाराजांच्या भजनात होती. 'किस्मत से राम मिला जिसको जिसने ये तीन जगा पायी' या भावपूर्ण भजनाने बापूचे भान हरपून गेले और गावो म्हणून

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

बापूचे मौन सुटले. आप देश के लिए कुछ किजीये असे महात्मा गांधींनी महाराजांना सांगितले. चातुर्मास, सप्ते, एक्के यातून राष्ट्रीय चळवळ महाराजांनी उभी केली. महाराजांच्या आष्टी येथील भजनाने परकीय सत्तेबाबत जनमत तयार झाले.

"झाड जुडेले बंब बनेंगे
पत्थर सारे बॉम्ब बनेंगे
भक्त बनेगी सेना नाव लगेगी किनारे
अब काय कोई धूम मचाते हो आते है नाथ हमारे"

आष्टी, चिमूर, बेनोडा येथील सत्याग्रह महाराजांच्या कार्याने व भजनाने घडविला. ब्रिटिशांनीही त्यांचा धसका घेतला. महाराजांच्या भजनाने इतिहास घडविला. असा एकमेव संत महाराष्ट्रात निर्माण झाला की जो देशासाठी कारागृहात गेला. देश स्वतंत्र झाल्यावरही राष्ट्रीय कार्य त्यांनी सोडले नाही. "अब तो स्वराज्य आया है अपना गाव सुंदर बनाओ" स्वराज्याचे सुराज्य होण्यासाठी महाराजांची खंजेरी गावोगाव गर्जू लागली. त्यांनीं विश्वशांती नामसप्ताह संपन्न केला. 'गुरुदेव' मासिक सुरू केले. सामुदायिक प्रार्थनेस बैठक प्राप्त करून दिली. यातून एक संस्था अखिल भारतीय गुरुदेव सेवाश्रम' मोझरी येथे उदयास आले.

"भगवी टोपी शांती सुखाची
शुभ्र खादीची सदभावाची
मस्तकी टिळक तो प्रेमाचा
साधी राहणे उच्च विचारसरणी तुकडोजींची छटा"

साने गुरुजींनी स्वातंत्र्यानंतर पंढरपूरचे मंदिर हरिजनांसाठी खुले नव्हते म्हणून आंदोलन सुरू केले. त्यावेळी साने गुरुजींना त्यांच्या उपोषणाला पहिला पाठिंबा तुकडोजी महाराजांनी दिला. महाराजांनी मदत केली.

महाराजांची कीर्ती दिल्लीपर्यंत पोहोचली. भारताचे पहिले राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्र प्रसाद महाराजांच्या भेटीसाठी मोझरीस आले. महाराजांनाही राष्ट्रपती भवनात निमंत्रण देण्यात आले राष्ट्रपती भवनात महाराजांची खंजरी निनादली. राष्ट्रसंत पदवी त्यांच्या कार्यामुळेच डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी महाराजांना दिली. ग्राम सुधारणेचा कार्यक्रमातही लालबहादूर शास्त्री गुलजारी नंदा यांनीही मोझरीला भेटी दिल्या. महाराजांची शिस्त पाहून ते दंग झाले. इ.स. १०५४ साली विदर्भ साहित्य मेळावा गुरुकुंज येथे घेण्यात आला. त्यामध्ये महाराजांची 'ग्रामगीता' प्रकाशित केल्या गेली. या नाविन्यपूर्ण ग्रंथामुळे अनेक खेडे सुधारले. माणसे दुरुस्त व्हायला लागली. ग्रामगीतेच्या आधारे हिवरे

बाजार, राळेगणसिद्धी, पाटोदा आदी गावे आदर्श गावे म्हणून जगाच्या नकाशावर आली. तुकडोजी महाराज गावोगाव नशाबंदी, बलिदान बंदी, आखाडा संघटन गोवंश बंदी करण्यासाठी फिरले. भूदान यज्ञ चळवळीतही महत्त्वाचे योगदान महाराजांनी दिले. वर्धा जिल्ह्यात पवनार आश्रम आहे. संत विनोबा भावेंनी भूदान यज्ञ घडविला व या कामे महाराजांनी त्यांना मोलाची मदत केली. महाराज या कामासाठी अकरा दिवस फिरले. महाराजांना अकरा हजार एकर जमीन लोकांनी दिली. ती विनोबांना महाराजांनी दिली. इस १९६२ साली चीनने भारतावर आक्रमण केले; तेव्हा महाराजांनी केलेले कार्य अविस्मरणीय आहे. भारताच्या सैन्यास प्रेरणा देण्यास महाराज सीमेवर धावले. त्यावेळी भारताचे संरक्षण मंत्री यशवंतराव चव्हाण होते. तेही महाराजासमवेत होते. स्वस्थ बसलेल्या भारतीय तरुणांना ते म्हणतात,

"अग्नी भडकला युद्धाचा
तू स्वस्थ होऊन बसे
रक्त न उसळे तुझे तरुण म्हणावे कसे?"
दिलबर के लिए दिलदार है
हम दुश्मन के लिए तलवार है हम

सैन्यात चैतन्य महाराजांच्या भजनाने निर्माण केले. असा संत की जो देशाच्या रक्षणासाठी रणांगणावर गेला. तत्कालीन पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी महाराजांचे कार्य लक्षात घेता मोझरीला आल्या. थोर पत्रकार आचार्य अत्रे महाराजांच्या भेटीला येत असत. स्वामी विवेकानंद पहिल्या विश्वधर्म परिषदेसाठी शिकागोला गेले; परंतु दुसरी परिषद जेव्हा जापान येथे भरली तेव्हा भारताचे नेतृत्व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी केले. मलया, ब्रह्मदेश व जापान या देशांचा दौरा महाराजांनी केला. महाराज अनेक संस्थांशी संबंधित होते. राष्ट्रसंतांनी निर्माण केलेली संस्था ही लोकांसाठी उभारली. संचालक मंडळ त्यांनी निर्माण केले. या संताने मानवतेचे मंदिर बांधले व इतर मंदिर त्यांची आवश्यकता लक्षात घेता बांधली. आयुर्वेद महाविद्यालय, शाळा, डी.एड., बी.एड. तसेच आयुर्वेद रसशाळा त्यांनी स्थापन केली. या सर्वांपासून महाराज अलिप्त राहिले व जनसेवेकडे लक्ष त्यांनी पुरविले. मराठी व हिंदी वाड्मयाच्या इतिहासालाही त्यांच्या वाडमयीन कार्याची दखल घ्यावीच लागते. इयत्ता चार वर्ग शिकलेला हा संत त्याने मराठी व हिंदी साहित्यात उत्कृष्ट व चौफेर लेखन केले. हे वाङ्मय करोडोच्या मुखी जाण्यासाठी आजही गुरुदेव सेवा मंडळाच्या हजारो शाखा कार्यरत आहेत.

महाराजांच्या वाङ्मयातून देशनिष्ठा, देशभक्ती, देशप्रेम ओतप्रोत पहावयास मिळते.राष्ट्रीय जागृती हा त्यांच्या जीवनाचा प्रमुख उद्देश होता. राष्ट्रसेवा हा त्यांचा जीवन मार्ग होता. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य हा त्यांचा जीवन निर्णय होता, तर राष्ट्रप्रेम हा त्यांचा जीवनक्रम होता. महाराज पारतंत्र्य व स्वातंत्र्य या

दोन्ही काळात असल्यामुळे भारत देशाची दोन्ही काळातील अवस्था त्यांनी अनुभवलेली होती. त्यांनी रचलेली मराठी राष्ट्रीय भजनावलतील भजने राष्ट्रगीते आजही भारतातील बंधू भगिनींना राष्ट्रसेवेची वेळोवेळी स्फूर्ती व प्रेरणा देत आहेत. राष्ट्रीय भजनावलीत एकूण ९१ भजने आहेत. महाराजांची असंख्य हिंदी पद रचनाही राष्ट्रभक्तीपर आहे.

महाराजांनी ग्रामन्नोतीच्या दिव्याबरोबरच वीर वृत्तीचा दिवा उजळण्यास भजनाद्वारे प्रोत्साहित केले आहे. संतांनी या देशातील क्षात्रवृत्ती क्षण केली अशी टीका केली जाते. या टिकेस महाराजांची राष्ट्रीय भजने उत्तर आहेत.

"या भारतात बंधुभाव नित्य वसु दे
दे वरची असा दे
हे सर्व पंथ संप्रदाय एक दिसू दे
मतभेद नसू दे
दे वरची असा दे"

हे महाराजांचे देशभक्तीपर गीत स्वातंत्र्योत्तर काळात खूपच लोकप्रिय झाले. शालेय क्रमिक पुस्तकात व विद्यापीठ अभ्यासक्रमात व नागपूरच्या राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठाचे विद्यापीठ गीत म्हणूनही ते मान्यता पावलेले आहे.

भारताच्या सुपुत्रांनो उठा
घ्या राज्य आपुल्या हाती
भाग्य उदयास आलेले वाढू द्या अंगीच्या रक्ता
स्वातंत्र्यदेवता आली भारतात सुख द्यायला
प्यारा हिंदुस्तान है I गोपालो की शान हैI हिंद सदा के लिए आझाद रहेगा I
जुग जुग जियेगा I
उठा श्रीमंतांनो! अधिकाऱ्यांनो! पंडितांनों सुशिक्षितांनों !साधूजणांनों!
हाक आणि क्रांतीची!

अशी कितीतरी क्रांतिकारी देशभक्तीची गीते, भजने अभंग महाराजांची आहेत. ती भारतीयांच्या मनामनात राष्ट्र प्रेरणा, राष्ट्रभावना जागृत ठेवतात.

ग्राम हेच भूवैकुंठ -

जनता जनार्दनातच देव आहे केवळ हा उद्देश समोर ठेवूनच महाराजांनी ग्रामाला स्वर्ग (भुवैकुंठ) बनविण्याकरिता देशातील दुःख दारिद्र्य नाहीसे करण्यासाठी समाजातील उच्च-नीच भेद दूर सारून

सर्व मानव जात सुखी समाधानी व आनंदी राहील आणि ज्यात कुणाच्याही मनात परकेपणाची भावना राहणार नाही. एका कुटुंबाप्रमाणे बंधू-भावाप्रमाणे सर्व वागतील. हेच प्रधान उद्दिष्ट महाराजांचे ग्रामगीता निर्मितीमागे होते. भारत हा खेड्यांचा देश आहे हे लक्षात घेऊन या खेड्यांच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी काय करता येईल याचा विचार तुकडोजींनी ग्रामगीतेतील ४१ अध्यायातून केला. त्या संदर्भात तुकडोजी म्हणतात,

ग्रामगीता माझे हृदय I त्यात बसले सद्गुरु राय I
बोध त्याचा प्रकाशमय I दीपवोनी सोडील ग्रामासी II (अ.४१/१०६)

सबंध ग्रामगीतेतून एकतेची भावना, राष्ट्रीय एकात्मता, महापुरुषांचा वारसा, संतांचे, समाज सुधारकांचे ऐतिहासिक कार्य, संस्कार, शिक्षण महिलोन्नती, ग्राम कुटुंब रामराज्य संकल्पना, ग्राम आरोग्य, अंधश्रद्धा निर्मूलन, समाज परिवर्तन, धर्माचे कार्य, आदर्श विवाह पद्धती, आदर्श अंत्यसंस्कार, जीवन शिक्षण, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, स्वच्छता संदेश, आदर्श दिनचर्या, ग्रामोद्योग, ग्रामसेनेची भूमिका, प्रयत्न प्रभाव, सामाजिक दृष्टिकोन, मतदार जागृती, सामुदायिक प्रार्थना, ग्राम पुढारी, कार्यकर्ता, प्रचारकांची भूमिका, ग्रामीण समुदाय परिवर्तन, मानवतावादी मूल्यांची रुजवणूक आधी बाबींचा विचार राष्ट्रसंतांनी ग्रामगीतेत केलेला आहे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज म्हणतात, सर्वांस असावा संतोष I दुःख न व्हावे प्राणीमात्रास I
याचा सक्रिय करावा अभ्यास I धर्मनिती बोलिली II (ग्रा. अ.२/८)

राष्ट्रीयत्वाची भावना पूर्वीच्या काळी धर्माने टिकवलेली दिसून येते. कुणाचेही अहित न चिंतता जगाचा विकास साधण्याचे आत्म समाधान मिळवावे हाच धर्माचा बाणा आहे. जगातील सर्व प्राणी मात्र आनंदी असावे कोणासही दुःख होऊन देऊ नये याचा सक्रिय अभ्यास धर्मात केला जातो जगात वेगवेगळ्या प्रवृत्तीचे लोक असतात प्रत्येकाची वागण्याची बोलण्याची काम करण्याची पद्धत वेगवेगळी असते परंतु सर्वांमध्ये सहकार्याची भावना ठेवून सुख प्राप्त करावे. कोणावरही सत्तेचा धाक असायला नको. चांगले कार्य करायला कुणाला शिक्षेची भीती नको. आपापले कर्म चांगल्या रीतीने करावे हे धर्म शिकवितो. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी मनुष्य धर्म कुटुंब धर्म समाज धर्म ग्राम धर्म राष्ट्रधर्म आणि विश्व धर्म यांची संकल्पना अतिशय सुंदर पद्धतीने मांडलेली आहे. जे सत्य शिवाय लोकांशी चांगले वागतात आपल्या स्वभावाने कोणाचाही भेदभाव न ठेवता सर्वांमध्ये मिसळतात त्यांना धार्मिक म्हणावे. व्यक्तीधर्म, कुटुंबधर्म, समाजधर्म, गावधर्म या सर्वांना योग्य न्याय दिल्यास राष्ट्रधर्माचा विकास मार्ग मजबूत होईल. यासाठी व्यक्ती ही कुटुंबपूरक, कुटुंब समाजपोषक, गाव राष्ट्रसहाय्यक झाले तर संपूर्ण विश्वात शांतता नांदेल.

राष्ट्रसंतांनी सर्वधर्मसमभावाची संकल्पना आपल्या ग्रामगीतेतून मांडली आहे. “येशू ख्रिस्त, बुद्ध, महावीर, श्रीकृष्ण, झरतृष्ट या सर्वांनाच सर्वांची काळजी होती. संपूर्ण विश्व सुखी व्हावे असे त्यांना वाटत होते. अल्ला, गॉड, अर्हत, देव, अहुरमज्द, निर्वाण, शिव अशी विविध नावे असले तरी जगात सर्वांना सुखी करावे. अशीच सर्वांची भावना होती. सर्व धर्म हेच सांगत आहेत. धर्मात हिंदू, मुसलमान, बौद्ध, पारशी, ख्रिश्चन, शीख, जैन असे काहीच नाही.”[९] म्हणूनच राष्ट्रसंत भजनात म्हणतात, “सबके लिए खुला है मंदिर यह हमारा
आओ कोईभी धर्मी आओ कोईभी पंथी
मतभेद को भुला है यह मंदिर हमारा”

राष्ट्रसंतांची साहित्य विषयक भूमिका :

साहित्यिकाला समाजापासून दूर राहता कामा नये समाजाच्या सुखदुःखाची समरस त्याला होता आले पाहिजे स्वतःला सुचणारे विचार पूर्ण या कल्पना येणारे अनुभव आणि निर्माण होणाऱ्या शंका दुसऱ्या निर्मितीत होतील याच विषयाच्या तळमळीने त्याची लेखणी सतत लेखन करत गेली पाहिजे. साहित्य सुश्रुषा, मानवी प्रेम हा आत्मसाक्षात्कार शांती व मानवता हाच साहित्यिकाच्या लेखणीचा हेतू असला पाहिजे. त्या संदर्भामध्ये ते म्हणतात,

मै कवि नही करुणा हु ,मै उन दु:खीयो की दिल की I
मै साधू नही साधना हु, प्रेम की सत् नेम की I
ना शांती है मुझे, हू मै पिछडे जनो की भावना I
इंसान बनने जो चले, मै हु उनकी शुभकामना II

भजनातील राष्टभक्ती :

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे व्यक्तिमत्वात आध्यात्मिक व राष्ट्रीय असे दोन्ही प्रवाह एकवटलेले दिसतात. तुकडोजी महाराज राष्ट्रभक्तीचे धगधगते यज्ञ कुंडच होते त्यांची बहुतांशी रचना देश प्रेमानेच ओथंबलेली आहे. त्यांच्या देश प्रेमामुळेच त्यांना भारत देशाचे पहिले राष्ट्रपती माननीय डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांनी राष्ट्रसंत या उपाधीने गौरविले आहे. त्यांची खंजिरी युद्धभूमीवर गरजली. त्यांच्या राष्ट्रभक्तीपर भजनांनी समाजमन जागृत केले समाजाला त्यांनी धैर्य दिले. इ.स. १९४२ ची चले जाव चळवळ, भूदान चळवळ, १९६२ चे चीनचे आक्रमण, १९६५ चे पाकिस्तान भारत युद्ध, अशा कसोटीच्या क्षणी त्यांच्या वाणीने बळ दिले. मायभूच्या स्वातंत्र्यासाठी रक्षणासाठी साऱ्या देशाला हाक दिली.

स्वातंत्र्य धराया करी I तोड उराची सुरी I पडू दे प्राण प्रसंगावरी ll [१०]

तुकडोजी महाराजांनी रचलेल्या राष्ट्रभक्तीपर भजनांचे एकत्रित रूप आपणास त्यांच्या राष्ट्रीय भजनावलीत पहावयास मिळते त्यामध्ये राष्ट्रभक्तीपर ९१ मराठी भजने त्यांनी लिहिली आहेत. त्यांनी लिहिलेली राष्ट्र बंधनात तर भारत देशाचे राष्ट्रगीत शोभावे असे आहे.

तन-मन-धन से सदा सुखी हो, भारत देश हमारा I
सभी धर्म अरू पंथ पक्ष को, दिलसे रहे पियारा II
विजयी हो, विजयी हो, विजय हो, भारत देश हमारा II

राष्ट्रीय भजनाबाबत महाराजांनी आपल्या राष्ट्रीय भजनावलीच्या प्रस्तावनात म्हटले आहे की राष्ट्रीय भजन गाणे हा पूर्वीचा साधुसंताचाच मार्ग असून त्याला फक्त आजच्या परिस्थितीनुसार वळण देणे एवढीच गोष्ट नवी आहे व ते आपले कर्तव्य ठरते आपल्या वेद ग्रंथातून सुद्धा राष्ट्राच्या उन्नतीची प्रार्थना गीते व उपदेश वचने भरपूर दिसून येतात ही गोष्ट लक्षात घेऊन प्रत्येक भजन व गायन प्रेमी सज्जनाने राष्ट्र जागृतीच्या दृष्टीनेच यावेळी गीते गावेत. तसेच तेजस्वी भाव श्रद्धा शब्दातून प्रगट करावेत असे मी मनापासून इच्छितो.[११] आज महाराजांची राष्ट्रगीते भारतीयांना राष्ट्र सेवेची स्मृती देण्यास कारण झालेली प्रकर्षाने दिसतात.

तुमचा देश सुखाची खाण, आम्ही क्रांतीचे वीर गडी रे!, आली काय दशा या भारत देशा, उठा रे हिंद पुत्रांनो!, कधी येशील मनमोहना!, क्रांतीची ऐका भे, जी चुकतची, चल उठ भारता! आता ही वेळ, झाला देशव्यापी आकांत, भारत तरुणांच्या काणी ऐकवा, भारत देशात जाग जाग रे, भारत प्रिय तुजला वदशी, भारतभूच्या प्रिय स्वातंत्र्या वर्ष, भारत भूच्या पुण्यपीठावर, भारतभूच्या प्रिय महात्म्या तव, भारत मातेच्या म्हणण्याशी लाज, भारत मातेच्या पुत्राला संकट, भारत वर्षा कधी पहाशी सुदिन, भारतवासी सर्व आम्ही परि कर्म, भारता बलवान व्हाया वाचवी, भारताचा पोर तू तेजाची पोर तू, भारताच्या सुपुत्रांना उठा घ्या भारताच्या सुपुत्रांनो! निकामी, भारतीय रहिवासीयांनो वाचवा, भारतीय नरवीर तू राही सदा, मराठी शूर वीरांनो! निकामी, माझ्या प्रिय भारताशी का हा, या भारतात बंधुभाव नित्य वसु दे, या प्रिय भारताचा जीवप्राण, या प्रिय भारताचा का वीट, राष्ट्र जागवा राष्ट्र जागवा राष्ट्र सुरक्षा आधी करा मग, राष्ट्रधर्म पाया विश्वाचा, राष्ट्रपित्याची अमर भावना, राष्ट्र सुखाची कळकळ निर्मळ, हिंद पुत्रा जाग तू घर चारी, हिंद भूच्या भाविकांनो आत्मबळ, हिंदभूच्या लेकरा! मुखचंद्र का, हिंदभूच्या लेकरांनो! स्वस्थ, हर हर बोलाना बोलाना विरांनो आदी मराठी भजने राष्ट्रभक्ती, प्रेमभावना व्यक्त करणारी आहेत. महाराजांचा भजनांची एक दंडक असा होता की, ते भजनाला आलेल्या सर्वांकडून जगातील व भारतातील सर्व साधुसंतांचा जयघोष करायला लावून 'भारत माता की जय'

असे तीनदा हाताला वर झटका देऊन म्हणवून घेत. असे म्हटल्याने आपल्या देशाविषयी प्रेम, राष्ट्रीय जाज्वल्य भाव जागृत होतो यावर त्यांचा प्रगाढ विश्वास होता.

भजनातून व्यसनाधिनतेचा निषेध :

समाज परिवर्तन हे महाराजांच्या समग्र साहित्याचे प्रयोजन होते. भारतीय समाजाला अंधश्रद्धेबरोबरच व्यसनाधिनतेने ग्रासले होते. समाजाच्या विस्कटलेल्या घडीचे वर्णन महाराजांनी त्यांच्या 'समाज संजीवनी' या ग्रंथातून केलेले आहे.

बिघडली घडी, घडी समाजाची, कोण लावीन वाट याची?
कुणाला चिंता आहे जगताची? पाहतो वाट आम्ही त्याची! II (समाज संजीवनी, पृष्ठ २२)
वाहवा रे दारूची नशा, आली अवदशा, हुशारी गेली,
कंगाल जाहला देश, गुलामी आली II (समाज संजीवनी, पृष्ठ २६)

आपल्या देशातील प्रत्येक तरुण चारित्र्यवान, दीर्घोद्योगी, बलवान, सक्षम निर्व्यसनी असावा असे महाराजांना अपेक्षित होते. ते जेव्हा समाजाचे सूक्ष्मपणे निरीक्षण करीत होते, तेव्हा त्यांच्या लक्षात आले की, अज्ञान, अंधश्रद्धे बरोबरच समाजाला व तरुणांना दारूच्या व्यसनाधीनतेने ग्रासलेले आहे. राष्ट्रसंतांनी दारू आणि इतर अमली पदार्थाच्या व्यसनाधीनतेच्या विरोधात नियोजनबद्ध कार्यक्रम राबविला. त्यांनी दारूबंदीवर अनेक भजने लिहिली व ही भजने खंजिरीच्या तालात गावागावातून गायिली.

निष्कर्ष

१.राष्ट्रसंतांचे साहित्य त्यांच्या देशभक्ती, देशप्रेम, देश निष्ठा, ग्राम स्वराज्य संकल्पना व मानवतावादी मूल्याने परिपूर्ण असल्याने त्यांना 'राष्ट्रसंत' या उपाधीने गौरविण्यात आले.

२.राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे संपूर्ण साहित्य हे राष्ट्रीयत्वाचे निदर्शक आहे.

३. राष्ट्रवाद व समाजवाद या दोन्हीही भूमिका एकमेकांमध्ये मिसळलेल्या असतात त्याचा प्रत्यय राष्ट्रसंतांचे साहित्य देते.

४. समाज परिवर्तन व प्रबोधन हा राष्ट्रसंतांच्या साहित्याचा स्थायीभाव आहे.

५. राष्ट्रसंतांचे साहित्य कोणत्याही राष्ट्रातील व्यक्ती वाचेल त्याला त्याचेच वाटते.

६. राष्ट्रसंतांचे साहित्य हर व्यक्ती, समाज, गाव, देव, देश, धर्म, विश्वाच्या कल्याणाचा व मानवतेचा विचार मांडते.

संदर्भग्रंथ

१. थिओडर हर्षल, हंस कोहन, नॅशनलिझम इट्स मिनिंग अँड हिस्टरी, डी व्हान नॉस्टर्ड कंपनी कॅनडा,१९६५, द्वी, पृ.८२, ८४

२. लुईस एक स्नायडर, दि मिनिंग ऑफ नॅशनलिझम तळटीप, पृ. ८, ९

3. अर्नेस्ट बार्कर, लुईस एल स्नायडर, दि मिनिंग ऑफ नॅशनलिझम, ट्रस्टीज ऑफ रूट गर्ल कॉलेज, न्यूजर्सी, अमेरिका १९५४ पृ.३२

४. बिपिनचंद्र पाल व्ही. पी. वर्मा इंडियन नॅशनॅलिस्ट मुव्हमेंट अँड थॉट लक्ष्मीनारायण अग्रवाल, आग्रा, १९५९ द्वितीय, पृष्ठ २५४

५. वि. दा. सावरकर हिंदू राष्ट्र दर्शन, सौ मं. अ.गाडगीळ, पुणे १९७४ प्र. पृ.७३, ७४

६.हंस कोहन, नॅशनलिझम इट्स मिनिंग अँड हिस्टरी, पृ.१३

७. थिओडर हर्षल, हंस कोहन, नॅशनलिझम इट्स मिनिंग अँड हिस्टरी, तत्रेव पृ.११

८. भाऊ मांडवकर, राष्ट्रसंत तुकडोजी आणि स्वातंत्र्याची चळवळ, पान १६,१७

९. डॉ. एल. एस. तुळणकर व इतर (संपादक), वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विचारदर्शन, आर. बी. प्रकाशन, नागपूर, पृ.४९

१०.जाधव डॉ. बाळासाहेब जाधव व इतर (संपादक), राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज: व्यक्ती आणि वाडमय, प्रकाशक श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी, प्रथम आवृत्ती दिनांक २३ डिसेंबर २०१३, पृष्ठ २७

११. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विरचित राष्ट्रीय भजनावली (मराठी), श्री गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, प्रकाशन दिनांक ३० जून २०१२ नववी आवृत्ती, पृष्ठ ४

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

नागरिकांची सनद आणि पारदर्शी प्रशासन

डॉ. बाळासाहेब निर्मळ
देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद

आज उदारीकरण व जागतिकीकरणातून निर्माण झालेली परिस्थिती आणि जनतेच्या मागण्यांना अनुरूप लोक प्रशासनावर पडणाऱ्या नवनवीन जबाबदाऱ्या व आव्हाने पेलण्यासाठी लोक प्रशासनात नवनवीन विचारप्रवाह अस्तित्वात आले आहेत. यामध्ये नवलोकप्रशासन, लोकनिवड दृष्ट्रीकोन, नवलोक व्यवस्थापन, नागरी समाज, नागरिकांची सनद, ई-प्रशासन आणि सुप्रशासन इत्यादी प्रवाह निर्माण झाले आहेत. हे सर्व प्रवाह प्रशासनात परिणामोन्मुखी, विकासात्मक स्वरूप असणारे प्रशासन, लक्ष्योन्मुखी व आधुनिकीकरणाच्या आव्हानास सामोरे जाणारे व त्याचा स्वीकार करणारे प्रशासन, त्याचबरोबर प्रजातांत्रिक मूल्यांशी संबंधित असलेले प्रशासन, प्रशासनात लवचिकतेवर भर देऊन सहभागी तत्त्वास प्राधान्य व कार्यकुशलतेसह लोकांच्या इच्छांची पूर्तता, आर्थिक विकास साधणे, नवाचार आणि प्रभावी एकीकरण असलेली प्रगतशील प्रशासनाची निर्मिती करण्यासाठी वरील सर्व विचारप्रवाह प्रयत्नशील आहेत. कारण हे सर्व विचार प्रवाह चांगले शासन (गुड गव्हर्नन्स) मध्ये समाविष्ट आहेत. म्हणून चांगले शासन निर्मितीसाठी आलेल्या विविध विचार प्रवाहात नागरिकांची सनद हा एक प्रमुख महत्त्वाचा विचारप्रवाह आहे.

नागरिकांची सनदेचा पहिला प्रयोग इग्लंड या राष्ट्राने केला. सन 1990 पासून ग्राहकांचे समाधान वृद्धिंगत करण्यासाठी इंग्लंडमध्ये नागरिकाच्या सनदेचा प्रसार केला गेला. लोकसेवेचा दर्जा उंचावणे वितरण व्यवस्थेत सुधारणा करणे आणि त्याद्वारे लोकसेवा उपभोगणाऱ्या व्यक्तिच्या जवळ जाणे यासाठीची धडपड किंवा प्रयत्न नागरिकांच्या सनदेमधून व्यक्त होतो. 'नागरिकांची सनद' नागरिक प्रशासकीय संघटनांशी व्यवहार करीत असताना त्यांना येणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करण्याच्या आवश्यकतेला मिळालेला प्रतिसाद असून ही संकल्पना सेवा प्रदाता आणि ग्राहक / जनता यांच्यामधील विश्वास दर्शवते आणि या विश्वासावर अधिक भर देते. 'सनद' या संज्ञेची सर्वसाधारण व्याख्या करताना असे म्हणता येईल की, 'सार्वभौम राजाने किंवा कायदे मंडळाने प्रस्तुत केलेला एक लिखित दस्तऐवज होय.' सनद हा शब्द ऐतिहासिक दस्तऐवजाव्दारे 'मॅग्नाकार्टा' यांच्याशी जोडलेला

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

असून या ऐतिहासिक दस्तऐवजाव्दारे राजा जॉन याने इंग्लंडमधील जनतेला मूलभूत स्वातंत्र्याची हमी दिली. हा अर्थ नागरिकांची सनद या संकल्पनेचा गाभा आहे.

नागरिकांची सनद ही सूक्ष्मदर्शी संकल्पना असून ती संघटनेमार्फत उपयोगात आणली जाते. नागरिकांची सनद दैनंदिन व्यवहार करणाऱ्या व त्यांच्या संपर्कात असणाऱ्या संघटनाकडूनच एक नियम म्हणून घोषित केली जाते. आणि त्यामधून संघटना नागरिकांना विशिष्ट दर्जाची व निर्देशित केलेल्या वेळेत सेवा पुरविणे आवश्यक असते. कारण त्यांनी अशा सेवा नागरिकांना पुरविण्याची संस्थेच्या माध्यमातून हमी दिलेली असते. नागरिकांच्या सनदेची एक अतिशय उल्लेखनीय बाजू म्हणजे नागरिकांच्या सनदेला मान्यता आहे ती प्रामुख्याने नैतिक आहे, अन्य कोणतीही नाही. नागरिकांची सनद जाहीर करणाऱ्या संघटनेकडून ही बाब निसंदिग्ध शब्दात स्पष्ट केलेली असते की, त्याला न्यायालयीन संरक्षण नाही. संघटनेकडून या संनदेचा भंग झाल्यास त्याविरुद्ध नागरिकांना न्यायालयात जाता येत नाही. या दृष्टीने विचार करता नागरिकांची सनद म्हणजे सनदी सेवकांच्या उत्तरदायित्वाच्या नैतिक पैलूवर भर देणारी तरतूद आहे.

'नागरिकांची सनद' ही संकल्पना सर्वप्रथम ब्रिटनमध्ये जॉन मेजर यांच्या नेतृत्वाखाली हुजूर पक्षांच्या शासनाने सन 1991 मध्ये तयार केली. जॉन मेजर यांच्या रूढीवादी शासनाने सन 1991 मध्ये राष्ट्रीय कार्यक्रमांतर्गत एका ध्येयाने प्रेरित होऊन ही संकल्पना अंमलात आणली. 'या देशातील जनतेसाठी लोकसेवेच्या गुणवत्तेत सातत्याने सुधारणा करणे आणि इंग्लंडमधील लोकसेवांना जगातील पहिल्या क्रमांकाच्या सेवा बनवणे या एका साध्याने प्रेरित होऊन मी नागरिकांची सनद प्रस्तुत केली आहे' असे त्यांनी म्हटले होते.

हे ध्येय साध्य करण्यासाठी देशातील जनतेसाठी असलेल्या सार्वजनिक सेवांची गुणवत्ता सुधारण्यांसाठी सातत्यपूर्ण प्रयत्न करणे कारण त्या सर्व सेवा जनतेच्या गरजेशी आणि इच्छेशी निगडित असतात. त्यामुळे सनदेच्या माध्यमातून ग्राहकांच्या किंवा जनतेच्या गरजा व आकांक्षांना उत्तम प्रकारे प्रतिसाद देता येईल. व जनतेला अधिक अधिकार प्रदान करता येतील. या ध्येयाने प्रेरित होऊन सनदेमध्ये सहा तत्वांना प्राधान्य देण्यात आले.

- **गुणवत्ता:** सेवेची गुणवत्ता सुधारणे.
- **निवड:** शक्य होईल तेवढे निवडीसाठी स्वातंत्र्य
- **प्रमाणे:** ज्या ठिकाणी प्रमाणाची पूर्तता होत नाही अशा वेळी काय करावे हे सुचविणे.
- **मूल्य:** करदात्यांच्या पैशासाठी.

- **जबाबदारी:** व्यक्तिगत आणि संघटनात्मक जबाबदारी.
- **पारदर्शकता:** नियम/ प्रक्रिया/ योजना/ तक्रारीच्या बाबतीत.

हिच तत्वे 1998 मध्ये श्रमिक सरकारने यामध्ये सुधारणा करून 'पहिली सेवा' या नावाने सेवा प्रदान करण्याची प्रमुख नव्हते म्हणून अमलात आणली ती पुढीलप्रमाणे:

- एक सेवेचे प्रमाण प्रमाणके निर्धारीत करणे.
- सेवांची संपूर्ण माहिती पुरविणे.
- विचारविनिमय करणे सहभाग वाढविणे.
- निवडीला प्रोत्साहन देणे.
- सर्वांना उत्तम समान वागणूक देणे.
- चुका दुरुस्त करणे त्या योग्य करणे.
- संसाधनाचा परिणामतः वापर करणे.
- नाविन्यता आणि सुधारणा करणे.
- इतर सेवा दात्यासोबत काम करणे. या प्रमुख तत्त्वाचा स्वीकार करून नागरिकांच्या सनदेच्या माध्यमातून सेवेची व गुणवत्तेची हमी देण्यात आली.

नागरिकांची सनद आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती:

ब्रिटनमधील 'नागरिकांची सनद' या कार्यक्रमाने जगामध्ये अनेक राष्ट्रांमध्ये उत्सुकता निर्माण केली. व अनेक राष्ट्रांनी असे समान कार्यक्रम आपल्या राष्ट्रांमध्ये राबवण्यास सुरुवात केली. यामध्ये ऑस्ट्रेलिया (सेवा सनद 1997) बेल्जियम (शासकीय सेवा वापरणाऱ्या नागरिकांची सनद1992) कॅनडा (सेवा प्रमाणके कार्यक्रम 1995) फ्रान्स (सेवा सन1992) भारत (नागरिकांची सनद1993) पोर्तुगाल (शासकीय सेवेमध्ये गुणवत्तेची सनद1993) इत्यादी नावाने विविध देशांनी नागरिकांच्या सनदेची अंमलबजावणी करण्यास सुरुवात केली. यापैकी काही कार्यक्रम ब्रिटनच्या प्रारुपाशी अत्यंत साधर्म्य साधणारी होती तर इतर काही राष्ट्राचे प्रारूप 'संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन' (Total Quality Management) चळवळीमधील सेवा गुणवत्ताकडे झुकलेले होते. तर काही देशांचे प्रयोग दोन्ही याबद्दल साधर्म्य साधणारे होते. या विविध देशातील सनदेचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, सर्वच सनदेमध्ये सेवांच्या बाबतीत 'दर्जा' हा दृष्टिकोन त्यांच्या विविध स्तरावर स्पष्ट केला आहे.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

एखादा लोकसेवा नागरिक केंद्रित बनण्याचा निर्णय घेतला की, नागरिकांना दिल्या जाणाऱ्या सेवापासून संपूर्ण दर्जा व्यवस्थापन अलिप्त राहू शकत नाही. संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन व नागरिकांची सनद या संकल्पना जवळपास एकमेकास मिळत्या जुळत्या आहेत आणि दोन्ही संकल्पना नागरिकांच्या कल्याणाकरिता उपयुक्त असून त्यात व्यापक सुधारणा होत आहेत.

नागरिकांची सनद आणि भारत:

जगभरामध्ये लोक प्रशासनाला अधिक अधिक नागरिक प्रवण करण्याच्या गरजेतून जे प्रयत्न करण्यात आले त्यामध्ये इंग्लंडमध्ये एक वेगवान परंतु टिकाऊ अशी सुधारणेची चळवळ उभी राहिली. सन 1991 मध्ये सर्वप्रथम नागरिकांच्या सनदेची सुरुवात केली. व प्रशासनात पारदर्शकता व सेवेची हमी देण्यात आली. अपेक्षेप्रमाणे भारतातही त्यांच्या प्रतिध्वनी उमटल्याशिवाय राहिल्या नाहीत.1990 च्या सुरुवातीपासूनच भारतातील राजकीय नेतृत्वाकडून प्रतियोगी प्रशासनाबाबत बोलले जात होते. त्यास पूरक काही संस्थादेखील निर्माण करण्यात आल्या.

मागील काही दशकापासून भारताने आर्थिक विकासाबरोबरच सर्व क्षेत्रांमध्ये नेत्रदीपक प्रगती केली आहे. त्याचबरोबर साक्षरतेच्या प्रमाणात मागील पंचवार्षिक मध्ये 5.38% प्रगती झाली आहे. त्यामुळे भारतीय नागरिक आपल्या हक्काबाबत अधिक जागृत झाले आहेत. नागरिक आता केवळ त्यांच्या मागण्या पूर्ण करण्याची अपेक्षा न करता शासनास मान्य करण्यास भाग पाडत आहेत. सन 1990 च्या दशकापासून हा प्रभाव शासनावर मोठ्या प्रमाणात दिसून येत आहे. याच काळात विविध ग्राहक चळवळी, स्वयंसेवी संस्था, नागरिकांच्या विविध संघटनांनी सनदेची मागणी करुन आंदोलन करण्यास सुरुवात केली. यावर विचारविनिमय करण्यासाठी 1996 मध्ये नवी दिल्ली येथे मुख्य सचिवांचे संमेलन भरले होते. यामध्ये नागरिकांचे समाधान करण्यासाठी अधिक कुशल कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीची आवश्यकता आहे यावर एकमत झाले. यामध्ये खालील उपाययोजना ची आवश्यकता अधोरेखित करण्यात आली.

- अधिक सार्वजनिक स्वरूपाच्या संस्था किंवा शासनाचे विभाग यांच्यामार्फत दीर्घकालीन आणि अल्पकालीन योजना निर्माण करणे
- प्रत्येक विभाग व मंत्रालयात स्वतंत्र लेखापरीक्षण आणि अंमलबजावणी प्रक्रियेवर नियंत्रण ठेवणारी यंत्रणा स्थापन करणे.
- ग्राहक संघटना, नागरिकांचे समूह, निर्वाचित प्रतिनिधी यांचे एकत्रीकरण करून अंमलबजावणी आणि देखरेख करण्यास मदत करणे.

- नागरिकांच्या सनदेव्दारे नागरिकांना अधिक सशक्त बनविण्यासाठी सनदेचा प्रचार करणे.
- कॅबिनेट सचिव यांच्या अध्यक्षतेखाली या प्रक्रियेवर नियमित देखरेख ठेवण्यासाठी एक कोर ग्रुपची स्थापना करणे.

इत्यादी महत्वपूर्ण शिफारसींचा विचार करण्यासाठी व प्रशासनात पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि स्वच्छ प्रशासनास, गती प्रदान करण्यासाठी 24 मे 1997 मध्ये नवी दिल्ली येथे पंतप्रधानांच्या अध्यक्षतेखाली विविध राज्य व केंद्रशासित प्रदेशातील मुख्यमंत्र्यांची बैठक पार पडली. यामध्ये केंद्र व राज्य स्तरावर **'परिणामात्मक व प्रतिसादात्मक शासनाचा कृती आराखडा'** स्वीकार केला. याच बैठकीमध्ये नागरिकांची सनद सुरू करण्याचाही निर्णय घेण्यात आला जय विभाग जनतेच्या सेवा व सुविधा पुरवितात व त्यांचा दैनंदिन जनतेशी संबंध आहे, असे विभाग यांच्यामार्फत नागरिकांच्या सनदेची अंमलबजावणी करण्याचे निश्चित करण्यात आले. आजपर्यंत भारत सरकारची १०५ मंत्रालये, विभाग, खाती, संस्था यांनी 'नागरिकांची सनद' जाहीर केली आहे. तसेच सर्व घटकराज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशामध्ये देखील नागरिकाच्या सनदेची अंमलबजावणी केली जात आहे.

नागरिकांची सनद आणि महाराष्ट्र:

केंद्र शासनाने नेमलेल्या दुसऱ्या प्रशासकीय सुधारणा अयोगाने सन 2005 च्या अहवालामध्ये नागरिकांना लोकसेवा सहज,सुलभ व कालबध्द पध्दतीने उपलब्ध करुन देण्याची शिफारस केली. त्यानुसार केंद्र आणि राज्य शासनाच्या विविध विभागांनी नागरिकांची सनद तयार केली. परंतु नागरिकांच्या सनदेमध्ये नमूद केलेल्या कालमर्यादेचे पालन न झाल्यास संबधित अधिकारी आणि कर्मचाऱ्यावर कार्यवाही करण्याची स्पष्ट तरतुद करण्यात आली नव्हती. ही उणीव दुर करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्याने 2005 साली महाराष्ट्र राज्य शासकीय कर्मचाऱ्यांच्या बदल्यांचे विनियमन व शासकीय कर्तव्ये पार पाडतांना होणाऱ्या विलंबास प्रतिबंध अधिनियम, 2005 मधील कलम 8(1) मधील तरतुदीनुसार नागरीकाच्या सनदेला कायदेशिर अधार देवुन अंमलबजावणी करण्यात आली.

महाराष्ट्र राज्य सुशासनाबाबत नेहमी अग्रेसर राहिले आहे. नागरिकांना लोकाभिमुख प्रशासन देण्याकरिता विधानसभेत 2009 साली अशासकीय विधेयक मांडण्यात आले होते. त्यानंतर सन 2015 मध्ये महाराष्ट्र राज्य लोकसेवा हक्क अधिनियम पारित करण्यात आला. हा अधिनियम दिनांक 28 एप्रिल 2015 पासुन अंमलात आला. हा अधिनियम देशातील अन्य राज्यातील अधिनियमापासुन वेगळा आहे. यामध्ये डिजिटल मंचाचा उपयोग करुन व सर्वनजिक वितरण प्रणालीच्या गुणवत्तेत

सुधारणा करणाऱ्या कार्यसंस्कृतीवर भर देणारा आहे. पात्र व्यक्तीना लोकसेवांची उपलब्धता ही पारदर्शक व कालबध्द पध्दतीने झाली पाहीजे यावर भर दिला आहे.

जनतेच्या गाऱ्हाण्यांचे प्रभावी निराकरण प्रणाली, सार्वजनिक वितरण प्रणालीची कार्यक्षमता वाढविणे यावर या अधिनियमात भर दिला आहे. लोकसेवेची मागणी करण्यांचा हक्क नागरिकांना दिल्यामुळे कार्यक्षम व पारदर्शक पध्दतीने विवित कालावधीत लोकसेवा देण्यांचे वैधानिक उत्तरदायित्व शासनावर असल्यामुळे हा अधिनियम म्हणजे पुर्वीच्या कामकाजाच्यापध्दतीत केलेला अमुलाग्र बदलच आहे. नागरिकांना ऑनलाईन सेवा सहज उपलब्ध करुन देण्याकरिता राज्य शासनाने आपले पोर्टल व आरटीएस मोबाईल अप्लिकेशन वर ऑनलाईन सेवा उपलब्ध आहेत. तसेच राज्यामध्ये 26 हजारापेक्षा अधिक आपले सरकार केंद्र नागरिकांना ऑनलाईन सेवा उपलब्ध करुन देत आहे. या अधिनियमाअर्तगत राज्यांच्या एकुन 37 विभागाच्या एकुन 409 सेवा अधिसुचित करण्यात आल्या आहेत.तर आज पर्यत या सेवा घेण्यासाठी 80134871 अर्ज करण्यात आले. त्यापैकी 774,35,386 अर्ज स्विकृत करण्यात आले.यामधील नियमीत कालवधीमध्ये निकाली काढलेल्या प्रकरणाचे प्रमाण 54% आहे.

नागरिकांच्या सनदेच्या अंमलबजावणीत अडचणी:

भारतातील नागरिकांचा सनदेची अमंलबजावणी 1997 मध्ये सुरू झाली असली तरी वास्तवात अंमलबजावणी फक्त कागदावरतीच होती. कोणत्याही संस्थेमध्ये नवीन विचारांचा परिचय नेहमीच कठीण असतो. जुन्या नोकरशाहीची कार्यपद्धती आणि कार्य शक्तीच्या कठोर मनोवृत्तीमुळे भारत सरकारमध्ये नागरिकांच्या सनदेची ओळख आणि अंमलबजावणी करणे अधिक जटिल आहे. त्यामध्ये पुढील अडचणी किंवा समस्यांचा सामना करावा लागत आहे.

- कोणत्याही सनदेच्या अंमलबजावणीसाठी जबाबदार असलेल्या कर्मचाऱ्यांना योग्य प्रशिक्षण आणि अभिमुखता असणे आवश्यक आहे. परंतु सनदेबाबची माहिती नसलेल्या कर्मचाऱ्याला तिची जबाबदारी देण्यात आली. त्यामूळे बऱ्याच प्रकरणांमध्ये संबंधित कर्मचारी पुरेसे प्रशिक्षित आणि संवेदनशील नसतात.
- काही संस्थेमध्ये नागरिकांच्या चार्टरच्या अंमलबजावणीच्या गंभीर टप्प्यावर संबंधित अधिकाऱ्यांच्या बदल्या आणि फेरबदलांमुळे निर्धारित धोरणात्मक प्रक्रियेस अस्थिर केले जाते. त्यामूळे अंमलबजावणीत अडथळा निर्माण होतो.
- ग्राहकांना सनदेविषयी माहीती, जागरूकता मोहीम पद्धतशीरित्या राबविल्या गेल्या नाहीत.

- काही संस्थानी आपल्या नागरिकांच्या सनदेमध्ये उल्लेख केलेल्या सेवांचे मानके / वेळेचे निकष एकतर अत्यंत निष्काळजी किंवा कडक होते आणि ते अव्यवहार्य होते त्याचा प्रतिकूल प्रभाव सनदेच्या अमंलबजावणीवर पाडला.
- सामान्य जनतेला नागरिकांच्या सनदेमागील कल्पना अचूकपणे समजली नाही. संस्थांद्वारे पूर्वी तयार केलेली माहिती पुस्तिका, प्रसिद्धी साहित्य, पत्रके यामध्ये नागरिकांच्या सनदेविषयी चुकीची होती.
- जागरूकता आणि ज्ञानाचा अभाव आणि अपुरी प्रचार, म्हणून सेवा साधकांमध्ये विश्वास कमी होणे.
- सनदेची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी पायाभूत सुविधांचा अभाव आणि प्रशासकीय नेतृत्वाचा उदासिन दृष्टीकोन.
- अधिकारी आणि कार्यकारी कर्मचारी यांच्यातील श्रेणीबद्ध अंतर - कार्यसंघ प्रयत्नांची आवश्यकता.
- प्रेरणा आणि जबाबदारी न मिळाल्यामुळे कर्मचारी जबाबदारी सांभाळण्यास तयार नाहीत.

नागरिकांच्या सनदेच्या अंमलबजावणीत सुधारणा करण्यासाठी सूचना शिफारशी:

- नागरिकांच्या सनदेला कायदेशिर अधार देन्यात यावा.
- नागरिकांची सनद तयार करताना सर्व स्तरातील सार्वजनिक अधिकाऱ्यांचा सल्ला घ्यावा.
- नागरिकांची सनद व्यावहारिक आणि वास्तववादी अपेक्षा असणे आवश्यक आहे
- नागरी सनदेच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी सरकारी अधिकाऱ्यांना पुरेश्या पायाभूत सुविधा व प्रशिक्षण दिले जावे.
- माहिती, शिक्षण आणि दळणवळण अभियानांच्या माध्यमातून नागरिकांना जागरूक केले पाहिजे.
- प्रभावी तक्रार निवारण यंत्रणा असावी.

सारांश:

नागरिकांची सनदेचा सामान्य माणूस हा केंद्रबिंदू आहे. नागरिकांना कार्यक्षम, पारदर्शकव कालबध्द पध्दतीने लोकसेवा उपलब्ध व्हाव्यात हा सनेचा खरा हेतु आहे. या नागरिकांची सनद योग्य अंमलबजावणी काटेकोरपणे केल्यास प्रशासनात अमुलाग्र परिवर्तन होऊन प्रशासन अधिक लोकाभिमुख होईल. त्यासाठी सनदेविषयी लोकामध्ये जनजागृती मोहिमा राबविल्या पाहिजेत तसेच सर्व शासकीय विभाग, स्थानिक स्वराज्य संस्था, लोकप्रतिनिधी, नागरी समाज, सामाजिक माध्यमे, स्वयंसेवी संस्था यांनी नागरिकांची सनदेची प्रभावी अंमलबजावणी आणि लोकांमध्ये जनजागृती साठी अग्रेसर असण्याची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथः

- Avasthi & Maheshwari (2006), Public Administration, lakshmi Narain Agarwal, New Delhi.
- कटारिया सुरेन्द्र (2007) ‘आर्थिक नीती एवं प्रशासन’ मलिक एण्ड कम्पनी जयपूर.
- फाडिया बी.एल. (2011) भारत में लोकप्रशासन, साहित्य भवन पब्लिकेशन आग्रा.
- माथुर बी.एल. 2006 आर्थिक निती एवं प्रशासन, आर बी एस ए पब्लिशर्स, जयपूर.
- त्यागी महाबीर सिंह (1992) लोकप्रशासन ,राजीव प्रकाशन ,दिल्ली.
- शर्मा एम.पी., सडाना बी.एल. (2010),लोकप्रशासन सिध्दान्त एवं व्यवहार,किताब महल,इलाहाबाद.
- पवन कुमार,(2011), लोकप्रशासन सिध्दान्त एवं व्यवहार. वंदना पब्लीकेशन्स दिल्ली.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

संत तुकारामांचे पाईकाचे अभंग आणि राष्ट्रीयत्व

प्रो. डॉ. पंढरीनाथ नारायणराव धोंडगे
मराठी विभाग
ज्ञानोपासक महाविद्यालय, जिंतूर जि. परभणी
भ्रमणध्वनी क्र.९८८११७५५००

प्रा. डॉ. विनायक प्रभाकरराव जाधव
मराठी विभाग
के. के. एम. महाविद्यालय, मानवत जि. परभणी
भ्रमणध्वनी क्र.९९२२१९८२४९

प्रस्तावना:

'आपुलिया बळे नाही मी बोलत I सखा भगवंत कृपा त्याची II' अशी विनम्रपणाची भूमिका घेऊन वावरणाऱ्या संत तुकारामांनी थोडेथोडके नव्हे तर तब्बल सुमारे ५ हजार अभंग रचले. या अभंगांतून तुकारामांनी स्वतःला जे अनुभव आले तेच अगदी उत्स्फूर्तपणे मांडले आहेत. म्हणजे तुकारामांच्या अभंगरचनेला त्यांच्या जीवनानुभवापासून वेगळे करता येत नाही. एवढी तुकारामांची अभंगाथा आणि त्यांची जीवनगाथा एकरूप आहे. समाजजीवन जगत असताना तुकारामांनी आपल्या आवतीभोवतीचे नीटपणे अवलोकन करून तेवढ्याच बारकाईने निरीक्षण केले. समाजात जे काही चालू होते त्याचे यथार्थ दर्शन त्यांनी आपल्या अभंगाद्वारे घडविलेले आहे.

तुकारामांच्या काळात अंधश्रद्धा, बुवाबाजी, करणी- कवटाळ, जादू-टोणा, ढोंगी साधू आदी अपप्रवृत्तींनी चांगलेच डोके वर काढले होते. यामुळे समाजाचे खूप नुकसान होत होते. मात्र तुकारामांना हे आपल्या उघड्या डोळ्यांनी पाहवले नाही. अज्ञानामुळे लोक स्वतःचे अतोनात नुकसान करून घेत आहेत हे तुकारामांच्या निरीक्षणातून सुटले नाही. मग 'बुडता हे जन न देखवे डोळा I येतो कळवळा म्हणोनिया II' या कारणामुळे तुकाराम एक 'जागल्या' म्हणून पुढे आले आणि चांगले काय,वाईट काय याविषयी अभंगांच्या माध्यमातून समाजाला जागे करू लागले. प्रसंगी वाईट अपप्रवृत्तींवर कठोर शब्दांत प्रहार करू लागले.

'अभंग' हा शब्द उच्चारताच आपल्यापुढे पहिले नाव येते ते संत तुकारामांचे. पावणे चारशे वर्षे लोटून गेली तरी आजही लाखो लोकांच्या मुखात आणि मनात संत तुकारामांचे अभंग खेळतात. स्त्री, पुरुष, आबाल, वृद्ध, गरीब, श्रीमंत, सुशिक्षीत, अशिक्षीत, शहरी, ग्रामीण अशा सर्वांनाच तुकारामांच्या अभंगांचे जबरदस्त आकर्षण आहे. म्हणजे त्यांच्या अभंगांचे कोणालाच वावडे नाही. यावरून

तुकारामांचे अभंग हे खऱ्या अर्थाने 'अभंग' राहिले आहेत हेच स्पष्ट होते. तुकारामांनी अभंग रचनेसाठी विविध विषय हाताळले आहेत. अगदी सांगायचेच झाले तर तुकारामांनी मंगलाचरण, विराण्या, जोहार, आरती, भूपाळी, धुर्वक, नाट, गवळणी, विठ्ठल महात्म्य, पंढरी महात्म्य, बालकिडा, साखी, शाक्त, पाईक इत्यादी ८० विषयांवर अभंगलेखन केले आहे.

पाईकाचे अभंग

संत तुकारामांनी अभंग लेखनात 'पाईक' हा विषय देखील निवडला. या विषयावर त्यांनी ११ अभंग लिहिले आहेत. कोणताही कवी ज्या काळात जीवन जगत असतो त्या काळाचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे त्याच्या काव्यावरही प्रभाव पडत असतो. या न्यायाने संत तुकारामांच्या काव्यावरही त्यांच्या काळातील सभोवतालच्या परिस्थितीचा आणि वातावरणाचा प्रभाव पडल्याचे त्यांच्या अभंगांवरून स्पष्ट जाणवते. तुकाराम ज्या भागात राहत होते त्याच भागात छत्रपती शिवाजी महाराजांची राजकीय घोडदौड सुरू होती. या घोडदौडीत आपल्या स्वामींच्या म्हणजे शिवाजी महाराजांच्या पराक्रमाने व निष्ठेने अनेक मावळे सैनिक-शिपाई-सेवक-पाईक भारावून गेले होते. एवढेच नव्हे तर हे सर्वजण शिवाजी राजांसोबत होते, हे विशेष.

संत तुकारामांच्या जडणघडणीचा काळ आणि शिवाजी महाराजांच्या कामगिरीचा काळ लक्षात घेतल्यास तुकारामांनी शिवाजी महाराजांचा कारभार त्यांचे मावळे म्हणजेच पाईक फार जवळून पाहिले असावेत, असे वाटते. अनेक अभ्यासक संशोधकांनी छत्रपती शिवाजी महाराज व संत तुकाराम यांची प्रत्यक्ष भेट झाल्याचे मान्य केले आहे. यामुळे तुकारामांनी शिवाजी राजांचा कारभार व त्यांचे पाईक यांना जवळून पाहिल्याच्या मतास पुष्टीच मिळते. देशभक्त असलेल्या शिवाजी महाराजांचा पाईक आपल्या मनात बाळगून देवभक्त असलेल्या तुकारामांनी पाईक हा विषय अभंग लेखनासाठी निवडला असावा, असे अनुमान करण्यास मोठा वाव आहे. "तुकोबांनी परमार्थात कामक्रोधाधी षडरिपूंशी लढणारे सैनिक आणि व्यवहारात देवद्रोही लोकांशी लढणारे सैनिक या दोघांनाही उद्देशून हे पाईकीचे अभंग रचले आहेत, असे वै. पांगारकरांचे मत आहे"(१), असे डॉ. शं. दा. पेंडसे यांनी आपल्या 'साक्षात्कारी संत तुकाराम' या ग्रंथात लिहिले आहे.

पाईकाचे अभंग आणि राष्ट्रीयत्व:

संत तुकारामांनी विठ्ठलाला 'स्वामी' च्या ठिकाणी आणि स्वतःला 'पाईक' समजून हे पाईकाचे अभंग लिहिले आहेत, ही बाबही आपण लक्षात घेतली पाहिजे. म्हणजे या अभंगांतून तुकाराम स्वतः सेवकाच्या- पाईकाच्या भूमिकेतून बोलतात. पाईकाच्या अभंगांतून तुकारामांनी स्वामीनिष्ठ पाईकांचे

म्हणजेच सेवकांचे वर्णन करून एक प्रकारे राष्ट्रीय कार्य साधले आहे. म्हणजेच तुकाराम यांच्या पाईकाच्या अभंगांतून आपणास राष्ट्रीयत्व पहायला मिळते.

पाईकाच्या अभंगांमधून तुकारामांनी खऱ्या शूर, वीर आणि स्वामीनिष्ठ सेवकांचे वर्णन करून अशा सेवकांचे महत्त्वही नमूद केले आहे. 'पाईक' विषयावरील पहिल्या अभंगातून तुकारामांनी सेवकपणाचा सिद्धांत विशद केला आहे. जो सेवक शूर, वीर असेल त्याच्या मनात हा सिद्धांत बिंबवला जाऊन तो त्याप्रमाणेच वागणूक करेल, असा विश्वास तुकाराम पुढील अभंगात व्यक्त करतात.

"पाईकपणें जोतिला सिद्धांत I शूर धरी मात वचन चित्तीं II१II
IIध्रु.II पाईकावांचून नव्हे कधीं सुख I प्रजांमध्यें दुःख न सरे पीडा Iध्रु II
तरि व्हावें पाईक जिवाचे उदार I सकळ त्यांचा भार स्वामी वाहे II२II
पाईकीचे सुख जयां नाहीं ठावें I धिग त्यांनी ज्यावें वांयांविण II ३II
तुका म्हणे एका क्षणांचा करार I पाईक अपार सुख भोगी II४II"(२)

देवाची सेवा करून सेवक झाल्याशिवाय कधीही सुख मिळणार नाही, असे तुकाराम वरील अभंगातून बजावतात. सेवकपणाचे सुख सेवकालाच माहीत असते, असेही नमूद करून तुकाराम एका अभंगात सेवकपणाच्या सिद्धांताच्या खुणा दर्शवतात श. शूरपणाने वागणाऱ्या खऱ्या व स्वामिनीष्ठ सेवकाचे वर्णन तुकारामांनी एका अभंगातून केले आहे. आपल्या पराक्रमाने स्वामीला यश तथा किर्ती मिळून देणाऱ्या सेवकालाच खऱ्या अर्थाने शूर म्हणावे, असे तुकाराम म्हणतात. महत्त्वाचे म्हणजे पाईक विषयावरील आठव्या क्रमांकाच्या अभंगातून तुकारामांनी पाईकाचे अर्थात सेवकाचे विविध प्रकार सांगितले आहेत ते असे-

"उंच निंच कैसी पाईकाची ओळी I कोण गांढे बळी निवडिले II१II
IIध्रु.II स्वामिकाजीं एक सर्वस्वें तत्पर I एक ते कुचर आशाबद्ध Iध्रु II
प्रसंगावांचूनि आणिती आविर्भाव I पाईक तो नांव मिरवी वांया II २II
गणतीचे एक उंच निंच फार I तयांमध्यें शूर वीरळा थोडे II३II
तुका म्हणे स्वामी जाणे त्यांचा मान I
पाईक पाहोन मोल करी II४II"(३)

म्हणजे तुकारामांनी सेवकांचे श्रेष्ठ, कनिष्ठ, नामर्द, ढिले, महान, बलाढ्य, स्वामी काज करण्यास तत्पर असणारे, कामात कुचराई करणारे, आशाबद्ध, शूरपणाचा अविर्भाव दाखवणारे, लहान, मोठे असे विविध प्रकार उपरोक्त अभंगाद्वारे सांगितले आहेत. यावरून आपणास सेवकांच्या प्रकारांविषयी कल्पना येते.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

खरे सेवक आपल्या शूरवीरत्वाच्या बळावर स्वामीला यश व कीर्ती आणि लोकांना खरे सुख मिळवून देतात याचे वर्णन तुकारामांनी 'तुका म्हणे विश्वा घेऊनी विश्वासI पाईक तयास सुख देती II' अशा नेमक्या शब्दांत केले आहे. 'पाईक तो प्रजा राखोनिया कुळ I पारखिया मूळ छेदी दुष्टा II' या अभंगातून तुकारामांनी खऱ्या पाईक सेवकाचे गुणधर्म सांगितले आहेत तर 'पाईकीचें सुख पाईकासी ठावेI' या अभंगातून तुकारामांनी पाईकांना उपदेश केला असून आपल्या कीर्तनाला येणाऱ्या माळव्या मावळयांना शूर शिपाई बनविले हे उल्लेखनीय होय.

पाईकाच्या अभंगांचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे या अभंगातील आशयाला अनेक अभ्यासकांनी छत्रपती शिवाजी महाराजांचा संदर्भ दिला आहे. या संदर्भातील अभ्यासकांचे अभिप्राय लक्षात घेतले असता 'पाईकाचे अभंग' आणि 'शिवाजी महाराज' यावर प्रकाश पडतो. 'ज्ञानपीठ' पुरस्कार विजेते भालचंद्र नेमाडे आपल्या 'तुकाराम' या ग्रंथात लिहितात की," 'पाईकाचे अभंग' म्हणून जे थोडे अभंग आहेत, त्यांत त्याने गावकऱ्यांना निष्ठा आणि त्याग यांची गरज पटवून दिली आहे. अत्यंत पोटतिडकीने सभोवारच्या क्रुरतेच्या आणि हिंसाचाराच्या घटनांवरील आपली प्रतिक्रिया त्यांने नोंदवली आहे... शत्रूंच्या आक्रमणांमुळे आणि लोकांच्या दुर्दशेमुळे तुकाराम अत्यंत दुःखी झालेला दिसतो. त्याने लोकांना आपली अस्मिता कशी जगवावी, आणि सामायिक हेतूसाठी एकजुटीने काम कसे करावे ह्यांवर उपदेश दिला, लढाऊ बाणा जपण्यासाठी उत्तेजन दिले आणि स्वामीच्या म्हणजे राजाच्या हितासाठी आत्मत्यागाची भावना जोपासण्यास सांगितले (हा स्वामी म्हणजे बहुधा शिवाजी असावा)."(४) म्हणजे भालचंद्र नेमाडेंनी स्वामी म्हणजे शिवाजी असावा, असे एक अनुमान केले आहे.

मात्र वै. पांगारकर "तुकोबांचे कीर्तन चालले असता त्यांचे 'वीर विठ्ठलाचे गाढे' म्हणजे वारकरी श्रवणास बसले होते. त्यातच शिवबा व त्यांचे शूर मुत्सद्दी व शिपाई बसले होते, तुकोबांच्या मनात दोघांनाहि-विठ्ठलभक्त वारकऱ्यांना व स्वराज्य- साधकांना एकदम बोध द्यावा असे आले तेव्हा हे पाइकीचे अभंग रचले.... तुकोबांचे शिष्य व शिवबांचे अनुयायी या दोघांना त्यात उपदेश होतो....(तू.च. पां. ४४३-४४)."(५) असे ठामपणे सांगतात. पण हा दावा आपण कशाच्या आधारे केला आहे, याचा उहापोह मात्र त्यांनी केलेला नाही.

संत साहित्याचे अभ्यासक डॉ. मुकुंद दातार स्पष्ट करतात की, "तुकोबांनी लिहिलेले पाईकीचे अभंग अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. हे एकादश आहे. यासारख्या अभंगांनी शिवकाळासाठी मराठी मनाची नांगरणी केली. मावळमराठ्यांना शिवकार्यात सहभागी होण्याची प्रेरणा दिली."(६) तर डॉ. शं. दा. पेंडसे यांचे म्हणणे असे आहे की, "राजकारणी लोकांनी सदैव लक्षात ठेवावे असे महत्त्वाचे सिद्धांत 'पाईकी' च्या अभंगात त्यांनी सांगितले आहेत. त्यांचा कसातरी भक्तीपर अर्थ करण्यापेक्षा त्यातील

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

महत्त्वाचे राजकीय सिद्धांतच लक्षात घेतले पाहिजेत. तुकोबांनी हे अभंग त्यांच्या कीर्तनाला शिवराय व त्यांचे अनुयायी आले असता एकदाच सांगितले असे मानण्याचे कारण नाही. या अभंगांचा आशय आपल्या अनेक कीर्तनातून ते सांगत असले पाहिजेत. त्यांची कीर्तने मावळातील मावळ्यांपुढे होत. शिवरायांनी जे सैन्य उभे केले त्यात या मावळ्यांचीच भरती होती आणि शिवरायांचा भर मुख्यतः गनिमी तंत्रावर होता हे लक्षात घेतले म्हणजे मावळ्यांची मने शिवरायांच्या कार्याला पाहिजे तशी तयार करण्यात या पाईकीच्या अभंगांचा पुष्कळच उपयोग झाला असला पाहिजे."(७) पेंडसे यांनी व्यक्त केलेला हा अंदाज आणि वरील वेगवेगळया अभ्यासकांच्या अभिप्रायांवरून तुकारामांचे पाईकीचे अभंग आणि शिवाजी महाराज यांच्यातील संबंधांची स्पष्ट कल्पना आपणास येते.

तुकारामांच्या पाईकांच्या अभंगांचा सर्वसाकल्याने विचार केला असता तुकारामांनी स्वतःला विठ्ठलाचा पाईक समजून हे अभंग लिहिले असले तरी तुकारामांना केवळ विठ्ठलभक्त पाईक अभिप्रेत नव्हता. तर सर्वसामान्य प्रजेचे दुःख निवारण करून त्यांना सुखप्राप्ती देणारा पाईकही अभिप्रेत होता, हे आपण लक्षात घेतले पाहिजे. यासंदर्भात तुकारामांचा 'पाईकावाचून नव्हे कधीं सुख I प्रजांमध्यें दुःख न सरे पीडा II' हा अभंग पुष्टी देणारा असाच आहे. तुकारामांच्या या उद्गाराचाही शिवाजी महाराजांशी संबंध जोडण्यात येतो, हे विशेष!

प्राचीन मराठी साहित्याचे अभ्यासक वि. भि. कोलते यांनी संत तुकारामांच्या 'पाईक' या विषयावरील अभंगलेखनास राष्ट्रीय कार्य संबोधून तुकारामांच्या या कार्याचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. 'प्राचीन मराठी साहित्य संशोधन' या ग्रंथात कोलते लिहितात, "शिवाजी महाराजांची आणि तुकारामांची भेट झालेली असो किंवा नसो, पण त्या वेळच्या वातावरणाला उपयुक्त असे शूरवीर निर्माण करण्याचे कार्य मात्र तुकोबांच्या अभंगांनी केले यात शंका नाही. त्यांचे हे राष्ट्रीय कार्य अत्यंत महत्त्वाचे होय."(८) म्हणजे वि. भि. कोलते हे तुकारामांच्या पाईकांवरील अभंगलेखनाला राष्ट्रीय कार्याच्या दर्जा देतात, हे येथे उल्लेखनीय आहे. यावरून तुकारामांच्या या अभंगांचे महत्त्व लक्षात येते.

निष्कर्ष:

१) संत तुकारामांचे अभंग म्हणजे त्यांचे स्वतःचे अनुभव होत.

२) संत तुकारामांच्या पाईकांच्या अभंगांवर तुकारामकालीन परिस्थिती आणि वातावरणाचा प्रभाव पडलेला आहे.

३) संत तुकारामांनी छत्रपती शिवाजी महाराजांचा कारभार आणि त्यांचे मावळे म्हणजेच पाईक जवळून पाहिले आहेत.

४) शिवाजी महाराजांचा पाईक आपल्या मनात बाळगून तुकारामांनी पाईकांचे अभंग लिहिले आहेत.

५) तुकारामांनी विठ्ठलाला 'स्वामी' च्या ठिकाणी ठेवून आणि स्वतःला पाईक समजून हे पाईकांचे अभंग रचले आहेत.

६) या अभंगांतून तुकाराम स्वतः सेवकाच्या म्हणजे पाईकाच्या भूमिकेतून बोलतात.

७) पाईकांच्या अभंगांमधून तुकारामांनी सेवकांचे वेगवेगळे प्रकार आणि महत्त्वही सांगितले आहे.

८) संत तुकारामांच्या पाईकांच्या अभंगांतील आशयाला अनेक अभ्यासकांनी शिवाजी महाराजांचा संदर्भ दिला आहे.

९) पाईकांच्या अभंगांमधून संत तुकारामांनी राष्ट्रीय कार्य साधले आहे.

१०) संत तुकारामांचे पाईकांचे अभंग आणि राष्ट्रीयत्व यांचा जवळचा संबंध आहे.

समारोप:

संत तुकारामांनी आपल्या अभंगलेखनाच्या माध्यमातून विविध प्रकारचे कार्य पार पाडलेले आहे. समाजमनाला मोलाचा उपदेश करून तर त्यांनी सामाजिक कार्य साधले आहेच. पण अभंगलेखन करून सांस्कृतिक कार्यही पार पाडले आहे. त्यातही पाईकांचे अभंग लिहून मावळ्यांना म्हणजेच सेवकांमध्ये देशप्रेमाचे स्फूल्लींग चेतवून त्यांच्यात देशभावना निर्माण करून एक राष्ट्रीय कार्य साधले आहे. म्हणजेच संत तुकारामांनी पाईकांच्या अभंगातून राष्ट्रीयत्व जोपासले आहे. सारांश संत तुकारामांचे पाईकाचे अभंग आणि राष्ट्रीयत्व या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत, असे म्हटले तर ते वावगे ठरू नये. म्हणजे संत तुकारामांनी आणि पाईकांच्या अभंगातून राष्ट्रीयत्व साधले आहे.

संदर्भ सूची :

१) साक्षात्कारी संत तुकाराम, डॉ. शं. दा. पेंडसे, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे-१९८२, पृष्ठ-१७२.

२) तुकारामबावांच्या अभंगांची गाथा, पुरुषोत्तम मंगेश लाड (संपा.), गव्हर्मेंट सेंट्रल प्रेस, मुंबई, इसवी सन १९५५, अभंग क्र. १०६२, पृष्ठ-१८८.

३) तत्रैव, अभंग क्र. १०६९, पृष्ठ-१८९.

४) तुकाराम, भालचंद्र नेमाडे, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद-१९९४, पृष्ठ-८९-९०.

५) साक्षात्कारी संत तुकाराम, डॉ. शं. दा. पेंडसे, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे-१९८२, पृष्ठ-१७२.

६) तुका म्हणे, डॉ. मुकुंद दातार स्नेहल प्रकाशन, पुणे-१९९६, पृष्ठ-अठरा (प्रस्तावना).

७) साक्षात्कारी संत तुकाराम, डॉ. शं. दा. पेंडसे, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे-१९८२, पृष्ठ-१७७.

८) प्राचीन मराठी साहित्य संशोधन, वि. भि. कोलते, ठोकळ प्रकाशन, पुणे-१९६८, पृष्ठ-१०६.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

आधुनिक मराठी कवितेतील राष्ट्रीयत्व दर्शन (विशेष संदर्भ: विशाखा)

डॉ.केशव विठ्ठल कोकाटे

मराठी विभागप्रमुख

स्व.पुष्पादेवी पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय रिसोड जि. वाशिम

भमणध्वनी९७६५३५२३४६/७४९९२६४६६२

email-kkokate02@gmail.com

प्रास्ताविक:-

स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये स्वतःच्या प्राणाची बाजी लावून स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात विविध घटकांचा अनमोल असा वाटा आहे. क्रांतिकारक,महापुरुष,विचारवंत, साहित्यिक याशिवाय अनेक क्षेत्रांतील घटकांनी आपापल्या परीने राष्ट्रासाठी योगदान दिलेले आहे. प्रत्येकच भारतीय नागरिकाच्या मनामनात राष्ट्रीयत्वाची भावना ओतप्रोत भरलेली आहे. आपल्या देशाची संस्कृती खूप प्राचीन असून स्वातंत्र्याचा मोठा इतिहास आहे. सुमारे दीडशे वर्षाचे पारतंत्र्य आणि त्यातून मुक्ततेसाठीचा व्यापक संघर्ष आपण सगळेजण जाणून आहोत.आज आपला देश सामर्थ्यशाली आहे.जगाला कवेत घेण्याची क्षमता, जगातल्या सगळ्या क्षेत्रावर हुकूमत करण्याचे सामर्थ्य आपल्याकडे असले तरी हे एवढे सहजासहजी प्राप्त झालेले नसून यासाठी खूप मोठा लढा उभा उभारून अनेकांना बलिदान द्यावे लागले होते. अनेक वर्षे आपला देश गुलामगिरीत वाढला, पण अशी एक परिस्थिती निर्माण झाली की, इंग्रजांच्या अत्याचाराला, गुलामगिरीला विरोध करण्यासाठी काही महान पुरुषांनी आवाज उठवला आणि त्यातूनच क्रांतीची मशाल पेटली. स्वातंत्र्याच्या अगोदरच्या काळात लोकांनी बरीच हिंसा,अन्याय अत्याचार सहन केले.अनेक आंदोलने केली आणि स्वातंत्र्य मिळविले.स्वातंत्र्य हा राष्ट्राचा आत्मा आहे.राष्ट्रीयत्वाची भावना प्रत्येक नागरिक मनात बाळगून आहेत. राष्ट्रीयत्वाचे दर्शन सर्वच क्षेत्रातून घडताना दिसते. साहित्यही त्याला अपवाद नाही. मराठी साहित्यिकांनी साहित्याच्या विविध प्रकारांमधून आपल्या समर्थ लेखणीद्वारे राष्ट्रीयत्वाचे दर्शन घडविलेआहे.यापैकी मराठी कवितेतील राष्ट्रीयत्वाच्या संदर्भात विचार करताना कवी कुसुमाग्रजांच्या कवितेचा विचार करून काही निष्कर्षाप्रत पोहोचणे हा या शोधनिबंध लेखना मागचा हेतू आहे.

'राष्ट्र' या संकल्पनेच्या विविध विचारवंतांनी व्याख्या केल्या आहेत.यापैकी कोहोनची व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहे "राष्ट्र म्हणजे निश्चित अशा भूप्रदेशावर वास्तव्य करणाऱ्या लोकांचा

लोकसमुदायकी,जोस्वतःस स्वतंत्र सार्वभौम सत्ताधारी राज्यात परावर्तित करण्याची इच्छा बाळगतो.स्वातंत्र्यप्राप्तीपर्यंत कार्य करतो आणि आपण सर्व एक आहोत अशी भावना बाळगतो." राष्ट्राविषयी प्रेम, निष्ठा, अभिमान असणे यास राष्ट्रीयत्वाची भावना म्हणतात.

राष्ट्रीयत्व व्याख्या-

राष्ट्रीयत्वाची शब्दकोशानुसार पुढिलप्रमाणे व्याख्या केली जाते.

राष्ट्रीयत्व-'राष्ट्रीयत्व ही एखाद्या विशिष्ट राष्ट्राशी संबंधित असण्याची कायदेशीर स्थिती आहे ज्याची व्याख्या एका देशात एका कायदेशीर अधिकार क्षेत्र खाली किंवा संस्कृतीच्या आधारावर एकत्रित झालेल्या लोकांचा समूह म्हणून केली जाते.'

राष्ट्रीयत्वाचे मुख्य घटक

भौगोलिक एकता, समान ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, समान हितसंबंध, समान वंश, समान भाषा, समान धर्म, समान संस्कृती, समान राजकीय उद्दिष्टे, समान आदर्श, स्व-राज्य या सर्व घटकांचा राष्ट्रीयत्वामध्ये समावेश होतो.जुलमी ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध भारतीय नागरिकांच्या मनामध्ये असंतोष निर्माण होऊन त्याचा परिणाम म्हणजे आपण पारतंत्र्यातून मुक्त होऊन स्वतःचे एक राष्ट्र स्थापन केले पाहिजे आणि त्यासाठी ब्रिटिशांना प्रथम भारतातून घालून दिले पाहिजे अशी जाणीव जनतेमध्ये निर्माण होऊ लागली.जनतेमधील ही राष्ट्रवादाची भावना ब्रिटिशांना निश्चित आवडणारी नव्हती आणि म्हणून त्यांनी याला विरोध करायला सुरुवात केली.

कुसुमाग्रजांच्या साहित्यातील राष्ट्रीयत्व

साहित्य आणि समाजाचा अतुट संबंध आहे.साहित्यिकही सामाजिक मानव प्राणी असून मातृभूमी विषयी प्रचंड प्रेम बाळगून आहे. समाज, राष्ट्र, देशाशी त्याची बांधिलकीअसते. साहित्याला तो राष्ट्रापासून वेगळे करू शकत नाही.राष्ट्रीय जीवनाशी साहित्यिकाची नाळ अतुटपणे जुळलेली असते.यशवंतराव चव्हाण या संदर्भाने म्हणतात"आधुनिक काळात जो राष्ट्रवाद' जी राष्ट्रीय अस्मिता जागृत झाली.जे स्वातंत्र्याचे नवे विचार आले त्याचे परिणाम साहित्यावर झाले. भारतीय समाजाच्या या रचना पर्वात नव्या विचारांची व सर्वांगीण ज्ञानाची बीजे टाकत राहणे हेही साहित्यिकाचे कार्य आहे.कारण त्या विचाराने प्रेरित झालेले व भारलेले कार्यकर्तेच समाजाला पुढे नेत असतात."(१)मराठी साहित्य विश्वात कवी कुसुमाग्रजांचे व्यक्तित्व आणि कवित्व ठळकपणे उठून दिसते.त्यांच्या कवितेतून जवळपास सर्वच विषयांना आपल्या कवेत घेतलेले दिसते.त्यांचे विचार, कल्पना, आणि भाषा वाचकांच्या मनात अग्नीकुंड भेटते.स्वातंत्र्य,समता, बंधुता देशप्रेम असे आशय त्यांच्या कवितेतून प्रकर्षाने येऊ लागतात. स्वातंत्र्य चळवळीने पेटलेल्या दिवसात १९४२ला

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

कुसुमाग्रजांचा 'विशाखा' काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाला. यातील अनेक कवितांपैकी एक असणाऱ्या 'क्रांतीचा जयजयकार' सारख्या कवितेने रसिक प्रभावित झाले.सामाजिक परिस्थिती पाहून कुसुमाग्रज विचार प्रवण होत होते.राजकीय स्वातंत्र्य आणि सामाजिक स्वातंत्र्य याकरता अनेक वर्षांपासून महाराष्ट्रातील पुढारी आणि विचारवंत लढा देत होते.साहित्यिकांनीही बंडखोर वृत्तीने लिखाणाद्वारे यात सहभाग घेतला.आपल्या साहित्यातून जनसामान्यांमध्ये स्वातंत्र्याची चळवळ अधिकच प्रभावी ठेवण्यात लेखणी झिजवली.राष्ट्रभक्ती, राष्ट्रप्रेम जागृती निर्माण करणारी कविता लिहिली.यामध्ये सुमाग्रजांचे स्थान महत्त्वपूर्ण होते.स्वातंत्र्याच्या ध्यासाने मंतरलेल्या जाणिवा त्यांनी आपल्या कवितेतून व्यक्त केल्या.यातून त्यांच्यातील एका क्रांतिकारकाचे, आशावादी कवीचे दर्शन झाल्याशिवाय राहत नाही.तेजाची आराधना हीच कुसुमाग्रजांच्या काव्य निर्मितीची प्रेरणा आहे.तेज अर्थात प्रकाश अंधाराला संपवून टाकतो.पारतंत्र्य तसेच समाजातील दुःख, अज्ञान, दारिद्र्य,अन्याय गुलामगिरी हे सर्व अंधाराचे स्तर नाहीसे करणारा प्रकाशच आहे.देशभक्ती कुसुमाग्रजी काव्य निर्मितीचा स्रोतच आहे.

कुसुमाग्रजांच्या कविता:-

कुसुमाग्रजांचा जन्म हा पारतंत्र्यात झालेला होता.पारतंत्र्याचा काळ त्यांनी जवळून पाहिलेला होता.स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठीच्या अनेक चळवळी घटना त्यांच्या अवतीभोवती घडत असताना त्यांनी पाहिल्या होत्या.आजूबाजूला घडणाऱ्या घटनांचा विलक्षण परिणाम कुसुमाग्रजांच्या मनावर झाला याचे प्रतिबिंब त्यांच्या अनेक कवितात पडलेले दिसते.आपल्या देशाच्या पारतंत्र्याच्या काळात ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या रूपाने पहिली शक्ती वावरत होती तर क्रांतिकारकांच्या बलिदानातून दुसरीचा उदय झाला होता या संघर्षांचे चित्रण कुसुमाग्रजांच्या अनेक कवितांतून झाले आहे.कुसुमाग्रजांनी क्रांतीचा संदेश दिला.डॉ.स.रा.गाडगीळ यांनी कुसुमाग्रजांच्या कविते संदर्भात नोंदविलेले पुढील मत महत्त्वाचे ठरते.ते म्हणतात"कुसुमाग्रजांनी 'गर्जाजयजयकार' सारखी निर्भेळ राजकीय क्रांतीगीते क्वचितच गायीली.क्रांतीचा जयजयकारसारख्या अगदी मोजक्या काव्यांमध्ये त्यांनी निर्भेळ स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला आहे.कवितेतून क्रांतीला आवाहन केले आहे.भांडवलशाहीने साम्राज्यशाहीने- निर्माण केलेल्या समाजरचनेत गुलाम राष्ट्रांच्या राजकीय स्वातंत्र्याचा प्रश्न सामाजिक आणि आर्थिक क्रांतीपासून अलग करताच येत नाही. सामाजिक आणि आर्थिक क्रांती न होता राजकीय स्वातंत्र्य प्राप्त झाले तर ते बहुजन समाजाच्या दृष्टीने अर्थ शून्य असते, हा सिद्धांत समाजवादी विचारातूनच प्रस्थापित झाला आणि यामुळे या काळातील क्रांतीवाद्यांनी राजकीय क्रांती बरोबरच सामाजिक आणि आर्थिक क्रांतीलाही आवाहन केले."कुसुमाग्रजांच्या विशाखा काव्यसंग्रहामधील

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

आशय विविधता ही लक्षणीय स्वरूपाची आहे. स्वातंत्र्य चळवळीने पेटलेल्या दिवसात म्हणजे १९४२ मध्ये हा संग्रह प्रसिद्ध झाला.वीररसयुक्त क्रांती गीते यामध्ये आली.हजारो तरुणांच्या ओठावर देश प्रेमाचे गीत पेरले.मराठीमध्ये क्रांतीरसाचा पहिला साक्षात्कार घडवण्याचे काम कुसुमाग्रजांनी केले हे बोरकरांचे म्हणणे अगदी खरे ठरते.१९३९ मध्ये 'क्रांतीचा जयजयकार' ही कुसुमाग्रजांची कविता रसिकांच्या अंतःकरणावर प्रभाव पडणारी ठरली.१९४२ मध्ये अक्षरशः 'चलेजाव चळवळ' मूर्त झाली.१९१९मध्ये अमृतसर येथे झालेल्या 'जालियनवाला बाग' हत्याकांडानेही कवी व्यथित झालेला दिसतो.एका बंदीवान पाखराचे शब्दचित्र रेखाटणारी 'बंदी' कविता तत्कालीन तुरुंगवासातील देशभक्तांची स्वातंत्र्यभक्तीच व्यक्त करते.'गर्जा जयजयकार' ही कविता मृत्युंजयांनी उघड्या डोळ्यांनी पाहिलेला स्वतःच्या मृत्यूचा अनुपम सोहळा चित्रित करणारी एक उत्कट निर्मिती आहे.कुसुमाग्रजांनी 'अन्नत्याग करून मृत्यूच्या दारात पाऊल टाकताना राजबंद्यांच्या ओठांवर स्फुरलेले गाणे' असे या कवितेचे वर्णन केले आहे.आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याच्या काळात ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या रूपाने विराट शक्ती वावरत होती.तर क्रांतिकारकांच्या बलिदानातून आत्मप्रेरीत तेजस्विता दिसते.

'गर्जा जयजयकार क्रांतीचा गर्जा जयजयकार
अन् वज्रांचे छातीवरती घ्या झेलून प्रहार.'

हि कवितेची सुरुवात असून पहिल्या कडव्यात इंग्रजी सत्तेविरुद्ध आत्मबळ आहे.श्रृंखलांना अद्य हे विशेषण लावून त्यामागे असलेले सत्ताधाऱ्यांचे भयंकर सामर्थ्य सुचवतात व 'खळखळू द्या' शब्दातून त्या सामर्थ्याचा उन्माद, पण पहिल्याच तडाख्यात मरणाच्या दारात उभे असलेले ते राजबंदी त्या श्रृंखलांची केवळ जड पोलादात गणना करून त्यावर थुंकतात.

'श्वासांनो, जा वायुसंगे ओलांडून भिंत
अन् आईला कळवा आमच्या हृदयातील खंत
देशिल ना पण तुझ्या कुशीचा वेड्यांना आधार
आई, वेड्यांना आधार?

देशभक्त आईला म्हणतात डोळे भिजवू नकोस .आमच्या मृत्युनेच रात्रीला उषेचा गर्भ राहणार आहे आणि मृत्यूच्या दारात हे क्रांतीवीर अगदी उत्साहाने सांगतात:

'लोहदंड तव पाया मधले खळाखळा तुटणार
आई,खळाखळा तुटणार.'

अखेरच्या कडव्यातील बलिदानाची कल्पना संघर्षाचा अपरिहार्य परिणाम दर्शवते. स्वतःचे स्वयंसिद्धअस्तित्व असलेली ही कविता स्वातंत्र्य चळवळीच्या धामधुमीत एका संवेदनशील मनाचा

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

हूंकार होती. 'जालियनवाला बाग' या कवितेत स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय सामाजिक जीवनात जी वादळे उठू लागली होती त्याचा थेट परिणाम समाजावर होत होता. इंग्रजांच्या रौलट कायद्याविरुद्ध रोष व्यक्त करण्यासाठी जालियनवाला बाग येथे जमलेल्या निशस्त्र जमावावर ऐ इंग्रजांनी केलेल्या अमाणूस हत्याकांडाचे वर्णन आहे.माणुसकीला काळीमा फासणारी ही घटना आहे.

समारोप- एका हातात तराजू आणि दुसऱ्या हातामध्ये बंदुक घेऊन आलेल्या मूठभर इंग्रजांनी भारतावर अनेक वर्ष राज्य केले.१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वातंत्र्याची रम्य प्रभात झाली. प्रदीर्घ संघर्षानंतर स्वातंत्र्य मिळाले व भारतमाता पारतंत्र्याच्या श्रृंखलेनेतून मुक्त झाली. स्वातंत्र चळवळीमध्ये कवी कुसुमाग्रजांची लेखणी धारदार बनली. राष्ट्रप्रेमाची ज्योत देशवासीयांच्या मनात त्यांनी पेटवली. त्यांच्या कवितेमधून प्रखर राष्ट्रवाद जागृत केला. स्वातंत्र्य लढ्याच्या कामात कवी कुसुमाग्रजांची लेखणी अत्यंत उपयोगाची ठरली.

निष्कर्ष:-

०१) प्रखर राष्ट्रप्रेमाचे दर्शन कुसुमाग्रजांच्या कवितेतून घडते.

०२) क्रांतिकारकांनी केलेल्यासंघर्षातून,बलिदानातून स्वातंत्र प्राप्त झाले.त्यासाठी लोकांच्या मनात क्रांतीविषयी पोषक वातावरण निर्माण करण्यात कुसुमाग्रजांनी लेखणी झिजवली.

०३) पारतंत्र्यांमध्ये जगणाऱ्या भारतीयांच्या मनामध्ये इंग्रजांबद्दल असलेल्या असंतोषाचे वस्तुनिष्ठ, कलापूर्ण दर्शन कुसुमाग्रजांच्या साहित्यातून घडते.

संदर्भ

०१) 'आत्मप्रत्यय' त्रैमासिक संपा. दिलीप सावंत,नांदेड सप्टेंऑक्टों.डिसें.२०१३
०२) 'विशाखा:एक परीशीलन' संपादक- पी.विठ्ठल चिन्मय प्रकाशन,औरंगाबाद.
०३) कुसुमाग्रज:प्रतिभा, उगम आणि विकास- दत्तात्रय पुंडे,, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
०४) कविता कुसुमाग्रजांची- अक्षयकुमार काळे, साहित्य प्रसार केंद्र,नागपूर.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

साहित्य : मानवी अनुभवाचे प्रतिबिंब

सौ . उन्नती संजय चौधरी
संशोधन विद्यार्थिनी ,
भाषा विभाग, एम. जी. एम. विद्यापीठ, छ. संभाजी नगर
मो .9422884524 ईमेल -unnatichaudhariphd@gmail.com

➢ प्रस्तावना

अनुभवविश्व हा साहित्यनिर्मिती प्रक्रियेतील महत्त्वपूर्ण आधारभूत घटक असतो . साहित्यनिर्मितीच्या वेळेला अनुभवाची अभिव्यक्ती करीत असताना लेखक मानवी जीवनाची प्रतिकृती रेखटतो.विशेषतः गद्यात्मक साहित्य निर्मितीच्या वेळी लेखकाने पात्रचित्रण, घटना,प्रसंग आणि भाषिक उपयोजन करून मानवी जीवनाला नव्या अर्थाने अधोरेखित केलेले असते. त्याचा जीवनविषयक दृष्टिकोण व त्याच्या मनातील हेतुकल्पना याप्रमाणे त्याच्या अनुभवाचे स्वरूप ठरते. कथाकाराच्या कथेच्या संदर्भात सांगायचे झाले, तर कथेतील पात्रे, घटना-प्रसंग, निवेदन, संवाद, वातावरण आणि विषय-आशयदेखील या सर्वांविषयीचे रूढ संकेत त्याने पाळले पाहिजेच, असा आग्रह नसतो. मानवी जीवनाचे प्रतिबिंब रेखांकित करणे, हा लेखकाचा मुख्य उद्देश असतो.या पार्श्वभूमीवर लेखिकांच्या कथांमधील मानवी अनुभवाचे विश्लेषण केले आहे.

सुप्रिया अय्यर यांनी कथानुभवाची मांडणी करताना पात्रांच्या संभोवतीचे वातावरण रेखटलेले आहे .उदाहरणार्थ - “धो धो बरसणारा पाऊस, प्रत्येक ठिकाणी कोसळणारा पाऊस निराळा असतो. घरी कोसळणारा पाऊस सपाट स्लॅबवरून कोसळतो, एका धारेने खाली उतरतो अन् किंचितशा खाचखळग्यांच्या रस्त्यावरून लहान मोठे ओहोळ बनून वाहातो, अन वाहून वाहून थकला म्हणजे संपूनही जातो. पण इथे माऊंट अबूला कोसळणारा पाऊस घरी कोसळणाऱ्या पावसासारखा सपाट, संपून जाणारा नाहीच. गेले तीन दिवस झालेत तो असा अखंड कोसळतोय. या हॉटेलच्या खोलीतल्या मागच्या खिडकीतून दिसणाऱ्या त्या दरीत तो कोसळतोय. त्या दरीत उभे असणारे ते भलेमोठे डेरेदार वृक्ष त्या झिम्माड पावसाला झेलताना थकून गेले असावेत. तरीही तो त्यांच्याशी मस्ती करतोच.”अशाप्रकारे वातावरणातील सळसळते चैतन्य पात्रांच्या मनावर सुखद परिणाम करणारे ठरते,अशी अनुभती प्रकट केलेली आहे. ‘बढती’ कथेती पत्नी साधीभोळी असून तिचा पती नेहमी

तिला बावळट म्हणतो. तेव्हा "मुर्ख म्हणजे आणखीन बरचं प्रमोशन झालं म्हणायचं. लग्नानंतर वीस – बावीस वर्षांनी प्रत्येक नवऱ्याची बायको असेच प्रमोशन्स मिळवीत वरवर चढत असणार. बरंच आहे की, नवऱ्याचे ऑफिसातले प्रमोशन अन् आपले संसारातले प्रमोशन्स असे जोडी-जोडीनं होत जातात."असा विचार करून त्याचा राग न धरता तो आपल्याला प्रेमाने तसे म्हणतो,असे समजून त्याच्या बोलण्याची ती एक लकब तिला वाटते. गरोदर पत्नीला दिसत नाही, म्हणून तिला सोडून देणारा पती 'काळीज 'कथेत साकार होतो .'बाणातला 'न' म्हण ' कथेत परगावी नोकरी करणाऱ्या विधवा मुलीच्या मुलाचे संगोपन करणाऱ्या आजोबाचे दर्शन घडते. 'आसमाँ का चाँद' कथेतील आईचा उदात्त विचार व दृष्टिकोण पाहून स्वतःला खुजी समजणारी आंतरजातीय विवाह केलेल्या तरुणीचे चित्रण येते. 'बंधा रूपया' कथेत घरातून बेपत्ता झालेल्या नवऱ्याची आयुष्यभर वाट पाहून सुवासिनीसारखे आयुष्य झगलेल्या कष्टाळू व धीरोदात्त स्त्रीची प्रतिमा साकार होते. 'माझ्या मुलाचं घर 'या कथेत गर्भाशयाचे ऑपरेशन झाल्यानंतर पाहायला आलेल्या लोकांच्या निराशावादी व नकारात्मक भावनांचा स्वतःवर परिणाम होऊ न देणारी सकारात्मक विचारांची स्त्री आपल्या दुखाकडे किती सहजतेने पाहते. 'कन्या कोलम' कथेत आजारपणाने शारीरिक वेदना होऊनही केवळ सुस्वभावी, समंजस आणि प्रेमळ पतीच्या विचाराने दुःख विसरणाऱ्या व मनोमन सुखावणाऱ्या विवाहितेच्या भावनांचा ठाव घेतलेला आहे. 'संसाराच्या दीर्घ वाटेवर आपलं सहजीवन एवढ सुकर कधी झाल ते तर कळाल ही नाही' अशी सुखद जाणीव तिच्या नवऱ्यामुळे तिला होते.

माधुरी आशिरगडे 'आई शप्पथ आणि इतर कथा' या संग्रहात वेगवेगळ्या कथांची रचना करतांना व्यक्तीच्या स्वभावाच्या, नियतीच्या आणि जगण्याच्या बाबतीत तात्वीक भाष्यही करतात की,"एखाद्या व्यक्तीला गृहित धरण्याचा आपला अंदाज चुकण्याचा हा साक्षात्कार असतो. हे साक्षात्कार सकारात्मक वा नकारात्मकही असतात. फक्त आपल्या वाट्याला यातील कोणते येतील याचा आपला अंदाज चुकणं हेच आपल्याला दुःखदायक असतं. अन् हेच अशा प्रकारच्या काही संबंधाचं अटळ प्राक्तनही असतं बहुधा."[५२] असे असले तरी पतीच्या, बापाच्या आणि मित्रत्वाच्या भूमिकेतून समजूतदारपणे वागणाऱ्या पुरूषासंबंधीच्या भावना लेखिका प्रकट करतात. जसे- 'किमत' कथेतील शहरी मध्यमवर्गीय माणसांना घराबाहेर मोकळे बोलण्यासाठी हॉटेलसारखे एक चांगले ठिकाण असते .म्हणून तेथील वर्णन लेखिका करतात की, "हॉटेल सी व्हूच्या पार्किंग लॉबीत गाडी पार्क करून प्राणदा कोपऱ्यातल्या दोघांचीच अरेंजमेंट असलेल्या टेबलजवळील खुर्चीवर विसावली.

जरा फास्टच घडल्या होत्या काही घटना. प्रथमनं इतक्या तडकाफडकी का बरं बोलावून घेतलं होतं तिला इथ? असं रीतसर नवराबायको असूनही चोट्ट्यासारखं बाहेर हॉटेलमध्ये भेटण्यात थ्रीलपेक्षा संशय व काळजीच अधिक होती.'' अशा ठिकाणी मित्र व मैत्रीण यांना त्यांच्या भावना मोकळेपणाने व्यक्त करता येतात .असा अनुभव सांगितला आहे. त्यांच्या कथेतील पात्रे ही सुशिक्षित,मध्यमवर्गीय नोकरदार असल्याने त्यांच्या बोलण्यात इंग्रजी मिश्रित बोलीभाषेतून सुसंवाद होणे हे मध्यमवर्गीय जीवनाचे दर्शन घडविणारे आहे.' आई शप्पथ 'कथेतील देवकीला तिचे वडील प्रेमविवाह करू देत नाही,तर एका वयस्क बिजवराशी तिचे लग्न लाऊन देतो' .किंमत'कथेतून सुशिक्षित समजदार पती रेखांकित केलेला आहे. 'ईश्वरी' कथेत मोलकरीणच्या मुलीचे बाळंतपणाच्या वेळी निधन झाल्यानंतर तिचे बाळ दत्तक घेणारे पतीपत्नी आहेत. 'मैत्रियी',' जन्मदा', 'मनाची गुंथी', 'जेती',' उद्ध्वस्त', 'रक्त', 'दृष्टीदान',' एक सत्य करपलेलं', 'पुरूष सुक्त' आणि 'प्रियाव्रता', यासारख्या कथांमधून प्रियकर-प्रेयसी, मित्र-मैत्रीण यांच्यातील सहासंबंधाचे अनुभव प्रकट केलेले आहेत. एकूणच आशिरगडे यांनी प्रेमभंग आणि पतीपासून आलेले दुभंगलेपण, अशा दोन्ही पातळीवर पराभूत झालेल्या स्त्री प्रतिमा साकार केलेल्या आहेत.

प्रतिमा इंगोले यांनी 'अमंगलयुग 'व' येळीमाया 'या कथासंग्रहातून सामाजिक, कौटुंबिक तसेच स्त्रीच्या सर्जनात्मक शक्तीविषयक विविध संवेदना प्रकट केलेल्या आहेत. 'बधिर' कथेत पुस्तक प्रकाशन व्यवसाय,लेखकाचे पुस्तक प्रसिद्ध होणे न होण्यामगाची कारणे,पुस्तकाला पुरस्कार देताना होणारी वशिलेबाजी आणि वाचकांचा अभाव, याची मांडणी केलेली आहे. 'येळी माया 'या कथासंग्रहातून स्त्रीजाणिवांचा वैचित्र्यपूर्ण आविष्कार केलेला आहे .''खरे तर ह्या संग्रहाच्या निर्मितीत मला भेटलेल्या मातांचा सहभाग महत्त्वाचा आहे. वेगवेगळ्या परिस्थितीत मातांनी केलेला त्याग मी जवळून पाहिला आहे. आपण लहानपणापासून ऐकत आलेल्या माकडीण आणि पिल्ले या गोष्टीतील मायपेक्षा प्रत्यक्षातील मायबद्दलचे अनुभव खूप वेगळे आहेत. म्हणजेच प्रत्यक्ष जीवनात भेटलेल्या स्त्रियांच्या मनोव्यथा त्यांनी संवेदनशीलरीतीने कथाबद्ध केलेल्या आहेत. 'येळी माय 'कथेतील सासरचे लोक विवाहितेचे मूल ठेऊन घेतात आणि तिला माहेरी टाकून देतात. ' रंग माझा वेगळा 'कथेत आजारपणामुळे लैंगिक शिथिलता आल्याने पतीच्या ठिकाणी न्यूनगंड निर्माण होतो, तेव्हा पत्नी त्याला समजून घेते. 'दूधमाय' कथेतील विवाहिता उपकारकर्त्या माणसाची बायको मरते,तेव्हा त्याच्या लहान बाळाला वाचवण्यासाठी सासूच्या चोरून त्या बाळाला स्थनपान करते.

विशाखा कांबळे यांनी स्त्री व पुरूष यांच्यातील सात्विक प्रेमाचे अनुभव सांगितले आहे. त्यासाठी पात्रांच्या भावस्थितीचे, वातावरणाचे व प्रसंगाचे एकाचवेळी चित्रण करतात की – “वर्दळीच्या रस्त्यावर उभी होते. सकाळचा तो गारवा सर्वांगाला स्पर्श करून गेला. तरी अंतःकरणात गर्मी दाटलेली होती. ‘श्वास’ नसेल तर ‘शरीर’ क्षीण होणारच. सर्व काही भकास, उदास, वाळवंटी वाटत होत. वर्दळ असूनही सामसूम, शांत, निरव वाटत होतं. मी त्यांच्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे बघत राहिले.” यासारखे कथन करून‘ अफेक्शन ’कथेतील नायिका ही स्वतःच्या आयुष्याबाबत, जीवनाबाबत सृष्टीसौंदर्याच्या अनुषंगाने तात्विक चिंतन करते. ‘रोवर’ कथेतील खेडूत गरीब कुटुंबातील तरुण सैन्यात भरती होतो.तेथे मेजर सावंतच्या एकुलत्या एक प्रेम करतो. तिच्या अकाली मृत्यूनंतर नोकरी सोडून देतो.

स्त्रीपुरुष यांच्यातील प्रिती ही तर नैसर्गिक बाब मानून स्त्रीपुरुष एकमेकांच्या सहवासात त्या प्रेमाचे मधुर क्षण वेचताना मध्येच काळीज करपून जावं,असं घडतं आणि वाचकांच्या मनाला चटका लागून जातो. तसेच कथेतील नायक-नायिकेची शोकांतिका लेखिकेने सांगितली आहे .तेव्हा “पंकजपुष्पात भुंगा कैद व्हावा त्याप्रमाणे तो माझ्या हृदयात जायबंद झाला होता.’, ‘हे जेव्हा तिला कळलं तेव्हा तिच्या पायाखालची जमीन सरकली. आतापर्यंत हृदयात ढगाने गर्दी केली होती.’, ‘मी त्यांच्यासमोर सदाफुली सारखं सदा हास्य चेहऱ्यावर ठेवून वावरत होती” अशाप्रकारे सुंदर वाक्ये त्यांच्या कथांमधून त्यांनी वापरलेली आहेत .त्यामुळे प्रेम, श्रृंगार, सौंदर्य, संघर्ष, विरह आणि दुःख हे मानवी जीवनातील स्थायीभाव विशाखा कांबळे विविध घटना,प्रसंग व व्यक्तीचित्रणातून प्रकट करतात. तेव्हा त्यांच्या कथांचा विषय ‘प्रेम’ हा एक अदृश्य धागा वाटतो. या धाग्याच्या परी अनेक आहेत. तो परस्परांना बांधून ठेवतो. हा धागा सुखाइतकेच दुःखही देतो आणि स्त्री-पुरूष जीवनाचे बंध उलगडून दाखवतो.

मोहना कारखानीस कथानुभवाची मांडणी करताना वर्तमानातील परिस्थितीनुसार पात्रांच्या भावस्थितीचा अंदाज घेतात .त्यानुषंगाने कथेतील पात्रे त्यांच्या गतकालीन आठवणींना उजाळा देतात. जसे -“दिवस भराभर पुढे पळत होते. माझी मॅट्रिकची परीक्षा जवळ येत होती. त्यामुळे मी दिवसेंदिवस अभ्यासात गुंतत होते. माझे एक नवीन विश्व तयार होत होते. तारूण्याच्या उंबरठ्यावर मन वेगळीच भरारी घेत होते. दुनियेतील शहाण्यांच्या बाजारात आता मीही दीडशहाणी बनून माझ्या वेड्या मैत्रिणीला विसरले का? नाही, हातातले पुस्तक खाली ठेवून मी स्वयंपाकघरात आले.” यातून पात्राच्या

मनाचे प्रतिबिंब उमटलेले दिसते.तसेच विविध स्वभावाच्या व प्रवृत्तीच्या व्यक्तींमुळे जीवनातील कालप्रवाहाचे सुसंगत दर्शनही घडते.

कारखानीस यांच्या विविध कथांमध्ये श्रीमंत, गरीब, मध्यमवर्गीय, चाळीत राहणारे निम्न मध्यमवर्गीय, अशा सामाजिक वर्गांमधील व्यक्तींचे चित्रण येते. मानवाच्या व्यथा, आशा-आकांक्षा नीट समजून घेऊन व्यवस्थितपणे त्यांनी मांडणी केलेली आहे. नातेसंबंध, समाजात घडणाऱ्या अनिष्ट गोष्टी व परिस्थिती,यांमुळे माणसाची होत जाणारी घडण, त्याची मानसिक आंदोलने, हातून घडलेल्या चुकांमुळे उद्भवलेली दुःखं, यांविषयीचे अनुभव प्रकट केलेले आहे.

'पैंजण' संग्रहातील' व्हॅलेंटाईन डे 'कथेतील विवाहिता पतीच्या प्रेमाने भावविवश होते. 'मॉल 'कथेत अगतिक भावाच्या भावनांची जाणीव झालेली बहीण साकार होते. 'वेगळी वाट' कथेतील कथेतील कुटुंबकर्ते पुरुष हतबल झाल्याने स्त्री पारंपरिक न्हाव्याचा व्यवसाय करते. 'भीक नको पण कुत्रा आवर 'कथेत पत्नीबाबत पुरुषी अहंकार दाखविणाऱ्या पतीला घरी एकटे टाकून माहेरी जाणारी स्त्री तिचे महत्व त्याला पटवून देते.तेव्हा माफी मागणारा पती दिसतो' .अलविदा 'कथेत एकमेकाना समजून न घेणाऱ्या पतीपत्नीमध्ये भावनिक दुरावा निर्माण होतो. अशाप्रकारे लेखिकेने स्त्रीपुरुष नातेसंबंधातील पतीपत्नीचे भाव प्रकट केले आहे.

सुनिता कावळे ह्या कथा सांगताना "बाहेर आकाश नुसतं कोसळत होतं. ढगांचा गडगडाट मनाचा थरकाप उडवत होता. विजेचा कडकडाट हृदयाचा ठोका चुकवीत होता."असा अनुभव सांगून त्याच व्यक्तींच्या मनावर होणारा परिणाम सांगितला आहे.तसेच मानवी जीवनाच्या संदर्भात तात्विक भाष्य त्यातून केलेले असते .त्यासाठी पात्रे, घटना व प्रसंगा यांची वेगवेगळी अनुभूती प्रकट करून कथानकाला सुरूवात करतात.जसे – "आज सुट्टीचा दिवस .आळसावलेली सकाळ. सगळी मुलं अंथरूणातच पक्की झाल्यागत. अर्थात केवळ आभासच. जीवनातल्या प्रत्येक बाबीबा मूळ असतंच. पण ते कुठं आहे ते कळलेलं असतंच असं नाही. त्याचा शोध घेण्याचा माणूस प्रयत्न करतोच असंही नाही. जेव्हा केव्हा त्याला ते जाणून घ्यावंसं वाटतं तेव्हा तो फांदीचाल मूळ समजू लागतो. मग घटनेचा आधारच कमकुवत होऊन जातो. योग्य कारणच निसटून जातं. मग विपरीत परिणामांवर योजलेल्या उपायांच्या माथी वांझपणाचा शिक्का बसतो." अर्थात रोजच्या जीवनातील माणसाचे सुखदुःख आणि त्याचे दृष्टिकोण याबाबत लेखिका वेगवेगळ्या भावना प्रकट करतात.कुटुंब व समाजात वावरताना माणसाच्या बदलणाऱ्या भूमिका,त्याचे नातेसंबंध यांसह अनुभवाची अभिव्यक्ती करतात.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

'मन' कथेत आप्तस्वकीय कुटुंबातील नातेसंबंध असलेली माणसे आणि त्यांच्या मनाची झालेली जडणघडण, याचे रेखाटन लेखिका नेमकेपणाने करतात आणि बाहेरख्याली नवऱ्याला समजून घेणाऱ्या पत्नीची प्रतिमा उजळवून टाकतात .'ब्याद' कथेतील शिक्षिकेचा दारुड्या नवरा तिला खूप त्रास देतो. 'सांत्वन' कथेतूनही त्रास देणाऱ्या नवऱ्याला सोडून देऊन शिक्षण घेऊन अधिकारी पदाची नोकरी मिळवणारी व पुनर्विवाह करून पुन्हा संसार थाटणारी तरुणी दिसते' .आधारवड 'कथेत जवळच्या नातेवाईकांकडून फसलेली साधीभोळी विधवा स्त्री दूरच्या नात्यातील प्रेमळ स्त्रीचे ऐकून चालते आणि स्वतःसह मुलांचे जीवन सुधारते. एकूणच लेखिकेने स्त्रीकेंद्रित जाणिवांचा आविष्कार केलेला आहे.

आशा बगे यांच्या कथा दीर्घ स्वरूपाच्या असल्याने त्यात अनेक पात्रे व प्रसंग मांडून मानवी स्वभावाचे रेखाटन केले आहे. 'समुद्र' कथेतील राधा डॉ .कणिकदळे यांच्याकडे पीएच .डी. करते. त्यावेळी लहरी,विक्षिप्त व अहंकारी विद्वान व्यक्तीचे व शिक्षणासाठी धडपडणाऱ्या तरुणीच्या भावभावनांचे रेखाटन यातून केलेले दिसून येते. 'चंदन' कथेतील मुकुंद रत्नपारखी हा तर्कशशास्त्राचा तत्वज्ञानाचा प्राध्यापक असून तो आतल्याआत चीडचीड व रागराग करतो. त्याचे वडील वकील साहेब मुकुंदच्या भित्रेपणामुळे रागावतात. त्याला 'शेळपट'म्हणून हिनवतात. सहकारी सोमण त्याला चांगला वाटतो. बायकोपेक्षा त्याच्या विभागातील विवाहित प्रा. मीनाक्षी आकर्षक वाटते. तिचा नवरा त्याला म्हणतो,"रत्नपारखी, तुम्ही इथं मीनाकरिताच येता मला माहीत आहे". तेव्हा स्वतःची मर्यादा ते ओळखून असतात, पण पत्नीला काही बोलत नाही .

'श्राद्ध 'कथेतील मुलांनी वडिलांचे वर्षश्राद्ध करावे, असे आईला वाटते ."मीही काही हट्ट धरला नसता. पण एक वर्षश्राद्ध तर हवंच. त्याखेरीज मुक्ती नाही माणसाला." अशी तिची श्रद्धा असते. 'वर्तमान 'कथेतील अभिराम व त्याचे आईवडील,भाऊ यांचे स्वभावही वेगवेगळे आहेत .भाऊ आणि वडील कनिष्ठ नोकरीवर समाधान मानणारे आहेत .त्यानेही त्यांच्यासारखी नोकरी करावी ,असे त्यांना वाटते,पण त्याची आई त्याला समजून घेते. अशाप्रकारे बगे यांनी विविध स्वभावाच्या नमुनेदार व्यक्तिरेखा त्यांच्या कथातून साकार केलेल्या आहेत.त्यांच्या वागण्याबोलण्यातून घडणारे प्रसंगही त्यांनी नेमकेपणाने रेखटलेले आहेत.शिवाय त्यास अवतीभोवतीच्या वातावरणाची जोडही दिलेली आहे. 'पावसाची भुरभुर सुरू झाली. मीनाक्षी खिडकीशी उभ होती पाऊस बघत.',"चल लवकर. ओले होऊ उगाच." निरंजन म्हणाला. स्कूटरवर दोघं बसली. पण घर पोचेतो पावसाने झोपडून काढलं. तिच्या

घराशी निरंजनने स्कूटर थांबवली. ती उतरली. म्हणाली, "पाऊस खूप आहे. थांबता का?" असा प्रसंग रेखांकित केलेला आहे.

कुमुद मंडलेकर यांनी भरपूर प्रमाणात कथानिर्मिती केलेली असून अनुभवाची विविधता राखलेली आहे. सामाजिक जीवन रेखांकित करताना आशय-विषयासह घटना-प्रसंग,वातावरण,निवेदन, संवाद यातून मानवी अनुभवाचे प्रतिबिंब त्यात उमटलेले आहे.

'देहकिनारा' संग्रहातील रूबिना, मैना, प्रभा, कविता, राधिका या नायिका कौटुंबिक व सामाजिक जीवनात निर्माण होणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी जगण्याचे, व अस्तित्वाचे प्रश्न निर्माण झाले असताना त्यांच्या उत्तराच्या शोधासाठी धडपड करणाऱ्या आहे.'पडसाद' संग्रहातील मुलासाठी जगणारा जयंत, मुलाचे हट्ट पुरवू न शकल्याने त्याच्या मृत्यूनंतर पश्चाताप करणारा तात्या,पिंडदान करून मुलाच्या आत्म्याला शांती मिळवून देऊ पाहतो.कुंडलीत मंगळ आहे,म्हणून लग्न मोडल्याने हिरमोड झालेला रमेश, अर्धांगवायूने पीडित असलेल्या पत्नीची सेवा करणारा अशोक आणि नोकरीच्या व्यापात मुलांकडे लक्ष देऊ शकलो नाही,म्हणून अपघाती निधन झालेल्या मुलाच्या मृत्यूचे दुःख व खंत व्यक्त करणारा माधव, अशा पुरूषांच्या प्रतिमा लक्ष वेधून घणाऱ्या आहेत .त्या पुरुषांच्याही काही समस्या व दुःख आहेत. जसे- 'याचे देही' कथेतील साधासरळ माधव नोकरीची जबाबदारी आणि कुटुंबावरील प्रेम या अशी कोंडीत सापडतो .नोकरीच्या ठिकाणी असताना त्याच्या मुलाला गावाकडे अपघात होतो .निरोप आल्यानंतर जायचे तर साहेब म्हणतो "जाण्यापूर्वी मला भेटून जा."त्यामुळे त्याच्या मनातील अस्वस्थता अधिक वाढते. मनात साहेबांबद्दल राग येतो, पण तरीही नाईलाज असतो,तेव्हा 'माणूस नाईलाजाचा असा गुलाम होतो?" असा प्रश्न त्याला पडतो.अशाप्रकारे कुमुद मंडलेकर यांच्या अनेक कथांमधून अनेक स्वभावाची,वृत्ती-प्रवृत्तीची आणि जीवनाच्या विविध पातळीवर वावरणारी अनेक स्त्रीपुरुष प्रतिमा साकार झालेल्या दिसतात.त्या व्यक्तींच्या जगण्यावागण्याने घडणाऱ्या घटना-प्रसंगांची नोंदही लेखिका अचूकपणे करतात .

मोहना मार्डीकर यांनी स्त्रियांची असुरक्षितता, भ्रूणहत्या, लिव्ह इन रिलेशनशिप, अवयवदान, विवाहबंधनात जखडून घेण्याची इच्छा न होणं, दत्तक मुलगी, मायलेकींचे संबंध, मुले परदेशात जाण्याने होणारे मानसिक त्रास, विवाहबाह्य संबंध, घटस्फोट, बालमजूरांच्या संबंधीचा प्रश्न, ॲसिड फेकणे 'बलात्कार वगैरे' असे अनेक अनुभव कथेतून मांडलेले आहेत. **सुमती वानखेडे** यांच्या कथातील स्त्रीपुरूष हे सुशिक्षित मध्यमवर्गीय आहेत.त्यांच्या जीवन जगण्याची शैली ही आधुनिक जीवनमूल्यांनी

बनलेली असल्याने त्यानुसार त्यांच्या भावभावनांचे प्रकटीकरण लेखिकेने केले आहे .तसेच त्यांनी स्त्री व पुरुषांच्या शरीर व मनाचेही रेखांकन केलेले आहे. मनवाच्या जीवनातील चढउतार आणि सुखदुःख याविषयीच्या कल्पना कथेतून मांडताना कथानायिकांच्या जीवनात निर्माण होणाऱ्या प्रश्न व समस्यांच्या बाबतीत

अनुभव सांगितले आहे. **अरुणा सबाने** यांच्या कथांमधील पात्रे मध्यमवर्गीय उच्चशिक्षित आणि नोकरदार आहेत. आधुनिक जीवनशैलीचा प्रभाव त्यांच्यावर असल्याने ते त्याच पद्धतीने एकमेकांकडे पाहतात.स्त्रीपुरुष यांच्यातील भेद विसरून सहचर म्हणून ते एकमेकांशी संबंध ठेवतात .रूढीग्रस्त समाज मात्र त्यांच्याकडे तसा पाहत नाही,तरीही ते लोकांची पर्वा करीत नाहीत.मित्रमैत्रीण यांच्यापेक्षा पतीपत्नी या प्रतिमा वाईट आहे, त्यात पती हे अधिक वाईटप्रवृत्तीचे असल्याचे चित्रण केले आहे.

सीमा साखरे यांनी स्त्रियांच्या जीवनातील विविध समस्यासूत्र कथांतून उलगडून दाखविल्या आहेत. त्यांना स्वतः भेटलेल्या स्त्रिया त्यांच्या कथांची बीजभूमी ठरवून त्यांनी स्त्रीचे जागृत मन कथेतून प्रकट केलेले आहे .समाज व कुटुंबात स्त्रीला जे दुय्यमत्व दिले गेले ते एक विघातक मूल्य असल्यामुळे स्त्रीचे अस्तित्व नाकारले जाते, म्हणून विषमतावादी पुरूषप्रधान मूल्यव्यवस्था बदलवून तिला समतावादी मूल्यव्यवस्थेच्या प्रवाहात आणण्याचे संवेदनशील विचार लेखिकेने मांडले आहे आणि पुरूषी वर्चस्वामुळे स्त्रीवर अत्याचार होतात. तिच्या भावना, इच्छा-आकांक्षाचा चुराडा होतो,म्हणून विषमतावादी मूल्यांची पाठराखण करणाऱ्या पुरूषांच्या अपप्रवृत्तीचे दर्शनही घडविले आहे.स्त्री-पुरूषांबद्दल त्यांच्या मनातील साक्षीभाव निर्माण झाल्यानंतर कथेमध्ये त्यानुसार पात्रनिर्मिती त्यांनी केली असून कथेतील अनेक नायिका दुःखद अनुभव घेऊन समोर येतात .पण त्या पराभूत होत नाहीत. त्यांना जमेल तसे बरे-वाईट मार्ग शोधत कौटुंबिक संघर्ष स्व'साठी संघर्ष करतात. 'घालमेल', 'झोपाळा' 'पुण्यवान ','इज्जत' 'विकतचं श्राद्ध' अशा काही कथांचा उल्लेख करता येतो.

- **निष्कर्ष**

१. अनुभव हा साहित्यनिर्मिती प्रक्रियेचा मुलाधार आहे.

२. अनुभव येणे किंवा घेणे आणि त्याला आशयासह कथन केले की मानवी जीवनाचे प्रतिबिंब उमटते .

३. लेखकाच्या आशय आणि अभिव्यक्तीमध्ये अनुभवाची कथनपद्धती, त्यात समाविष्ट असणारे विषय, कथानक, व्यक्तीदर्शन, घटना-प्रसंग वातावरण, निवेदन व संवाद यातूनही मानवी अनुभवाचे प्रतिरूप साकार होते.

४. प्रस्तुत लेखिकांचे अनुभव स्त्रीकेंद्रीत जाणिवा प्रकट करणारे आहेत.

५. विवाह संस्था, कुटुंब पद्धती आणि नातेसंबंध या भोवती या लेखिकांची कथा फेर धरते .

६. बऱ्याच कथांमधून साकार झालेले पुरुषपात्रे हे दुष्प्रवृत्तीचे असून पत्नी किंवा प्रेयसी यांना छळतात

७. काही स्त्रीपात्रे स्वतःला पारंपरिक बंधनात अडकवून घेतात आणि सांसारिक जीवनातील तापव्याप सहन करीत जगत असतात.

*** *** ***

➢ संदर्भसूची

१. अय्यर सुप्रिया, चांदणचुरा, साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर, २००५
२. आशिरगडे माधुरी, आई शप्पथ आणि इतर कथा, आकांक्षा प्रकाशन,नागपूर,२०१५
३. इंगोले प्रतिमा, अमंगल युग, प्रथमावृत्ती, दर्यापूर, सोनल प्रकाशन, २०१५
४. कांबळे विशाखा संजय, गॅलक्झी, प्रथमावृत्ती, कोल्हापूर, स्वच्छंद प्रकाशन, २०१३
५. कारखानीस मोहना , जाईचा मांडव, प्रथमावृत्ती, नवघर, डिंपल पब्लिकेशन,२०१५
६. कावळे सुनिता, उसवलेलं आभाळ, प्रथमावृत्ती, वर्धा, सुयोग प्रकाशन, २००४
७. बगे आशा, चंदन, प्रथमावृत्ती, नागपूर, विजय प्रकाशन, २००७
८. मंडलेकर कुमुद, पडसाद, पहिली आवृत्ती, नागपूर, विजय प्रकाशन, २००४
९. मार्डीकर मोहना, तिचं आकाश, प्रथमावृत्ती, नागपूर, विजय प्रकाशन, २०१५
१०. वानखेडे सुमती, जाणता अजाणता, प्रथम आवृत्ती, पुणे, उन्मेष प्रकाशन, २००५
११. अरूणा सबाने, अनुबंध, आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर, २००५
१२. साखरे सीमा,चार भिंतीच्या आत, प्रथमावृत्ती,नागपूर,सीमाप्रकाशन,२००७

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

संत नामदेव अध्यात्मिक लोकशाही ते राष्ट्रवाद.

डॉ. अशोक भानुदासराव केंद्रे
विभाग प्रमुख मराठी .
कै सौ शेषाबाई सीताराम मुंडे कला महाविद्यालय, गंगाखेड. जिल्हा:परभणी-431514
भ्रमणध्वनी क्रमांक -8177970000
ई-मेल -ashokb. kendre @gmail. Com

संत नामदेव महाराज (जन्म: कार्तिक शुद्ध एकादशी शके ११९२ (इ.स.१२७०) समाधी: ३ जुलै १३५०) हे महाराष्ट्रातील वारकरी संतकवी होते. त्यांचे आडनाव रेळेकर असे होते. ते मराठी भाषांमधील सर्वाधिक जुन्या काळातील कवींपैकी एक होते. त्यांनी ब्रज भाषा भाषांमध्येही काव्ये रचली. शिखांच्या गुरू ग्रंथसाहिबातले चरित्रकार, आत्मचरित्रकार आणि 'कीर्तना'च्या माध्यमातून भागवत धर्म पंजाबपर्यंत नेणारे आद्य प्रचारक होते. त्यामुळे पंजाबी मंडळी तसेच संबंधित मंडळी आज त्यांच्या जन्मस्थानाचा, नरसी नामदेव या गावाचा विकास करण्यासाठी धडपडत आहेत. नरसी नामदेव हे गाव महाराष्ट्रातील मराठवाड्यामधील हिंगोली जिल्ह्यातील असून तेथील संत नामदेव महाराज यांच्या मंदिराचा जीर्णोद्धार २०१९ला झाला.

भक्तशिरोमणी संत नामदेव हे संत ज्ञानेश्वरांच्या कालखंडात होऊन गेले .वारकरी संप्रदायाचे प्रचारक नामदेव महाराज नामवेदाचे व नामविद्येचे आद्य प्रणेते असलेले महाराष्ट्रातील हे एक थोर संत होत. आपल्या कीर्तनकलेमुळे प्रत्यक्ष पांडुरंगाला डोलायला लावणारी अशी त्यांची कीर्ती होती. संत नामदेव प्रत्यक्ष श्रीविठ्ठलाच्या निकटवर्ती असलेला सखा होता, असे मानले जाते. संत नामदेव हे वारकरी संप्रदायाचे महान प्रचारक असून भारतभर त्यांनी त्या बाबतीत भावनिक एकात्मता साधली. भागवत धर्माची पताका पंजाबपर्यंत घेऊन जाण्याचे कार्य त्यांनी स्वकर्तृत्वाने केले.
दामाशेट्टी हे संत नामदेवांचे वडील व गोणाई त्यांची माता होती. दामाशेटींचा व्यवसाय कपडे शिवणे हा होता. म्हणजे ते शिंपी होते. यांच्या अगोदरच्या सातव्या पिढीतील पुरुष यदुशेट हे सात्त्विक प्रवृत्तीचे भगवद्भक्त होते. सध्याच्या हिंगोली जिल्ह्यातील नरसी-बामणी (नरसी नामदेव) हे संत नामदेवांचे जन्म गाव होय. नामदेवांचा जन्म प्रभव नाम संवत्सरात, शके ११९२ (इ.स.१२७०) मध्ये कार्तिक शुद्ध

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109

A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal

Vol. 12, Issue 3, March 2025

एकादशीस, रोहिणी नक्षत्रास, रविवारी झाला. संत नामदेवांना ८० वर्षांचे आयुष्य लाभले. त्यांचे बालपण हे पंढरपुरात गेले. त्यांनी लहानपणापासूनच श्रीविठ्ठलाची अनन्यसाधारण भक्ती केली

तेरावे शतक हे धार्मिक व सांस्कृतिक परिवर्तनाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते. संत ज्ञानेश्वरांनी वारकरी संप्रदायाला तात्विक पाया दिला. संत नामदेवाने महाराष्ट्रात व महाराष्ट्राबाहेर वारकरी संप्रदायाच्या प्रचार केला. धार्मिक व सांस्कृतिक वातावरण बदलले. भजन- कीर्तन, पंढरपूर महात्म्य आधीनी अवघा महाराष्ट्र बंद होऊन गेला. जातिभेदाची तीव्रता कमी झाली. धार्मिक कर्मठपणा बाजूला जाऊन भक्तीची अर्ध आराधना हे मुख्य सूत्र बनले. सर्वसामान्य लोकात लोकप्रिय होत चालला. दाम संकेतनाचा सोपा मंत्र जपला विठ्ठल भक्तीचे ध्येय साध्य होते, या समृद्धीने स्त्री-शूद्रांदी वारकरी सांप्रदायकडे झुकू लागला. पंढरपूरला विठ्ठल ' लेकुरवाळा ' बनून ' संगे गोपाळाचा मेळा' वाढवू लागला. विठ्ठल म्हणजे 'माऊली' अशी सर्वांची श्रद्धा बनली.द्वारकेचा श्रीकृष्ण भक्त पुंडलिकाच्या भक्तिमुळे विठ्ठल २८ युगे विटेवरी उभा होता. विठ्ठलाची दृष्टी समचलनावर असून हात निरंतर कमरेवर होते. चंद्रभागेच्या वाळवंटात हा वैष्णवांचा मेळा नामसंकीर्तनाचा जयघोष करीत होता. स्वतः विठ्ठल या मेळ्यात सहभागी होत होते. 'भेदाभेद भ्रम अमंगळ' अशी सर्वांची खात्री पटली होती. चंद्रभागेच्या वाळवंटात जातीभेदाला व वर्णभेदाला मूठमाती देण्यात आली होती. अध्यात्मिक उन्नतीच्या आड जातीभेद व वर्णभेद येणार नाही अशी ग्वाही देण्यात आली होती. वैदिक परंपरेच्या अंगाने सर्वसामान्यांना समजेल अशा त्यांच्याच भाषेत तत्त्वज्ञान सांगितले जात होते. त्यामुळे अठरापगड जातीतील छोटे-मोठे संत एकत्र आले.

ज्ञानेश्वर, नामदेव, गोरा कुंभार सेना न्हावी, सावता माळी, जोगा- परमानंद, नरहरी सोनार, चोखामेळा व त्याचे कुटुंब, जनाबाई , मुक्ताबाई,निवृत्तीनाथ ,सोपानदेव , चांगदेव ,परिसा भागवत ,विसोबा खेचर व जगमित्र नाग आदींचा त्यात अंतर्भाव होतो.

अध्यात्मिक लोकशाही :

संत ज्ञानेश्वर आणि संत नामदेव यांची मैत्री भारतीय भक्तिसाहित्याच्या इतिहासात विशेष महत्त्वाची मानली जाते. हे दोघेही वारकरी संप्रदायाचे महत्त्वाचे संत होते आणि त्यांनी एकत्रित प्रवास करून भक्तीचा प्रचार केला. संत ज्ञानेश्वर हे संत नामदेवांपेक्षा वयाने लहान होते, परंतु त्यांच्या आध्यात्मिक ज्ञानामुळे त्यांच्यात विशेष स्नेह निर्माण झाला. असे मानले जाते की, ज्ञानेश्वरांनी नामदेवांना आत्मज्ञानाचा मार्ग दाखवला, तर नामदेवांनी ज्ञानेश्वरांना भक्तीरसाचा अनुभव दिला.

ज्ञानेश्वर आणि नामदेव यांनी एकत्रित कीर्तन आणि प्रवचनांच्या माध्यमातून समाजात भक्तीचा प्रचार केला. त्यांनी जातीय भेदभाव आणि धार्मिक रूढी यांविरुद्ध आवाज उठवला आणि

सर्वधर्मसमभावाचा प्रचार केला. त्यांच्या मैत्रीमुळे भक्तिसाहित्यात एक नवा प्रवाह आला, ज्यात ज्ञान आणि भक्तीचा समन्वय साधला गेला. या दोघांच्या एकत्रित प्रवासाने वारकरी संप्रदायाला मोठी प्रेरणा मिळाली आणि त्यांनी महाराष्ट्रातील धार्मिक चळवळींना एक नवीन दिशा दिली.

संत नामदेवांचे तत्त्वज्ञान आणि साहित्य केवळ महाराष्ट्रापुरते मर्यादित राहिले नाही, तर त्यांचा प्रभाव पंजाबपर्यंत पोहोचला. असे मानले जाते की संत नामदेव यांनी पंजाबमध्ये जाऊन आपली शिकवण आणि भक्ती प्रचारित केली. त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव शीख धर्माच्या संस्थापक गुरू नानक यांच्यावरही पडला. गुरू नानक यांनी संत नामदेवांच्या विचारांमध्ये समानता आढळली आणि त्यांच्या शिकवणींचा आदर केला.

गुरू ग्रंथ साहिब या शीख धर्माच्या पवित्र ग्रंथात संत नामदेवांच्या रचनांचा समावेश आहे, ज्यामुळे त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे महत्त्व सिद्ध होते. गुरू नानक आणि नामदेव यांच्या विचारांमध्ये निर्गुण भक्ती, आत्मज्ञान, आणि मानवतेचा संदेश आढळतो. दोघांनीही जातीभेद, धर्मभेद, आणि कर्मकांड यांविरुद्ध आवाज उठवला आणि सर्वधर्मसमभावाचा प्रचार केला. नामदेवांच्या रचनांनी शीख धर्माच्या भक्तिसाहित्याला एक नवीन आयाम दिला, ज्यामुळे त्यांच्या विचारांचा प्रचार व्यापक प्रमाणात झाला.

तेराव्या शतकात वारकरी संप्रदाय चांगला फोफावला. भागवत सांप्रदायरुपी मंदिराचे वर्णन करताना बहिणाबाई म्हणतात..

" संत कृपा झाली I इमारत फळा आली
ज्ञानदेव रचिला पाया I उभारले देवालया
नामा तयाचा किंकर I तेने केला विस्तार
जनार्दन एकनाथ I थांब दिधला भागवत
तुका झालासे कळसI भजन करा सावकाश
बहिणी म्हणे फडकती ध्वजा I निरूपण केले ओजा II"

विठ्ठल भक्तीच्या जिव्हाळ्याने गुंफलेला हा भक्त मेळा म्हणजे अध्यात्मिक लोकशाहीचे प्रतीकच होय हा संत मेळा सर्वसमावेशक होता.

ऐतिहासिक कार्य:

संत नामदेवांना दीर्घायुष्य लाभले. दोन तपाहून अधिक काळ त्यांनी भागवत संप्रदायाचा प्रसार आणि प्रचार केला. नामदेवांचे व्यक्तित्व कवित्व आणि कर्तृत्व खरोखरीच विलोभनीय आहे. अठरा पगड जातीतील संतांना एकत्र करून त्यांनी अध्यात्मविचारांची नवी परंपरा सुरू केली. किर्तन परंपरेला नवा उजाळा दिला. तेराव्या शतकातील अध्यात्मिक लोकशाहीचे,नामदेव हे खऱ्या अर्थाने

उद्धाटे ठरतात. 'देव भावाचा भुकेला' हे भागवत संप्रदायाची तत्त्व त्यांनी सर्वांना चरणात आणायला लावले. संस्कृत भाषेचे ज्ञान नसणाऱ्यांनाही त्यांनी कीर्तनाचे साधन उपलब्ध करून सर्वसामान्यांना विठ्ठलभक्तीचे व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले. चंद्रभागेच्या वाळवंटापुरती जातीभेदाला मूठमाती दिली. भागवत संप्रदायाला आध्यात्मिक लोकशाहीचे स्वरूप प्राप्त करून दिले.वारकरी संप्रदायाला बळकटी आणण्याचे ऐतिहासिक कार्य नामदेवांनी केले.

अध्यात्मिक राष्ट्रवाद :

संत नामदेव हे त्या काळातील सामाजिक, धार्मिक, आणि जातीय रूढींना आव्हान देणारे संत होते. त्यांच्या काळात समाजात जातीय भेदभाव, धार्मिक कर्मकांड, आणि पाखंडाची प्रवृत्ती होती. नामदेवांनी आपल्या अभंगांमधून या सर्व रूढी-परंपरांचा विरोध केला आणि लोकांना आत्मशुद्धी आणि भक्तीमार्गाचे महत्त्व सांगितले. त्यांनी जातीभेद, वर्णभेद, आणि कर्मकांडांविरुद्ध आवाज उठवला आणि मानवतेला सर्वोच्च धर्म मानले.

असे मानले जाते की एकदा नामदेवांना मंदिरात पूजा करण्यास मज्जाव करण्यात आला कारण ते जातीने शिंपी होते. समाजातील उच्चवर्णीय लोकांनी त्यांना मंदिराच्या बाहेर बसण्यास सांगितले, पण नामदेवांनी विठोबावर दृढ श्रद्धा ठेवून भजन गायले. त्यांच्या भक्तीमुळे विठोबा स्वतः मंदिराबाहेर येऊन त्यांच्या समोर प्रकट झाले, असे मानले जाते. या घटनेने समाजात मोठी खळबळ माजली आणि नामदेवांनी समाजातील जातीय भेदभावाला आव्हान दिले. त्यांच्या शिकवणींमुळे भक्तीमार्गाला एक नवीन दिशा मिळाली, जिथे जात, धर्म, आणि वर्णभेदाची अडचण नाहीशी झाली.

संत नामदेव हे भक्तीच्या माध्यमातून सामाजिक समतेचा प्रचार करणारे महान संत होते. त्यांनी आपल्या अभंगांमधून स्पष्टपणे सांगितले आहे की, भक्ती ही केवळ उच्चवर्णीयांची मक्तेदारी नाही, तर ती सर्वांसाठी खुली आहे. त्यांनी समाजातील जातीय भेदभाव, धार्मिक कट्टरता, आणि वर्णभेदांविरोधात कठोर भूमिका घेतली. त्यांच्या मते, ईश्वराच्या दृष्टीने सर्व मानव समान आहेत आणि भक्तीमध्ये कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव मान्य नाही.

संत नामदेवांनी आपल्या कवितेतून सांगितले की, प्रत्येक भक्ताला ईश्वरप्राप्तीचा अधिकार आहे, मग तो कोणत्याही जातीचा किंवा वर्गाचा असो. त्यांनी वारंवार आपल्या अभंगांमधून सामाजिक एकतेचे, प्रेमाचे, आणि समर्पणाचे संदेश दिले. त्यांच्या शिकवणींनी महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायाच्या भक्तांना एकतेच्या आणि प्रेमाच्या मार्गाने चालण्याची प्रेरणा दिली. त्यांच्या विचारांमुळे समाजातील गरीब, दलित, आणि मागासवर्गीय लोकांना भक्तीमार्गावर आपले स्थान मिळाले आणि त्यांनी आत्मिक शांतीचा अनुभव घेतला.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Peer-Reviewed, Refereed, Interdisciplinary, Indexed, International Open Access Monthly e-Journal
Vol. 12, Issue 3, March 2025

संत नामदेव हे वारकरी संप्रदायाचे एक प्रमुख संत मानले जातात. त्यांनी वारकरी संप्रदायाच्या कीर्तन आणि अभंग गायन परंपरेला नवीन दिशा दिली. वारकरी संप्रदायाच्या वार्षिक वारी यात्रांमध्ये नामदेवांच्या अभंगांचे गायन आजही अत्यंत लोकप्रिय आहे. त्यांनी पंढरपूरच्या विठोबाच्या उपासनेला केंद्रस्थानी ठेवून भक्तीची एक नवीन धारा निर्माण केली, जी साधेपणा, समर्पण, आणि प्रेमाने ओतप्रोत भरलेली होती.

वारकरी संप्रदायाच्या प्रचारात नामदेवांनी मोठी भूमिका बजावली. त्यांनी आपल्या अभंगांमधून भक्तीचे तत्त्वज्ञान सोप्या भाषेत मांडले, ज्यामुळे ते सर्वसामान्य भक्तांपर्यंत पोहोचले. त्यांच्या अभंगांमध्ये विठोबाच्या लीला, भक्तीरसाचे गान, आणि समाजातील धार्मिक आणि जातीय भेदभावांविरोधात संदेश आढळतो. वारकरी संप्रदायाच्या परंपरेत नामदेवांचे अभंग आवर्जून म्हटले जातात, ज्यामुळे त्यांच्या विचारांचा आणि शिकवणींचा प्रभाव संप्रदायाच्या प्रत्येक भक्ताच्या जीवनात जाणवतो.

सारांश :

तेराव्या शतकातील मराठी संतांचा हा मेळा म्हणजे अध्यात्मिक लोकशाहीचे अव्याज मनोहर रुप होय. श्री विठ्ठल, पंढरपूर, नाममहात्म्य, संत महात्म्य, संत समागम, बाळकृष्णलीला, विठ्ठल भेटीचा आनंद आदी विषय संतांनी आपल्या हाताळले. काहींनी व्यावसायिक रूपके घेऊन विठ्ठल भक्तीचा अविष्कार केला. संत मेळयाच्या कार्याचे मूल्यमापन करताना प्रा. ग. बा. सरदार लिहितात, " ही सामाजिक लढ्यापासून लोकांना परावृत्त करणारी प्रतिगामी शक्ती नसून त्याच्या हक्कासाठी सनदशीरपणे झगडणारी सुधारणावादी प्रवृत्ती होती. "(संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती पृष्ठ. 17) भक्तीचे द्वार शूद्रांना, अतिशूद्रांना, पतितांना, स्त्रियांना कार्य संत मेळायचे आहे.

निष्कर्ष :

1. धर्माचा प्रसार व प्रचार करण्यासाठी सांप्रदाय उदयास आले.

2. नाचू कीर्तनाचे रंगी I ज्ञानदीप लावू जगी II जगी ज्ञानदीप लावणारे संत नामदेव हे पहिले कीर्तनकार ठरतात.

3. अठरापगड जातीतील संतांना एकत्र करून अध्यात्मिक लोकशाहीची मुहूर्तमेढ संत नामदेवांनी रोवली.

4. अध्यात्मिक राष्ट्रवाद रुजवण्याचे कार्य सुद्धा संत नामदेवांनी केले.

5. धर्म जागृती आणि समाज प्रबोधन ही या कालखंडातील वाङ्मय निर्मितीची प्रमुख प्रेरणा होती.

6. सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय घटकांचा वांग्मय निर्मितीच्या प्रेरणांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

7. संत नामदेवांनी समाजातील वर्ण आश्रम व्यवस्थेला विरोध करून समता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला.

संदर्भ :

१. विकिपीडिया डॉट काम .

२. संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती पृष्ठ. १७ – प्रा. ग.बा. सरदार

३. दत्ता, अमरेश (१९८७). भारतीय साहित्याचा विश्वकोश: ए-देवो, खंड 1 . साहित्य अकादमी.

४. P ७९ . ISBN ९७८८१२६०१८०३१.

५. www.संत नामदेव.com

६. संत साहित्य आणि समाज प्रबोधन (संपादक) – प्राचार्य रा.तु. भगत.